

જરાતી પત્રની ૧૧ મી જી.

અનેવારી ૨૧ ૧૯૪૨

રંગીલો રાજવી-

કવિના મહાશય

રૂ. ૬

“જુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

પો. પે. રૂ. ૪ ૧૨-૦

કે. ૧, મુંબઈ

	કુલ મૂલ્ય			
૧. સરકારી મકાન	૧૦	૧૦	૧૦	૧-૦
અહીં-૧૦૦ મકાન, ૧૦૦ મકાન, ૧૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૪-૦
૨. સરકારી મકાન, ૨૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૨૦૦	૨૦૦	૨૦૦	૬-૦
૩. સરકારી મકાન, ૩૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૩૦૦	૩૦૦	૩૦૦	૧૦-૦
૪. સરકારી મકાન, ૪૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૪૦૦	૪૦૦	૪૦૦	૧૪-૦
૫. સરકારી મકાન, ૫૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૫૦૦	૫૦૦	૫૦૦	૧૮-૦
૬. સરકારી મકાન, ૬૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૬૦૦	૬૦૦	૬૦૦	૨૨-૦
૭. સરકારી મકાન, ૭૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૭૦૦	૭૦૦	૭૦૦	૨૬-૦
૮. સરકારી મકાન, ૮૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૮૦૦	૮૦૦	૮૦૦	૩૦-૦
૯. સરકારી મકાન, ૯૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૯૦૦	૯૦૦	૯૦૦	૩૪-૦
૧૦. સરકારી મકાન, ૧૦૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૩૮-૦
૧૧. સરકારી મકાન, ૧૧૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૧૧૦૦	૧૧૦૦	૧૧૦૦	૪૨-૦
૧૨. સરકારી મકાન, ૧૨૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૧૨૦૦	૧૨૦૦	૧૨૦૦	૪૬-૦
૧૩. સરકારી મકાન, ૧૩૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૧૩૦૦	૧૩૦૦	૧૩૦૦	૫૦-૦
૧૪. સરકારી મકાન, ૧૪૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૧૪૦૦	૧૪૦૦	૧૪૦૦	૫૪-૦
૧૫. સરકારી મકાન, ૧૫૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૧૫૦૦	૧૫૦૦	૧૫૦૦	૫૮-૦
૧૬. સરકારી મકાન, ૧૬૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૧૬૦૦	૧૬૦૦	૧૬૦૦	૬૨-૦
૧૭. સરકારી મકાન, ૧૭૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૧૭૦૦	૧૭૦૦	૧૭૦૦	૬૬-૦
૧૮. સરકારી મકાન, ૧૮૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૧૮૦૦	૧૮૦૦	૧૮૦૦	૭૦-૦
૧૯. સરકારી મકાન, ૧૯૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૧૯૦૦	૧૯૦૦	૧૯૦૦	૭૪-૦
૨૦. સરકારી મકાન, ૨૦૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ	૨૦૦૦	૨૦૦૦	૨૦૦૦	૭૮-૦

"સરકારી" કોમ્પ્લેક્સ

આ કોમ્પ્લેક્સ ૧૦૦ મકાન, ૨૦૦ મકાન, ૩૦૦ મકાન, ૪૦૦ મકાન, ૫૦૦ મકાન, ૬૦૦ મકાન, ૭૦૦ મકાન, ૮૦૦ મકાન, ૯૦૦ મકાન, ૧૦૦૦ મકાન, ૧૧૦૦ મકાન, ૧૨૦૦ મકાન, ૧૩૦૦ મકાન, ૧૪૦૦ મકાન, ૧૫૦૦ મકાન, ૧૬૦૦ મકાન, ૧૭૦૦ મકાન, ૧૮૦૦ મકાન, ૧૯૦૦ મકાન, ૨૦૦૦ મકાનની કોમ્પ્લેક્સ છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાતી કાર્પોરાઇટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૭૦૫૧ કિમત ૪-૦-૦

ગ્રંથનામ ૨૦૧૧નો ૨૧-૪-૧

વર્ગિક ૬-૩

રંગીલો રાજવી-

કડીના મહારાવ

૧૯૪૬

લેખક

હરિશંકર દુર્ગાશંકર દવે

“વાલમનો વીર રત્નસિંહ”; ‘રાજબા’ના કર્તા

પ્રકાશકો

“ગુજરાતી” પ્રેસના માલિકો

સાસુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ ૧

સંવત ૨૦૦૫]

[સને ૧૯૪૬

કિંમત રૂ ૪-૦-૦

પાકું પુકું રૂ. ૪-૧૨-૦

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

“ગુજરાતી” પત્રની ઓફીસ

સામુન બિલ્ડીંગ, રીઝર્વ બેંકની પાછળ, બબરગેટ સ્ટ્રીટને નાકે,

એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ-મુંબઈ ૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અ. ટા. ૧૯૦૬
ગુજરાતી વિદ્યાપીઠ

૨૭૦૮૧

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. લી., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

આર. આર. શેઠની કંપની, કેથવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુડે, ત્રણ હરવાળ, અમદાવાદ

(આ પુસ્તક છાપવા-છપાવવાના સર્વ હકો પ્રકાશકોને સ્વાધીન છે)

મુદ્રક અને પ્રકાશક:—નટવરલાલ ધમ્મારામ દેસાઈ બી. એ.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સામુન બિલ્ડીંગ, રીઝર્વ બેંકની પાછળ, બબરગેટ સ્ટ્રીટને નાકે,

એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ-મુંબઈ ૧

‘બુજરાતી’ એ આપેલી ઐતિહાસિક વાર્તાની ૬૫ ભેટો

નામ	સન	કિંમત
અ. પુનર્વિવાહ શાશ્વતંમત છે. ના. હે....	(૧૮૮૧)	નથી
અ. મૃદધર્મ ના. હે.	(૧૮૮૧)	નથી
૧ રાસેલાસ અથવા એખિસિનિયાનો રાજપુત ઇ.સ. દેસાઈ	(૧૮૮૧)	નથી
હીનાર્થસ અથવા ઉત્તર રાસેલાસ ર. અ. મહેતા		૧-૦
૨ હિન્દ-બ્રિટાનિયા(રાજભક્તિવિઠંભણ-ભાણુ સહિત) ઇ.સ. દે. (૧૮૮૭)		૨-૦
૩ બંગાળોવિઠંભણ-વૉરન હેસ્ટિંગ્સનો જમણો હાથ ના. હે. (૧૮૮૮)		૨-૦
૪ મહારાણી વિક્ટોરીયાનું જીવનચરિત્ર ઇ. સ. દેસાઈ (૧૮૮૮)		૨-૦
૫ સવિતા સુંદરી અથવા ધરદા વરનો કન્નેતો ઇ. સ. દેસાઈ (૧૮૮૬)		૦-૪
૬ ટીપુ સુલ્તાન-શ્રીરંજપટ્ટણનો ઘેરો (પ્રથમભાગ) ઇ. સ. દે. (૧૮૬૦)		નથી
૭ દિલ્લીપરહસ્થો-ભરતખંડના પરવચપણનો પ્રારંભ ઇ.સ. દે. (૧૮૬૫)		૧-૦
૮ અરાદમી સદીનું હિન્દુસ્તાન Epoch પેસ્તનજી જ. સહા (૧૮૬૬)		૨-૦
૯ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો વા મો. શા. પડતીનો પ્રા. ક. મો. જ. (૧૮૬૭)		નથી
૧૦ શાહબદો અને લીખારી-પેસ્તનજી જમશેદજી સહા (૧૮૬૮)		૨-૦
૧૧ હેસ્ટિંગ્સની સોદી-ખ્વાસીના યુદ્ધ પછીનું બંગાળ પ્રા. હે. (૧૮૬૯)		૨-૦
૧૨ પાણીપતનું યુદ્ધ-નાના ફઝલનીસ વઝીર દેસાઈ ધી. ન. વ. (૧૯૦૦)		નથી
૧૩ બેગમ સાહેબ અથવા અયોધ્યાનું પતન પ્રા. હ. શાહી (૧૯૦૧)		નથી
૧૪ નૂરજહાન અથવા સૌન્દર્યવિજય પ્રા. હ. શાહી (૧૯૦૨)		નથી
૧૫ બાઈરાવ બહાણ અથવા પેશ્વાઈનો હૃદયકાળ ધી. ન. દેસાઈ (૧૯૦૩)		નથી
૧૬ રૂપનગરની રાજકુંવરી અથવા મહારાણા રાજસિંહ ના. હે. (૧૯૦૪)		નથી
૧૭ ઇન્દુકુમારી અથવા બંગાળમાં મરેઠાની ફોડ છ. ના. મેશ્રી (૧૯૦૪)		નથી
૧૮ ખ્વાસીનું યુદ્ધ અથવા લોર્ડ ક્લાઈવનું કપટતંત્ર ના. વિ. ઠક્કર (૧૯૦૫)		નથી
૧૯ શિવાજીનો વાઘનખ અથવા અફઝુલખાનનું ખૂન પુ. વિ. મા. (૧૯૦૬)		૧-૦
૨૦ હજીવીધાટનું યુદ્ધ અથવા અક્બરનો પરાજય ના. વિ. ઠ. (૧૯૦૬)		૧-૦
૨૧ નંદનવનનો નાચ વા આ તે રામની અયોધ્યા છ. ના. મેશ્રી (૧૯૦૭)		૩-૦
૨૨ પેશ્વાઈની પડતીનો પ્રસ્તાવ-લાલજી વેરાગણ ઇ. ઈ. મ. (૧૯૦૮)		નથી
૨૩ ઔરંગઝેબનો હૃદય અથવા આ તે મહાન મોગલા પ્રા. મ. દે. (૧૯૦૯)		૨-૦
૨૪ પદ્મિની અથવા બસ્મીબૂત ચિત્તોડ ના. વિ. ઠક્કર (૧૯૧૦)		નથી
૨૫ કલ્સેઆમ અથવા દિલ્હીનો રંગમંચનો રાજમુકુટ ના. વિ. ઠ. (૧૯૧૧)		૨-૦
૨૬ પુરાતન દિલ્હી: ૪૦ ચિત્રો સાથે-મણિલાલ ઇ. દેસાઈ (૧૯૧૧)		૨-૦
૨૭ ચુંબનમીમાંસા-મણિલાલ ઇન્દારામ દેસાઈ (૧૯૧૧)		નથી
૨૮ ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રભય ના. વિ. ઠક્કર (૧૯૧૨)		૨-૦
૨૯ જગન્નાથની મૂર્તિ અથવા ભારતનું અવિષ્ય ના. વિ. ઠક્કર (૧૯૧૩)		નથી
૩૦ હમીરકંઠ અથવા રણધીરને ઘેરો ના. વિ. ઠક્કર (૧૯૧૪)		૨-૦
૩૧ બુજબળથી લાભપરીક્ષા-રમણિકલાલ અ. મહેતા (૧૯૧૫)		૨-૦
૩૨ પાટણની પ્રભુતા-કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી (૧૯૧૬)		૪-૦
૩૩ ચાણક્યનંદિની અથવા અન્ન અને સુંદરી ના. વિ. ઠ. (૧૯૧૭)		૫-૦

૩૪	અનંતબદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ ના. ત્રિ. ઠક્કર	(૧૯૧૮)	૨- ૦
૩૫	રૌનક મહેલની રાજખટપટ-રમણિકલાલ અ. મહેતા	(૧૯૧૯)	૨- ૦
૩૬	બાદશાહ બાબર અથવા નૂરે ઈસલામ ના. ત્રિ. ઠક્કર	(૧૯૨૦)	૨- ૦
૩૭	ચક્રવર્તી હમ્મીર અથવા ચિત્તોડનો પુનરુદ્ધાર ના. ત્રિ. ઠ. (૧૯૨૧)	(૧૯૨૧)	૨- ૦
૩૮	હમ્મનો કાર્તિકેય અથવા બેડેબ વીર ખેંગાર ના. ત્રિ. ઠ. (૧૯૨૨)	(૧૯૨૨)	૨- ૦
૩૯	અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર ના. ત્રિ. ઠક્કર	(૧૯૨૩)	૨- ૦
૪૦	મહારાણી મયલુદ્દી અથવા ગુજરાતની માતા ના. ત્રિ. ઠ. (૧૯૨૪)	(૧૯૨૪)	૪- ૮
૪૧	પરાવીન ગુજરાત અથવા ચાવડા વંશનો ઉદય ના. ત્રિ. ઠ. (૧૯૨૫)	(૧૯૨૫)	૩- ૦
૪૨	નાનાસાહેબ અથવા સ્વધર્મ માટે પ્રાણપ્રાપ્ત ના. ત્રિ. ઠ. (૧૯૨૬)	(૧૯૨૬)	૨- ૦
૪૩	મુરીદે સ્થપાન-મલબારનો મોપલા અત્યાચાર ના. ત્રિ. ઠ. (૧૯૨૭)	(૧૯૨૭)	૨- ૦
૪૪	સિતમગર સુલતાન અથવા નવાબ અને કુરાન ના. ત્રિ. ઠ. (૧૯૨૮)	(૧૯૨૮)	૩- ૦
૪૫	હમ્મનો કેસરી અથવા બિંબો અને બનેસર ના. ત્રિ. ઠક્કર	(૧૯૨૯)	૩- ૦
૪૬	અમરજળના અથવા સુધુષ્ટિ અને ભગરણ ના. ત્રિ. ઠ. (૧૯૩૦)	(૧૯૩૦)	૨- ૦
૪૭	અમરેશરી કઠારી-છગનલાલ અમયારામ બ્રહ્મભટ્ટ	(૧૯૩૧)	} ૨- ૦
૪૮	તોગારી તલવાર અને રાયસિંહજીરી હથેલી છ. અ.	(૧૯૩૧)	
૪૯	ચતુર્બચનો શ્યામ અને જોગણીનું ખપ્પર જે. હ. મે.	(૧૯૩૨)	૩- ૦
૫૦	પાટણની પ્રતિષ્ઠા-માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ	(૧૯૩૩)	૩- ૦
૫૧	મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અથવા ખાલસાનું ખપ્પર ન. વ. દ્વિ.	(૧૯૩૪)	૩- ૦
૫૨	મહારાજધિરાજ મા. ત્રિ. રાવળ	(૧૯૩૫)	૭- ૦
૫૩	ગુજરાતનો બુઝાતો દીપક ને હરલામી સત્તાનો ઉદય ન. વ. દ્વિ. ૧૯૩૬	(૧૯૩૬)	૩- ૦
૫૪	ગુજરાતના વેરની વસુલાત-નર્મદાશંકર વલ્લભજી ત્રિવેદી	(૧૯૩૭)	૩- ૦
૫૫	સ્કંતપિપાસુ રાજકુમારી બેઠાલાલ દરજીવન મેહતા	(૧૯૩૮)	૩- ૦
૫૬	બળસમાધિ ગુણવંતરાય આચાર્ય	(૧૯૩૯)	
૫૭	હમમતી શહેનશાહત અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી	(૧૯૪૦)	૩- ૦
૫૮	સોલંકીનો સૂર્યાસ્ત બેઠાલાલ ના. ત્રિવેદી	(૧૯૪૧)	૩- ૦
૫૯	પિતૃહત્યા ઉછરંગરાય કે. ઓઝા.	(૧૯૪૨)	૩- ૦
૬૦	છત કોની? અંબુલાલ એમ. શાહ	(૧૯૪૩)	૩- ૦
૬૧	ધરની આજ ર. અ. મેહતા	(૧૯૪૪)	૩- ૦
૬૨	પચ્ચીસો વર્ષ પૂર્વનું હિંદુસ્થાન-નારાયણ વિ. ઠક્કર અથવા	(૧૯૪૫)	૩- ૦
૬૨	લીલા અને અનંદાનો ધેરા-જ. વૈ. વૈ.	(૧૯૪૫)	૩- ૦
૬૩	મહારાણા પ્રતાપી પ્રતાપ-છગનલાલ અ. બ્રહ્મભટ્ટ	(૧૯૪૬)	૩- ૦
૬૪	વાલમનો વીર રત્નસિંહ-નાગરોની હિંજરત હ. હુ દવે	(૧૯૪૭)	૩- ૦
૬૫	રાજબા અને લિધિના ખેલ	(૧૯૪૮)	૪- ૦
૬૬	રંગીલો રાજવી-કડીનો મહારાવ	(૧૯૪૯)	૪- ૦

પાકા પઠાના બાર આના વધુ.

સુચિપત્ર મંગાવો. દરેકનું છથી આઠ અના રજરટર ટપાલ ખર્ચ ભુલું.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ફાટ, મુંબઈ.

ઢહેરાના સૌંદર્ય માટે

કામીનીઆ સ્નો (૨૭૨૮૬) વાપરો

ત્વચ ને લગતા દરેક પ્રકારના દોષોના નિવારણ માટેના ઔષધો આમાં રહેલા છે. આ સ્નો ઢહેરા પર લગાડવાથી ચામડી સુંદર, નરમ અને ઓજસદાર બને છે, કરચલી તથા ઢહેરા પર ના કાળા ડાઘ નાબુદ થાય છે. એક વખતનાજ વપરાશથી તેની અદ્ભુત અસર તમેને જણાશે, આજેજ વાપરી ખાતરી કરો.

કે. ટી. લિમિટેડ બ્રાહ્મી તેલ (૨૭૨૮૬)

તમારા મગજને ઠંડું અને તાજગી મળે રાખે છે. જે તમે અમારું બ્રાહ્મી તેલ વાપરો તો ખમે તેવા માનસિક શ્રમ અને ધરસંસારી તકલીફો તમારા ઠંડા મગજને હરકત કરી શકશે નહિ. તમારા વાળને પોષણ આપે છે, ઘણાંજ વાપર્યું છે. તમે આ માટે વાપરતા નથી ?

દરેક રૂપેને વેચાય છે.

આજે ગલીગલીએ બ્રાહ્મી તેલના નામથી સંખ્યાબંધ તેલો દુષ્ટિ-ગાયર થઈ પડ્યાં છે તેમાં કયું તેલ પૂર્ણપણે બનેલું છે તે કહેવું અશક્ય થઈ પડે છે-આ તકલીફમાંથી બચવા માટે તમારે કે. ટી. નું લીલી બ્રાહ્મી હેર ઓલવ મંગાવી વાપરવું જોઈએ. તે વાપરવાથી તમે જોઈતા ફાયદો મેળવી શકશો. આજેજ વાપરી ખાતરી કરો.

ધી એન્ડો ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

૨૮૫, જુમા મસજીદ, મુંબઈ ૨.

**ખુશખોનો
રાજ.**

ઝાટો દીલબહાર

(રજસ્ટર્ડ)

**આ મનોહર સેન્ટની
અજમાયશ કરો.**

તમારા રુમાલ પરના થોડા
ડીપાં ૪૮ કલાક પછી તાજાંજ
લાગશે. તે ડુલોના જથ્થાને
ધર બનાવીને અનુકૂળ શીશી-
ઝોમાં ભેળું કરવામાં આવે છે.

તે એકદમ તીવ્ર નથી, પરંતુ મધુર અને મૃદુ છે. હમણાંજ એક
બાટલી ખરીદો અને તમે તેને તમારી માનીતી ખુશખો બનાવશો.

જુદી જુદી સાકજમાં વેચાય છે.

દીલબહાર હેર ઝોઈલ (રજસ્ટર્ડ)

મગજને કંડકરૂંઆપી વાળને વધારી સુંવાળા બનાવનાર આ મધુર
સુવાસીક તેલ એકદુવખત વાપરી જુઓ. બાટલી ૧ ની કીંમત
રૂ. ૧-૪-૦. ટ. ખ. જુદું. પોસ્ટ ખર્ચ માટે ૧૫ આનાની
સ્ટામ્પ મોકલી નમુનો મફત મંગાવો.

એજન્ટસ :—

ધી એંગ્લો ઈન્ડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.,
મુંબઈ ર.

પ્રસ્તાવના

ઐતિહાસિક વાર્તાઓના ધડતર વિષે લખ્યપ્રતિષ્ઠ વિવેચકો અને ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખનાર લેખકોએ જે લખ્યું છે તેમાં આ પ્રસ્તાવના દ્વારા વધારો કરવાની જરૂર પણ ધૃષ્ટતા કરવાની મારી તૈયારી નથી. ફક્ત વાર્તાને વાચકો આગળ રજૂ કરતાં પહેલાં એટલું જણાવીશ કે વાર્તા પૂરતો ઇતિહાસ કાર્પસ કૃત રાસમાળા ભા. ૨ જના આધારે લીધો છે. વાર્તામાં વણાએલાં ઐતિહાસિક પાત્રો ઉપરાંત મેના, નંદા જેવા દંતકથાનાં પાત્રો પણ વાર્તામાં છે. તે માટે કડીમાં સાંભળેલી અને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મલ્હારરાવ વિષે જાણેલી અનેક દંતકથાઓનો હવાલો આપી શકાય. કંપની સરકારની જમતી સત્તાનો શિકાર અનેલા આનંદરાવ ગાગકવાડ, અંડખોર કાનોજી, સત્તાભૂખી છતાં નિર્બળ મનનો દિવાન રાવજી, ભંકોડાનો ભૂપતસિંહ, સત્તાભૂખી ગજરાબાઇ વગેરે ઐતિહાસિક પાત્રો પાછળ સૌ સૌના અલગ અહેવાલો છે, પણ વાર્તાને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી તે બધાં પાત્રો ઇતિહાસને વફાદાર રહ્યાં છે. આ વાર્તા વિષે આટલું કહ્યા પછી બાકી જે કહેવાનું છે તે વાર્તા પોતે જ કહેશે.

“ગુજરાતી” પત્રના માસિકોનું પ્રોત્સાહન ન હોત તો કદાચ આ વાર્તા લખાઇ ન હોત.

૧૯૪૨ ડ. મહોક્લા કસાં }
દિલ્હી, તા. ૧-૯-૪૮ }

હરિશંકર દુર્ગાશંકર દવે

લેટપુસ્તકના લેખકો

ગુજરાતી પત્રે પ્રકટ કરેલી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

“ગુજરાતી” પત્રના આજ તંત્રી અને સંસ્થાપક

(૧) રવ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈકૃત

- ૧ રાસેલાસ અથવા ઓળિસિનિયાનો રાજપુત્ર (૧૮૮૬) નથી
- ૨ હિન્દ અને ખ્રિસ્તિયા, (રાજકીય સંવાદ)
રાજભક્તિ વિરંબળુ- (ભાણુ નાટકનો એક પ્રકાર) } (૧૮૮૭) ૨-૦
- ૩ મહારાણી વિક્ટોરિયાનું જીવન ચરિત્ર (૧૮૮૮) ૨-૦
- ૪ સવિતા સુંદરી અથવા ધરડા વરનો ફળેતો (૧૮૮૯) ૦-૪
- ૫ ટીપુ સુલ્તાન અથવા શ્રીરંગ પટ્ટણ્નો ઘેરો ભાગ ૧ લો (૧૮૯૦) નથી
- ૬ દિલ્લીપર હલેતો અથવા ભરતખંડના પરવશપણનો પ્રારંભ (૧૮૯૫) ૨-૦

(૨) રવ. નારાયણ હેમચન્દ્રકૃત

- { ૧ વિધવા વિવાહ શાસ્ત્ર સંમત છે (૧૮૮૬) નથી }
- { ૨ ગૃહધર્મ (૧૮૮૬) નથી }
- ૩ ગંગા ગોવિંદસિંહ અથવા વારન હેરગીંગનો જન્મજો હાથ (૧૮૮૮) ૨-૦
- ૪ રૂપનગરની રાજકુમારી અથવા મહારાણી રાજસિંહ (૧૯૦૪) નથી

(૩) રવ. પેસ્તાનજી જમશેદજી સહુ (Epoch) કૃત.

- ૧ અઢારમી સદીનું હિંદુસ્તાન (૧૮૯૬) ૨-૦
- ૨ શાહનશો અને લીખારી (૧૮૯૮) ૨-૦

(૪) દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરીકૃત

- ૧ ઔરંગઝેબ અને રાજપુતો અથવા મોગલ શાહનશાહતની પડતીનો પ્રારંભ (૧૮૯૭) ૨-૦

(૫) રવ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહરકૃત

- ૧ હેરદીંશની સોટી અથવા પ્હારીના યુદ્ધ પછીનું ખંગાળ (૧૮૯૯) ૨-૦
- ૨ બેગમ સાહેબ અથવા અયોધ્યાનું પતન (૧૯૦૧) નથી
- ૩ નૂરજહાન અથવા સૌન્દર્ય વિજય (૧૯૦૨) નથી

(૬) સ્વ. વકીલ ધીરજરામ નરસેરામ દેશાધિકૃત

- ૧ ખાણીપત્રું યુદ્ધ અથવા નાના કુદનવીચ (૧૯૦૦) નથી
૨ બાણરાવ બલ્લાળ અથવા પેશ્વાનો ઉદયકાળ (૧૯૦૩) નથી

(૭) સ્વ. છગનલાલ નારાયણભાઈ મેશીકૃત

- ૧ ઇન્દુકુમારી અથવા બંજાળામાં મરાઠાની દોડ (૧૯૦૪) નથી
૨ નન્દનવનનો નાશ અથવા આ તે રામની અયોધ્યા? (૧૯૦૭) ૩-૦

(૮) સ્વ. શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્વામ માવજીકૃત

- ૧ શિવાજીનો વાઘનખ અથવા અફઝૂલખાનનું ખૂન. (૧૯૦૬) ૧-૦

૨૧. મોરિંખ

- ૧ હલ્દીધાતુનું યુદ્ધ અને અકબરનો પરાજય ૧૯૧૬ ૧-૦

(૯) સ્વ. ઇશ્વરદાસ ઇચ્છારામ મશરૂવાળાકૃત

- ૧ પેશ્વાઈની પડતીનો પ્રસ્તાવ અથવા લાલણ વેરાગણ. (૧૯૦૮) ૨-૦
૨ કાલેઆમ (સ્વ. નારાયણ વિસનજી ઠંકરે પૂર્ણ કરી) (૧૯૧૧) નથી

(૧૦) ૨૧. મોહનલાલ મગનલાલ દેશાધિકૃત

- ૧ ઔરંગઝેબનો ઉદય અથવા આ તે મહાન મોગલ? (૧૯૦૬) ૨-૦

(૧૧) સ્વ. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાધિકૃત

- ૧ પુરાતન દિલ્લી (સચિત્ર) (૧૯૧૧) ૨-૦
૨ સુબનમીમાંસા નથી

(૧૨) ૨૧. રમણિકલાલ અમૃતરામ મહેતાકૃત

- ૧ જુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા (૧૯૧૫) ૨-૦
૨ રૌનક મહેલની રાજખટપટ (૧૯૧૬) ૨-૦
૩ ધરની આગ (૧૯૪૪) ૩-૦
૪ દીનારબસ (અથવા ઉત્તર રાસેલાસ) ૧-૦

(૧૩) ૨૧. ઘનશ્યામકૃત (શ્રી ક. મા. જીનશીકૃત)

- ૧ પાટણની પ્રભુતા (૧૯૧૬) ૪-૦

(૧૪) સ્વ. છગનલાલ અમયારામ બ્રહ્મભટ્ટકૃત

- ૧ અમરેશરી કઠારી (૧૯૩૧) }
૨ ભોગારી તરવાર અને રાયસિંખજીરી હથેલી } (૧૯૩૧) ૨-૦
૩ મહારાણા પ્રતાપી પ્રતાપ (૧૯૪૬) ૨-૦

(૧૦)

(૧૫) ૨૧૦ જેઠાલાલ હરજીવન મહેતાકૃત

- ૧ યત્રેન્દ્રયનો શ્યામ અથવા જોગણીનું ખાખર (૧૯૩૨) ૩-૦
- ૨ સ્મૃતપિપાસુ રાજકુમારી (૧૯૩૮) ૩-૦

(૧૬) ૨૧૦ માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળકૃત

- ૧ પાઠશ્રી પ્રતિષ્ઠા (૧૯૩૩) ૩-૦
- ૨ મહારાજાધિરાજ (૧૯૩૫) ૩-૦

(૧૭) ૨૧. નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદીકૃત

- ૧ મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અથવા ખાલસાનું ખાખર (૧૯૩૪) ૩-૦
- ૨ ગુજરાતનો બુઝારો દીપક અથવા ઇસ્લામી સત્તાનો ઉદય (૧૯૩૬) ૩-૦
- ૩ ગુજરાતના વેળી વસુલાત (૧૯૩૭) ૩-૦

(૧૮) ૨૧. ગુણવંતરાય આચાર્યકૃત

- ૧ જળસમાધિ (અથવા વાસ્કા ૬ ગામાનો અત્યાચાર) (૧૯૩૬)

(૧૯) ૨૧. અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદીકૃત

- ૧ ડગમગતી શહેનશાહત (૧૯૪૦) ૩-૦

(૨૦) ૨૧૦ જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદીકૃત

- ૧ સોલંકીનો સૂર્યાસ્ત (૧૯૪૧) ૩-૦

૨૧ ઉછરંગરાય કે. ઓઝાકૃત

- ૧ પિતૃહત્યા (૧૯૪૨) ૩-૦

૨૨ અંદુલાલ જી.મ. શાહ

- ૧ જિત કોની ? (૧૯૪૩) ૩-૦

૨૩ હરિશંકર દુર્ગાશંકર દવે

- ૧ વાલમનો વીર રત્નસિંહ (૧૯૪૭) ૩-૦
- ૨ રાજબા (૧૯૪૮) ૪-૦
- ૩ રંગીલો રાજવી યાને કહીનો મહારાણવ (૧૯૪૯) ૪-૦

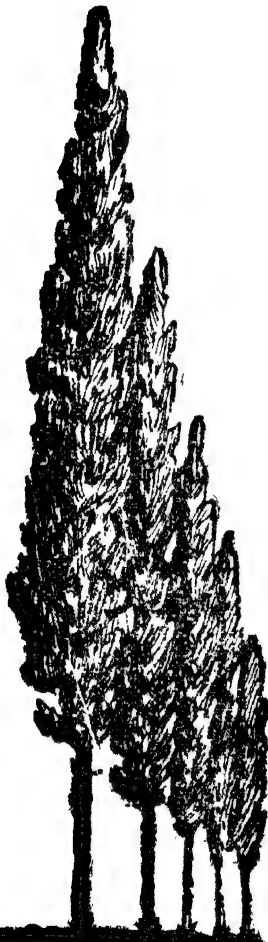
“ગુજરાતી” પ્રિં. પ્રેસ, સાસુન બિલ્ડિંગ રીઝર્વ બેંકની પાછળ,
બજારગેટ સ્ટ્રીટને નાકે, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ,

શરદી અને સંધીવાના દુખાવાનાં દરદો
માટેનો ખાત્રી ભરેલા ઈલાજ

ઓડમેનનો

સાઇપ્રસ સાલ્વ

(રજીસ્ટર્ડ) (પેન ખાત્રી)

શરદીની કઠી અવગણુના કરશે નહીં! ખાત્રી
લાયક રાહત માટે આ તેજદાર, આરામદાયક
મલમ ગળાપર, છાતીપર અને ખભા વચ્ચે મસજો,
દરદની શરૂઆતમાં નાકની ઢાંડી પર મલમ ધીમેથી
લગાડો અને તેની સ્વચ્છતા આપનારી, જાંતુનાશક
સુગંધ શ્વાસમાં લ્યો. દુખાવાનાં દરદોના ખાત્રી-
લાયક ઇલાજ તરીકે દરદવાળા ભાગ પર તે
લગાડો. ચામડીમાં ઉતરવાની અને રુઝ લાવ-
વાની સાઇપ્રસ સાલ્વની શક્તી દુખાવા અને
અકડાપણામાંથી તાત્કાલીક રાહત આપશે.

દરેક ડોકાણે

વેચાય છે.

એ આનાના સ્ટેમ્પ
મોકલીને ખાત્રી માટે
મફત નમુનો મંગાવો.

The Anglo-Indian Drug & Chemical Co.,
Rajmangalpur, P.O. Box No. 2082 Bombay 2.

ધી એંગ્લો ઈન્ડિઅન ડ્રગ એન્ડ કેમિકલ કં. મુંબઈ ૨

ધી કાઠીઆવાડ ટ્રેડીંગ કંપની

ના જુદી જુદી મધુર હીલપતીર
પુશ્પોમાં દરેક વર્ગને પરવડે તેવ
જગમશહુર અને લોકપ્રિય
હેર ઓઇલ અને
ફલ વર ઓટો

રજીસ્ટર્ડ નં. ૭૭૭ ટ્રેડ માર્ક

કુશુમોલ હેર ઓઇલ (૧૭.)
જેની મીઠી પુશ્પો દરેકને મનપસંદ
પડે તેવી છે.

ધંડીઅન જ્યુડી હેર ઓઇલ
(૧૭.) ધીમી અને મોહક પુશ્પ
તેલ છે જે ખાત મરી નાજુક નાક
શીઆને પસંદ પડે તેવું છે.

કેટી વ્હાઇટ રોઝ હેર ઓઇલ
(૧૭.) ગુલાબ જે ને ફુલોની રાખ છે
તે કુશુમ સુગંધીથી ભરપૂર તેલ.

કેટી પુષ્પમાલતી હેર ઓઇલ
(૧૭.) બકુલના ફુલોની સુવાસ ખાપતું
તેલ જેની પુશ્પો તાજા બકુલના
ફુલની માફક હોઈ દરેકના આંતઃકરણને
મનુહીત કરે છે.

કેટી પુષ્પસેના હેર ઓઇલ
(૧૭.) જુદી જુદી જાતના ફુલોમાંથી
તૈયાર કરેલી મધુર પુશ્પોનું તેલ.

શશીકલા હેર ઓઇલ ૧૭. નામ
પ્રમાણે જેની પુશ્પો બતી મોહક છે.

દરેક જામમાં પ્રેવીજન, પદ્મયુમરી
સ્ટોરોમાંથી મળી શકશે. જગ નીચેના સરનામે લખી મંગાવશો.
ધી કાઠીઆવાડ ટ્રેડીંગ કં., ૧૯૨, ખેતવાડી મેન રોડ, મુંબઈ ૪.

કૈશવિલાસ હેર ઓઇલ (૧૭.)
સામાન્ય વર્ગના લોકોને પસંદ પડે
તેવી પુશ્પોનું તેલ.

ઓટો કુશુમોલ નં. ૭૭૭ (૧૭.)
આ અત્તરના પુશ્પો અત્યંત મધુર
મોહક હીલપુશ છે.

ઓટો મધુકર નં. ૭૭૭ (૧૭.)
આ અત્તરની પુશ્પો ચિત્ત આકર્ષક
પુશ્પોવાળી અને ટકાઈ છે.

કેટી ઓટો રોઝ નં. ૭૭૭ (૧૭.)
ગુલાબનાં તાજાં ફુલોની મધુર પુશ્પો
ખેનું અત્તર

ઓટો જશમીત નં. ૭૭૭ (૧૭.)
ચંપેલીના ફુલોનું હૃતમ અત્તર.

ઓટો ફવડા નં. ૭૭૭ (૧૭.)
ફવડના ફુલોનું મન પ્રમુહલીત અત્તર.

ઓટો સુરક નં. ૭૭૭ (૧૭.)
કસ્તૂરીની પુશ્પોનું હીલપતીર અત્તર.

ઓટો સુરંગી નં. ૭૭૭ (૧૭.)
સુરંગીના ફુલોનું પુશ્પોદાર અત્તર.

વીગેરેની નામાંકિત દુકાનો તેમજ

(૧૩)

શુભરાતના મહાન-અગ્રેષ્ઠ અમર લેખક
સ્વ. નારાયણ વિશાનજી ઠક્કરના રચેલાં ઉપયોગી પુસ્તકો
તત્ત્વજ્ઞાનના અને ધાર્મિક ગ્રંથો

સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદની વિચારમાળા-પાંચ પુસ્તકો

પ્રથમ - કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને વૈરાગ્યયોગ	રૂ. ૩ - ૦-૦
બીજું - રાજયોગ-(પાતંજલ યોગસૂત્રો સહિત)	રૂ. ૩ - ૦-૦
ત્રીજું - જ્ઞાનયોગ (૨૧ વ્યાખ્યાનો)	નથી
ચોથું - સાંખ્યયોગ (૧૫ વ્યાખ્યાનો)	રૂ. ૩ - ૦-૦
પાંચમું - ૨૦ પ્રકીર્ણ વ્યાખ્યાનો	રૂ. ૪ - ૦-૦

૧. (૬-૭-૮) સાર્થઅમૃતાનુભવ, હરિપાઠ અને આંગદેવપાસંદિ
(સંત શિરોમણી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત
ત્રણ મરાઠી ગ્રંથોનો સરળ સુધોષ અનુવાદ) રૂ. ૨- ૦-૦
- (૯) અનન્તાનુભૂતિ અથવા અનન્તજીવન
(અમેરિકન સંત રાફ્ વાલ્ડોફામનના પુસ્તકનો
સરળ સુધોષ અનુવાદ) રૂ. ૨- ૪-૦

ભારત લોકકથાઓ

- એકમ અગર અથવા રંગમહાલયમાં રતિ તાડવ
ભાગ ૧ લો અને ભાગ ૨ જે દરેકના રૂ. ૧-૮-૦
- અંગાળ દેશની લોકકથાઓ (૪-૪-૫-૬)
ભાગ ૧ લો, ૨ જો, ૩ જો અને ૪ થો દરેકના રૂ. ૧-૮-૦
- વિક્રમ અને કાપત્તિક (પરકાયા પ્રવેશ) રૂ. ૧-૦-૦
- આ સિવાય ભારત લોકકથાના બીજા ૪ ભાગો છે.
તેમાં જુદા જુદા લેખકોની લખેલી રજપૂત વીર
રસકથાઓ અને કેટલીક સામજિક નાની રસમય
વાર્તાઓ છે જે વાંચવા લાયક છે. દરેકનો રૂ. ૧-૮-૦

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

૧ હલહીધાટનું યુદ્ધ અથવા અકબરનો પરાજય	રૂ. ૧-૦-૦
૨ અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર	રૂ. ૨-૦-૦
૩ ચકવતી હમીર અથવા ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર	રૂ. ૨-૦-૦
૪ ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રભય	રૂ. ૨-૦-૦
૫ અનંગભદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ	રૂ. ૨-૦-૦
૬ આદલાહ બાબર અથવા નૂરે ઇસ્લામ	રૂ. ૨-૦-૦
૭ કચ્છનો કાર્તિકેય અથવા જાડેજ વીર ખેંગાર	રૂ. ૨-૦-૦
૮ કચ્છનો કેસરી અથવા ધીધો અને ચનેસર	રૂ. ૩-૦-૦
૯ મહારાણી મયણુદલા અથવા ગુજરાતની રાજમાતા	રૂ. ૪-૮-૦
૧૦ પરાધીન ગુજરાત અથવા ચાવડા વંશનો ઉદય	રૂ. ૩-૦-૦
૧૧ નાનાસાહેબ અથવા રાધેમ માટે પ્રાણપાંજી	રૂ. ૨-૦-૦
૧૨ મુરીદશપતાન અથવા મલખારના માપજાઓનો અત્યાચાર	રૂ. ૨-૦-૦
૧૩ સિતમગર સુન્નતાન અથવા તલવાર અને કુરાન	રૂ. ૨-૦-૦
૧૪ અમર ગર્જના અથવા સુપ્રસિ અને અમરણ	રૂ. ૨-૦-૦
૧૫ લાલ હિરો અથવા લૂદાણાના દેરનો પ્રતિહાસ	રૂ. ૨-૦-૦
૧૬ વીર જયમલ અથવા ચિતોડનો ઘેરો	રૂ. ૦-૮-૦
૧૭ વિક્રમ અને કાપાલિક	રૂ. ૧-૦-૦
૧૮ જ્યોતિર્લિંગ સોમનાથની મૂર્તિ	રૂ. ૧-૦-૦

સામાજિક નવલકથાઓ

૧ સંદિગ્ધ સંસાર અથવા શાંતુ કે શયતાન ?	રૂ. ૩-૦-૦
૨ ચુડેલનો વાંસો-એક નદીની આત્મકથા ભાગ ૧ લો	રૂ. ૩-૦-૦
૩ ચુડેલનો વાંસો-એક નદીની આત્મકથા ભાગ ૨ જો	રૂ. ૩-૦-૦
૪ આત્મહત્યા-કર્તવ્ય કે પાપ ?	રૂ. ૬-૦-૦
૫ વીરક્ષેત્રની સુંદરી	રૂ. ૧-૮-૦
૬ વિક્રમાદિત્ય અને સ્ત્રીચરિત્રો	રૂ. ૧-૦-૦
૭ પાષાણનગરી અને અદ્ભુત વાતો	રૂ. ૨-૦-૦

ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

રીઝર્વ ખેંઠની પાછળ, બજારગેટ રટ્ટીટને નાકે, સાસુન બિલ્ડીંગ,
એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ, ૧

રંગીલો રાજવી યાને કડીનો મહારાવ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ	પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ કડીના કરબારમાં ...	૧	૨૦ કાશ્મિરિયાઓની કનિયામાં	૧૦૫
૨ અહીં તો મહારાવનું		૨૧ ભાંકાડા ભાંગ્યું! ...	૧૧૧
રાજ્ય છે... ...	૫	૨૨ “બીજો હરિશ્ચન્દ્ર!” ...	૧૧૬
૩ મેના ...	૧૧	૨૩ સુપમતી કે શીલવતી?	૧૨૨
૪ નંદાનો સંસ્કારી આત્મા	૧૭	૨૪ નંદાની એક જ વાત	૧૩૦
૫ હિંમતબદ્ધ મહારાવ	૨૩	૨૫ કાનોજી તરફની બીક...	૧૩૫
૬ બગીચાના કે રાજા?...	૨૯	૨૬ મેનાના માર્ગમાં ...	૧૩૮
૭ જેમાં મેના રમત રમે છે	૩૫	૨૭ નંદાનું મહત્વ વધે છે	૧૪૩
૮ શ્રામળ કંટું ...	૪૩	૨૮ કોણ જીત્યું? ...	૧૪૯
૯ કાનજી જોધડ ...	૪૭	૨૯ પરિવર્તન ...	૧૫૪
૧૦ જીવરામ ટેલબદ્ધ ...	૫૩	૩૦ કામણગારો કંટું ...	૧૫૮
૧૧ કડી જોડ્યું... ...	૫૮	૩૧ જેમાં કંટું ન જોએલું	
૧૨ જોવી તે શી ઘેલછા?	૬૩	જુએ છે ...	૧૬૫
૧૩ “બાપુ આવ્યા!” ...	૬૯	૩૨ રાવજીનું પ્રધાનવટું ...	૧૭૦
૧૪ નિર્ણય લેવાયો ...	૭૪	૩૩ ગણેશ ગોપાલીનો સંસાર	૧૭૫
૧૫ મહારાવની રાત્રિચર્યા	૭૮	૩૪ જેમાં કંટું બદલાઈ ગયો	
૧૬ શુળના પ્રકાર ...	૮૩	લાગે છે ...	૧૮૦
૧૭ એ રમણી કોણ? ...	૮૯	૩૫ મહારાવની મુંઝવણ	૧૮૫
૧૮ સ્વપ્નાની વાત ...	૯૫	૩૬ સુપતસિંહ આવ્યા ...	૧૮૮
૧૯ નંદાની માનસિક બંધા	૧૦૦	૩૭ સુખદુઃખના સાથી ...	૧૯૩

સમાપ્ત

દુનિયામાં લગભગ અર્ધા સૈકાથી જ ગર્વસિદ્ધ છે
સંસ્કારી કુટુંબોના પસંદગી 'બાઈશાહી'નો છે. દામળ ચામડાને
મુલાયમ રાખી બિનજરૂરી વાળને દૂર કરવા માટે 'બાઈશાહી'
સર્વોત્તમ છે એ ત્રણ રીતે બતાવેલ છે

સાબુ • વાવડર • લોશન

નાના ગામડામાં કે મોટા શહેરોમાં સર્વત્ર મળે છે.
સોલ એજન્ટ: સી. સી. મહાજનનું કું, મુંબઈ ૨

બહેનો માટે સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણકારી ટોનીક

“રેખા ટોનીક”

તંદુરસ્તી બચાવવાથી શરીર રસહીન બની જવન કુખથી નર્કસમાન
બની જાય છે. ગુમાવેલી તંદુરસ્તી પાછી મેળવવા તથા શકિત
વધારવા માટે સંસ્કારી બહેનો ‘રેખા’ વાપરે છે, ગર્ભાશયન:
ફરેક ફરેક, પ્રદર, લોહીવા, માસિક અટકાવ વખતે થતી પીડાઓ.
પેટમાં કુખાવો, હાથપગમાં કળતર થવી વિગેરે ફરેક જડમૂળથી દૂર
કરીને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ લાવે છે. વાંચીયાપણું દૂર કરે છે, પ્રસૂતિ
બાદ તંદુરસ્તી જળવાય છે. સગર્ભા અવસ્થામાં આ ટોનીક
અમૃતસમાન છે. સ્ત્રીસ્વાસ્થ્ય માટે અબોલ છે. એકજ વખત વાપરી
તેનો ચમત્કાર જુઓ.

ચાલુ સાર્થક રૂ. ૨; મોટી બાટલી (રતલી) રૂ. ૯. પોસ્ટેજ અલગ.
બતાવનાર: સી. સી. મહાજન એન્ડ કું, ૭૬, સુતારચાલ મુંબઈ ૨

રંગીલો રાજવી-

કડીના મલ્હારરાવ

પ્રકરણ ૧ હું

કડીના દરબારમાં

‘તમને અહીં સુધી લાવવાનું કારણ તો તમારી નળમાં હશે.’
કડીના રાજા મલ્હારરાવે ભંકોડાના કાકોર ભૂપતસિંહને પૂછ્યું.

‘હા, બાળું છું કે કડીના રાજાને કાંત્રોડી, કોઈતિયું અને ધરાસણ બ્રેહ્મજ્ઞ છે.’ ભૂપતસિંહે કંઈક એપરવાથી જવાબ આપતાં કહ્યું.

કડીના રાજા મલ્હારરાવ અને ભંકોડાના કાકોર ભૂપતસિંહ વચ્ચે કડીના દરબારમાં ઉપર મુજબની વાતચીત થઈ રહી હતી. મલ્હારરાવનો બાઈહનુમંતરાવ ભંકોડા ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો હતો અને કડીના દરેકરે ચાલતાં ભંકોડાના કાકોરનાં કાંત્રોડી, કોઈતિયું અને ધરાસણ એ ત્રણે ગામો પોતાને સોંપી દેવાની માગણી કરી હતી. ભૂપતસિંહ એમ સાંભળે નમતું આપે તેવો ન હતો. હનુમંતરાવ પણ પારખી ગયો અને ભૂપતસિંહને કળથી સમજાવીને કડી લઈ આવવાની પરવાનગી તેણે મલ્હારરાવ પાસેથી મંગાવી લીધી. એ પરવાનગી અનુસાર તેણે ભૂપતસિંહને કડીના દરબારમાં હાજરી આપવા માટે માનભયું આમંત્રણ દીધું. ખેલદીલ ભૂપતસિંહે તે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. હનુમંતરાવ સાથે તે કડી આવ્યો. એ દિવસની મહેમાનગીરી પછી ત્રીજા દિવસના દરબારમાં મલ્હારરાવે એ જ વાત ભૂપતસિંહ સામે રજુ કરી.

‘અમારું છે અને અમને આપો એમાં તમે કંઈ ઉપકાર નથી કરતા.’ સહેજ કંઠક બનતાં મલ્હારરાવે કહ્યું.

‘મારે ક્યાં આપવું છે કે ઉપકારની વાત વચ્ચે લાવો છો?’ એટલી જ બેપરવાઈથી ભૂપતસિંહે કહ્યું. દરબાર આખો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. કદિ નહિ કોષાયમાન થયેલો રંજીલો રાજવી મલ્હારરાવ લાલ પીળો થઈ ગયો.

‘ભૂપતસિંહ! આ ભંકોડાની દ્ધરાત નથી. કડીના મલ્હારરાવનો રાજદરબાર છે.’

‘માટે જ પારકે પાદર બોલાવી શું ભૂટી લેવા ધાર્યો છે?’ ભૂપતસિંહે કરડાઈથી પૂછ્યું.

‘મલ્હારરાવ ભૂટશે ત્યારે આવું મોટું નહિ હોય.’ ભૂપતસિંહના અહેરા તરફ હાથ લાંબો કરી તિરસ્કાર દર્શાવતા મલ્હારરાવે કહ્યું.

‘અને ભૂપતસિંહ ભૂટાશે ત્યારે કડીના આ હાલ નહિ હોય.’ મર્જના કરતો ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘ભૂપતસિંહ! કાંત્રીડી, કોષ્ઠતિયું અને બટાસણ મારાં છે. તારે જીવતે યા મરતે મારે તે લેવાનાં છે તો સીધા રીતે માની જા.’ મારે શરીરના મલ્હારરાવે સહેજ હાંફતાં કહ્યું.

‘રાજા મલ્હારરાવ! ભંકોડાની બાગેળે મનાવવા આવજો. જીવન-સંગિની તલવારની જેમ જીવ કરતાં પણ વધારે વહાલા પોષેલાં મારાં ગામો લેવાં હોય તો લોહીની નીકો વહેતી કરવા આવજો ભંકોડાના પાદરે. અહીં બોલાવી વાણિયાની જેમ ઉધરાણી ન કરો.’

‘શું હું વાણિયો?’ મલ્હારરાવ કોષ્ઠથી પ્રજ્વલ્લી ઊઠ્યો.

‘હનુમંત! પકડ એને. મને વાણીઓ કહેનારનું માથું ઘડ પર ન રહેવું જોઈએ.’

ભૂપતસિંહ ઊભો થઈ ગયો. હનુમંત ઊભો થઈ મલ્હારરાવની ગાદી નજીક જઈ તેના કાનમાં કંઠક બોલ્યો.

‘અરે! અભય વચન આપીને આવ્યો હોય તો પણ શું? આવા શબ્દો શું હું સહન કરું?’

‘હા, તમારે નહિ પણ કડીના રાગએ એ શબ્દો સહન કરવાના છે.’ હનુમંતે ચોખવટ કરી.

‘એટલે?’ મહારાણે પ્રશ્ન કર્યો.

‘રાજવીથી વચનભંગ ન થવાય.’ હનુમંતરાણે ખુલાસો કર્યો.

‘હું કહું છું હનુમંત! કે એને અત્યારે જ પકડી લે.’ વધારે ઉઘ્ર ખનતાં મહારાણે કહ્યું.

‘મારાથી એ નહિ ખત.’ સહેજ મસ્તક નમાવતાં હનુમંતરાણે મક્કમ છતાં નમ્ર અવાજે કહ્યું.

‘કારણ?’

‘કારણ માગો છો ત્યારે કહું છું કે, ભૂપતસિંહને આપના તરફથી અભયદાન આપીને હું અહીં લાવ્યો છું. મારે હાથે હું એને કંઈ નહિ કર.’ કહી હનુમંત દરબારમાં એક બાજુએ અદ્યથી બેભો.

દરબારમાં નીરવતા છવાઈ ગઈ હતી. હુકમની થતી અવગણનાથી વસ્ત મહારાણે મંજાયો, વિચારમાં પડ્યો અને તેની એ મુંઝવણ ઉપર કટાક્ષ બેરતો ભૂપતસિંહ એપરવાધથી દરબાર છોડી ગયો ત્યારે વ્યાપેલી નીરવતાનો ભંગ કરતા તેના શબ્દો દરબારમાં ગાજી રહ્યા:—

‘ભંડોડાનું પાદર વિશાળ છે. આપણી લેવડ દેવડ ત્યાં ચૂકવાશે.’

મહારાણે તે શબ્દો સાંભળ્યા. એટલા દરબારીઓએ પણ સાંભળ્યા. કોઈના આવેશ કંઈક ઓછો થતાં યોગમ નિઃસહાય નગર ફરવતાં મહારાણે અન્તે એટલા દરબારીઓ તરફ જોઈ નગર રિથર કરી. તેની આંખમાં નિરાધારતા હતી, હૃદયમાં નિઃસીમ વિકળતા હતી અને ચહેરા ઉપર લપડાકે ખાવાની નાલેશી હતી. થોડી પહેલાનાં મહારાણમાં ઓચિન્તો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. દરબારીઓને પણ પોતાનાં રાગની એ નાલેશી, એ નિરાધારતા ખૂંચ્યાં. ભૂપતસિંહ તરફ દરેકને અણગમો આવી ગયો.

‘તેનું ભંડોડા બાળી દેવું જોઈએ.’ એક દરબારીએ કહ્યું.

‘અને કાંત્રીડી, કાંત્રીયું તથા ઘડાસણ સળગાવી દઈ કરી વસાવવાં જોઈએ.’ બીજાએ કહ્યું.

દિલાસો સાંભળતો હોય તેમ મદહારરાવ તેમનું કહ્યું સાંભળી રહ્યો. તેની નજર નીચી નમી ગઈ. આંખોનું વેધક તેજ બાણે કે અદૃશ્ય થવું હતું. નીચું મુખ રાખી રાજનો હુકમ સાંભળવા હતુમંતરાવ પાસે જ બિભો હતો.

ચોડી વારે નજર ઉંચી કરતાં મદહારરાવે હતુમંતરાવ તરફ જોઈ કહ્યું. 'હતુમંત ! બંકોડા તોપને ગોળે ઉડાવી દો.'

'જેવો હુકમ,' હતુમંતે નમીને જવાબ આપ્યો. 'પણ ચેતન ભૂપત-સિંહ બંકોડામાં નહિ હોય.'

'બલેએ ગુફામાં રહે. બંકોડા તોપને મોઢે થવું જોઈએ.' નક્કી બનત મદહારરાવે કહ્યું.

હતુમંતે રાજના એ શબ્દો માન્ય કરતાં મસ્તક નમાવ્યું.

'ક્યારે ઉપડીશ?'

'આપ હુકમ કરો ત્યારે.' આજારીન હતુમંત બોલ્યો. મદહારરાવે જવાબ ન આપ્યો. પછી તેણે હંમેશના રિવાજ મુજબ પોતાના મંત્રી તરફ નજર કરી પણ દરરોજ પ્રગ્નની દાદ ફરીઆદની વિગતો સાંભળાવતો મંત્રી આજે બનેલા પ્રસંગથી વ્યથિત જણાતાં રાજન એકાએક ઉભો થઈ ગયો. કેટલાક દરબારીઓએ તે જોયું અને તે ઉભા થઈ ગયા. કેટલાકે ન જોયું છતાં બીજાઓને ઉભા થતા જોઈ ઉભા થઈ ગયા, આખરે અધા દરબારીઓ ઉભા થયા. દરબાર ખરખાસ્ત થવાની કોઈપણ વિધિસરની સૂચના અપાઈ નહિ, તે અધાને મન આશ્ચર્યની ઘટના હતી.

કડી શહેરમાં હજાર મોઢે વાત ફેલાઈ ગઈ કે બંકોડા ભાંગવા હતુમંતરાવ સૈન્યની તૈયારી કરી રહ્યા છે અને ભૂપતસિંહ બંકોડા છોડી કોઈ સલામત જગાએ સંતાવાની ગોઠવણમાં પડી ગયો છે.

પ્રકરણ ૨ જી

‘અહીં તો મહાહારરાવનું રાજ્ય છે!’

દરબારમાંથી નીકળી ભૂપતસિંહ સીધો પોતાને મુકામે આવ્યો. હતુ-મન્ને તેને દરબારગદતી એક સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત ઝોરડીમાં મુકામ આપ્યો હતો. આબુની ઘોડારમાં બાંધેલી પોતાની પાણીદાર ઘોડી છોડી તેણે બહાર આણી અને સરજદેવ મેર એસે તે પહેલાં તો ઉપડી જવાની સઘળી તૈયારીઓ કરી દીધી.

ઘોડીને દોરી દરબારગદતા યોગાનમાં તે આવ્યો. ત્યાં હતુમન્તરાવ તેને સામે મળ્યો.

‘કેમ કાકોર! અત્યારે જ જરો?’ તેણે પૂછ્યું.

‘હા. મારે માટે હવે દરબારગદમાં જગા નથી.” ભૂપતસિંહે કહ્યું.

‘સીધા ભંડોડા જરો કે વચ્ચે કોઈ જગ્યાએ રોકાવું છે?’

‘કેમ પૂછવું પડ્યું?’,

‘સહેજ.’

‘સહેજ પૂછતા હો તો હતુ કડીમાં એ દિવસ રોકાવું છે અને કાષ્ટ હતુસર પૂછતા હો તો અત્યારે જ ભંડોડા ગતકે છું.’

‘એમ કેમ?’ સહેજ નવાહ અતાવતાં હતુમંતરાવે પૂછ્યું.

‘એમ જ.’

‘સહેજ તો મેં નથી જ પૂછ્યું. મારો પૂછવાનો હેતુ એ હતો કે હવે ભંડોડા ભાંગવા ક્યારે આવીએ?’

‘તમારા રાજ્ય પરવાનગી આપે ત્યારે અને તે વખતે. ભંડોડાનું પાદર તમારું સ્વાગત કરવા અહર્નિશ ખૂંટ્યું છે. મારી હાજરી જેરહાજરીનો વિચાર કરવો ત્યાં નકામો છે. કહેતાં ભૂપતસિંહે ઘોડીને રાંગમાં લીધી.

‘અમારા સ્વાગતમાં ખામી હોય તો દરગુજર કરશો. કડીવાસીઓની અસહિષ્ણુતાભરી માહિમાનગીરી તરફ દુર્લક્ષ કરશો.’ જતા ભૂપતસિંહને વિષેક કરતાં હતુમંતરાવે કહ્યું.

‘અરે, એમાં શું હતુમન્તરાવ! અમારા ભંડોડાનું સ્વાગત જોશો ત્યારે તમને પણ ધડીબર એમ જ લાગશે કે દુનિયા એમ જ ચાલે છે.’

હસતાં હસતાં એવો જ મીઠો પ્રત્યુત્તર આપતો ભૂપતસિંહ ઘોડીને આગળ ધપાવી રહ્યો.

તેને જતા જોઈ કંઈક વિચાર કરતો હતુમન્ત એકાએક બોલી ઉઠ્યો. 'અને જુઓ ભૂપતસિંહ! કડીમાં વધારે વખત વિતાવશો નહિ. રાત્રિનો પ્રથમ પહોર પૂરો થયા પછી તમારે માટે કડી બહાર જવાને દરવાજા નહિ ઉઘડે તેનો ખ્યાલ રાખજો.'

'તમારી મહેમાનગીરી આ પળેજ પૂરી થાય છે. હવે પછી મારું શું થશે એનો વિચાર તમારે કરવાનો ન હોય.'

તોરમાં જવાબ આપી પાછું જોયા વિના ભૂપતસિંહે ઘોડીને એડી મારી અને એ તાજણ પંખાળી બની હોય તેમ ઉપડી. કડીના સાંકડા ખગ્ગરમાં વાંકા ચૂકા રસ્તાઓ ઉપરથી સ્વારને સહીસલામત અને સવેગ લઈ જવામાં પોતાની સંપૂર્ણ આલાકી દર્શાવતું એ પ્રાણી ઘોડી ક્ષણોમાં જ મુખ્ય દરવાજા આવી ગયું.

તરત જ ભૂપતસિંહ તેની ગરદનની દેશવાળી પર થાપત મારી. મૂંઝા પ્રાણીએ માલિકનો ધરાંદો પારખી પોતાની ગતિ એકાએક અટકાવી દીધી. સવાર નીચે ઉતર્યો. ઘડીબર વિચાર કરતો ઉભો રહ્યો અને છેવટે તાજણને દોરી કોટની રાંચે રાંચે અંદરના ભાગમાં તે આગળ વધ્યો.

સૂર્યાસ્ત થઈ ચૂક્યો હતો. સંધ્યા વિલાસ રહી હતી. કડી શહેરની શેરીઓમાં બાળકોનો શોર મોટે ભાગે કાન પર પડતો હતો. જલવાન ઘોડીને દોરી જનાર સવાર તરફ ધણાંઓનું લક્ષ ગયું. કેટલાક લોકોએ તો તેને બંકોડાના ઠાકોર તરીકે ઓળખ્યા પણ ખરે. તેને ઓળખીને અંદર અંદર ગુસપુસ કરનારા લોકોને વટાવતા, બાળકોને ઘોડીથી અચાવતો, કુતૂહલપ્રિય જનોના કુતૂહલને વધારતો અને સંધ્યાના નાશ પામતા ગુલાબી પ્રકાશમાં પોતાના મુખને હસતું અને આકર્ષક રાખતો તે આગળ વધ્યો ગયો.

કેટલીએ શેરીઓ વટાવી. અંતે એક શેરી આવી. કોટની દિવાલને બેઝાઈને ઉભેલી તે શેરી હતી. શેરીમાં એક વ્યાપક દૃષ્ટિ નાખી તે અંદર ચાલ્યો. થોડેક દૂર જઈ તેણે એક મેડીઅંધ મકાનના આરણાનું કમાડ ખખડાવ્યું.

“કોણ ?” અંદરથી અવાજ આવ્યો.

“એ તો હું. બારણું ઉઘાડો.”

બારણું ઉઘાડ્યું અને ભૂપતસિંહને આશ્ચર્યથી જોતી એક પ્રૌઢા ચોતાની અન્નયખીનું, નીચલા હોઠ પર આંગળી મૂકી, પ્રદર્શન કરતી હસતી ઉભી રહી.

તેને જોતાં ભૂપતસિંહ નીચું જોઇ ગયો. પ્રૌઢાએ કહ્યું: ‘આવો’ પણ ભૂપતસિંહથી ઉંચે જોઇ શકાયું નહિ. ‘મારાથી ડરો છો ?’ ગૌર ચહેરાપર આકર્ષક સ્મિત લાવી પ્રૌઢાએ પૂછ્યું.

‘ના, ના એવું કંઈ નથી. મને શરમ લાગે છે.’ ભૂપતસિંહે કહ્યું.

‘એવી તે શરમ હોય ! શરમના માર્યા તમે તે દિવસે ચાલ્યા ગયા ત્યારથી અત્યાર સુધી બિચારી મારી નંદા તમારું જ રટણ કર્યા કરે છે. એનો બિચારીનો શો વાંક હતો ?’ લુચ્ચું હાસ્ય હસતાં પ્રૌઢાએ પૂછ્યું.

‘પણ મને તો ખરેખર પૃથ્વીમાં સમાઇ જવા જેવું લાગી આવ્યું હતું. ભૂપતસિંહે કહ્યું.

‘અરે જાવરે મોટા સતા ન જોયા હોય તે ! જુલ તો માણસ માત્રથી થાય છે અને તમે તો ક્યારે જાણી-ખૂઝીને એમ કરેલું ?’ પ્રસંગની યાદ માર્મિક હાસ્ય સાથે આપતાં પ્રૌઢાએ ભૂપતસિંહની મુખ-રેખાઓ તરફ ધ્યાનથી જોવા માંડ્યું.

આછા અંધકારમાં પણ ભૂપતસિંહના ચહેરા પર શરમના શેરડા છતરી આવેલા તે પ્રૌઢા જોઈ શકી ત્યારે તેને વધારે ચગાવવાના હેતુથી તેણે કહ્યું: ‘પણ જો જો હાં, મારી નંદા એ વાત ન જાણે. હજી સુધી એને બિચારીને એ વાતની જાણ જ નથી કે તમે એકાએક કેમ ભાગી ગયા ?’

બિચારો ભૂપતસિંહ પ્રૌઢાના વાગ્યાણોથી વિષાતો જૂના પ્રસંગને ફરીથી બજાવતો નજરે જોઇ રહ્યો. તેનાથી એટલું જ પૂછી શકાયું કે: ‘નંદા ધરમાં છે ?’

‘હા, એ તમારું ધ્યાન ધરતી ઉપરના માળે એડીછે. આવો અંદર આવો.’

ભૂપતસિંહે ઘોડીને અંદર દોરી. એ માસના લાંબા ગાળે તે આ ઘરમાં ફરીથી દાખલ થતો હતો.

ભૂપતસિંહને હાથના ઇશારાથી મેડી પર જવાનું જણાવી પ્રોઢાએ ઘોડીનો કબજો લીધો. માત્રેક નજર આગળથી દૂર થતાં ઘોડીએ હલ્ત-હલ્ત શરૂ કર્યો, પરંતુ દૂર જતા ભૂપતસિંહના એક જ ખૂચકારે તે શાન્ત થઈ ગઈ.

‘ઘોડા પણ ખૂચકારાથી કેળવતા લાગે છે!’ માર્મિક હાસ્ય હસતી પ્રોઢા બોલી.

ઉપર ચઢતા ભૂપતસિંહે મેડી પર કોઇનાં આંખાં પગલાં સાંભળ્યાં. કોઇ ઝડપથી ઘોડીને સંતાઈ જવા તો નહિ માગતું હોય? તેને વિચાર આવ્યો.

ઉપર ચઢી તે મેડીના આગળના ભાગમાં ગયો. ત્યાં કોઇ ન હતું. વચ્ચેના ભાગમાંથી તો તે આવ્યો એટલે ત્યાં તો કોઇ હોવાનો સંભવ જ ન હતો. ત્યારે શું નંદા મેડીના પાછળના ભાગમાં હશે? ધીમે ધીમે તે અંદરના ભાગમાં ગયો પણ ત્યાં કોઇ ખાતું નહિ. પાછળની એક બારી ફક્ત ખુલ્લી હતી.

ક્યાં ગઈ હશે? ભૂપતસિંહના મને સવાલ કર્યો. ફરીથી તે મેડીના ત્રણે ભાગમાં ફરી વળ્યો અને બારિકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું.

‘નંદા!’ તેણે ધીમી ખૂમ મારી.

જવાબ ન આવ્યો.

‘નંદા!’ સહેજ મોટેથી તે બોલ્યો.

જવાબ ન હતો, પણ ઉપરના ભાગના કાતરિયામાં કોઇ હસતું હોય એમ ભૂપતસિંહને લાગ્યું.

તેણે આમતેમ નજર કરી પણ ઉપર જવાની સીડી નહતી. તો પછી, જનાર જાય શી રીતે? એ પ્રશ્ને તેની શંકાને નિર્મૂળ કરી. ત્યાં ફરીથી તેને કાને કોઇના જોરથી હસવાનો અવાજ સંભળાયો. તેણે હાથે જોયું.

કોઇ કુટરો રાજકુમાર તેના તરફ જોઇ હસી રહ્યો હતો. તે મુખ અને તે હાસ્ય પરિચિત હતાં, પણ તે રાજકુમાર તેને અપરિચિત લાગ્યો.

‘નંદા ક્યાં છે? તું કોણ છે?’ એક સામટા એ પ્રશ્નો તેણે તે કુટરો દેખાતા રાજકુમારને પૂછ્યા.

જવાબમાં ભૂપતસિંહે મુક્ત હાસ્ય સાંભળ્યું, ત્યારે એ હાસ્ય અને એ મુખમાં તેને નંદાનો ભાસ થયો.

‘ચોર! ભૂપતસિંહે કહ્યું.

‘ચોર!’ ઉપરથી અવાજ આવ્યો.

‘હું ચોર?’ ભૂપતસિંહે સામું પૂછ્યું. તેનાથી હસી જવાયું.

‘ત્યારે શું હું ચોર?’

‘મને ચોર કહેનાર તું કોણ?’ ભૂપતસિંહે સામે પ્રશ્ન કર્યો.

‘આ ઘર માફ છે.’ ઉપરથી જવાબ આવ્યો.

‘પણ નંદા મારી છે.’ ભૂપતસિંહે કહ્યું.

‘ક્યાં છે નંદા?’ ઉપરથી પ્રશ્ન થયો.

‘તને હું એ જ પૂછું છું.’ ભૂપતસિંહે કહ્યું.

‘આ રહી.’ ફરી અસાવધ ભૂપતસિંહ ઉપર રાજકુમારના વેશમાં સજ્જ નંદાએ ફફટા માર્યો અને ભૂપતસિંહ તેને પડતી બચાવવા કંઈ પ્રયત્ન કરે તે પહેલાં તો તે તેને કંઈ વરમાળાની જેમ આરોપાઇ ગઇ. બળવાન છતાં ભૂપતસિંહ ગરદન પર એકાએક આવી પડેલા ભારથી નમી ગયો. નમતાં શરીરનું સમતોલપણું ગુમાવી બેઠો અને નંદા સાથે ભોંય પર પડ્યો. નંદાનો માથા પરનો સાફો ભોંય પર પડતાં લાંબા કેશથી ગૂંથાએલો ભરાઈ ચોટલો કાળો નાગણુની જેમ કિછળી પડ્યો. અને ‘બુઝ્યા!’ ફરી નંદા ભૂપતસિંહને કપોલે થાપટ મારી એકદમ ઊભી થઇ ગઇ. ગાફેલ ભૂપતસિંહ પણ તેની સાથે જ ઉભો થઇ ધૂંટા થએલા ચોટલાને પકડવા હાથ લંબાવે તે પહેલાં તો નંદા અંદરના ખંડમાં ચાલી ગઇ અને વચ્ચેનું બારણું બંધ કરી દીધું.

‘ઉઘાડ.’ કમાડને ધીમી લાત લગાવતાં ભૂપતસિંહે કહ્યું.

‘નહિ ઉઘાડું. મને તમારી બીક લાગે છે.’

‘બારણું તોડી નાખીશ.’

‘તો પાછલી બારીથી નીચે કૂદી પડીશ.’ નંદાએ કહ્યું અને એવી ચાલાકીથી બારણુની સાંકળ ખોલી નાખી કે તેની ભૂપતસિંહને ખબર ન પડી.

‘ઉઘાડે છે કે નહિ?’ ભૂપતસિંહે બહારથી બીજી બૂમ મારી.

નંદાએ જવાબ ન આપ્યો.

‘નંદા! બારણું ઉઘાડ.’

‘હાથમાં બળ ભર્યું’ છે. તો તેનો ઉપયોગ ક્યારે કરશો? હવે તો બારણું તોડી નાખો.’ હસતી નંદાએ અંદરથી જવાબ આપ્યો.

અને ખરેખર ભૂપતસિંહે બળ વાપર્યું પણ તેથી તો કિલકું તે તેને ભારે પડ્યું. બારણું એકાએક ખુલી જતાં પોતે માંડમાંડ પડતો બચી ગયો.

ખંડની મધ્યમાં મદભરી નંદા ભૂપતસિંહના પુરુષત્વને આવકારતી ઉભી હતી. પડતાં માંડ બચી ગએલા ભૂપતસિંહને તેણે દસીને કહ્યું. ‘દંડવત્ પ્રણામ કરવાની જરૂર નથી.’

‘તારે ઝાઝો બકવાટ કરવાની જરૂર નથી.’ આછી લપડાક નંદાના ગાલ પર મારતાં ભૂપતસિંહે કહ્યું.

‘અહીં તો કડીના મલહારરાવનું રાજ છે. ભંડોડાના ઠાકોરનું નહિ. તમારો હુકમ અમારે માનવાનો ન હોય.’ મદભર નયનોમાં હાસ્ય ઉતારતાં નંદાએ કહ્યું.

ભૂપતસિંહને નંદાના એ ટાણામાં રસિકતા અને નંદાના દેહમાં નિમગ્ન થવાનાં હવે તેને બોલવાની જરૂર ન હતી.

પ્રકરણ ૩ જી

મેના

‘ધીબધબ’ દાદર ઉપર અવાજ થયો અને નંદા દોડી.

‘જોયુંને મેના બા! આ ભંકોડાના ઠાકોર આશરે શોધતા આપણે શેર આવ્યા છે!’

‘ન્યારે ત્યારે એ આશરે શોધતા જ આવે છે.’ એમ કહેતી પ્રોતા દાદરનું છેલ્લું પગથીયું ચઢી મેડીમાં આવી. તેનું નામ મેના હતું.

‘આજે તો એ જુદી રીતનો આશરે માગે છે. મેના બા!’ નંદા ધણી વખત મેનાને મેનાબા કહી બોલાવતી.

‘એટલે?’ મનાએ પૂછ્યું.

‘તે એમ કહે છે કે—’ અંદર બેઠેલો ભૂપતસિંહ સાંભળતો હતો. નંદાએ વાક્ય અધૂરું મુક્યું.

‘કેમ અધૂરું રાખ્યું? હવે કહેવું જ છે તો પૂરેપૂરું કહી દે.’ ભૂપતસિંહ બદાર આવતાં કહ્યું.

‘તે એમ કહે છે કે...’ સહેજ હસતાં નંદા બોલી અને પાછી અટકી ગઈ.

બન્ને યુવાનોની આ રમતમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતી મેનાથી કહ્યા વિના ન રહી શકાયું.

‘...નંદાને ભંકોડા લાઈ જતી છે.’

આ શબ્દો સાંભળતાં જ નંદા ચમકી. કદિ નહિ ને મેનાબા આવી ફૂર મશ્કરી આજે કેમ કરતી હતી?

‘ના બા! ના, મને ભંકોડા બતાવવાનું તેમનું ગજી નથી. પણ આપણે આશરે આવી આપણું મૂળ બોધવાને ઇલાજ આપણી પાસે કરાવેલો છે.’ હસતાં હસતાં નંદા બોલી.

‘એ શું વળી?’ નજરમાં તીવ્રતા લાવતી મેના બોલી.

‘તે એમ કહે છે કે...’ કહેતાં ત્રીજી વખત નંદા અટકી ગઈ અને હસી પડી.

‘મારી વાત હજી સાચી નથી લાગતી ખરું ને, નંદા?’ કંઈક આશ્ચર્ય અને કંઈ અપમાનથી મિશ્રિત લાગણી ધરાવતાં ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘ઠાકોર સાહેબ ! સાચી ન હોય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે અને જો સાચી જ હશે તો પછી મારે કંઈ કહેવાનું નથી.’ વાતમાં કંઈક વળુદ મુક્તાં નંદા બોલી.

‘અરે નંદા ! તું તો હજુ પણ એવી જ રહી. મારી સાથે વાત કરતાં તું એમની સાથે ક્યાં ઉતરી પડી ?’ મેનાએ કહ્યું.

‘અરે, હા, મેનાયા ! તે એમ કહે છે કે...’ અને વળી પાછું કાસ્ય આવતાં તે આગળ બોલતી અટકી ગઈ.

‘અરે, મૂર્ખા છોકરી ! આગળ બોલતાં તારી કાતર જેવી જીભ કેમ સીવાઈ જાય છે ?’

‘કારણ કે હું રાજદ્રોહથી ડરું છું.’ નંદાએ કહ્યું.

‘અરે, આપણા આ ઘરમાં રાજદ્રોહ શું ? શું છે ઠાકોર ? નંદા શું વાત કરી રહી છે ?’ મેનાએ મુખપરનાં રસળતાં ચિહ્નો સમેટી લઈ બવાં સંકોડતાં પૂછ્યું.

મા દીકરીને સમજવામાં ભૂત્ર થઈ હોય તેમ ભૂપતસિંહને, લાગ્યું. જે કામે તેણે અહીં આવી રહેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો તે કામ કદાચ ન પણ પતે તેમ તેને લાગ્યું, છતાં કાવ કેંકવાના ઉદ્દેશથી તેણે કહ્યું. ‘હું તમારી મદદ માટે આવ્યો છું.’

‘કેવી રીતની ?’

મેનાના એ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં ભૂપતસિંહ અચકાયો. તેણે નંદા તરફ નજર કરી. મેના કંઈક સમજી. નંદાને દૂર કરવાના ઇરાદાથી તેણે કહ્યું. ‘નંદા ! નીચે જા અને ઘોડાંને દાણો દે.’ નંદા નીચે ગઈ. મેનાએ ભૂપતસિંહને અંદરના આરગ તરફ દોર્યો.

‘કહો, શું કહેવું છે ?’

‘મેના ! નંદા સમજીને મેં એક વખત તમારી સાથે સરખાવનારું વર્તન ચલાવ્યું હતું. તમારી કિમર સાથે મને સરખાવતાં ખરેખર હું સરખાઈ ગઈ છું. એ માફ માગીને હવે આગળનું કામ હું કરવા આગું છું.’

‘એમાં મારી માગવા જેવું તમે કંઈ ક્યું જ નથી. હું પણ સ્ત્રી છું અને તમે જોઈ શકો છો કે, હજુ હું વૃદ્ધ થઈ નથી.’

નકકટ હાસ્ય હસતાં મેના બોલી અને ભૂપતસિંહના ખભા ઉપર તેણે પોતાનો જમણો હાથ ટેકવ્યો. ‘બોલો હવે તમારે શું કહેવું છે?’

ભૂપતસિંહ કંઈક સમજ્યો, કંઈક ન સમજ્યો. ન સમજ્યો એટલું પુરું સમજી લેવા તેણે પ્રશ્ન કર્યો. ‘નંદા જોશે તો?’

‘બલેને જોતી.’

‘દીકરીનું દિલ માના વર્તનથી નાદિ દુભાય?’

‘હજુ સુધી એવા જ રહ્યા તમે ડાકાર! કોણ મા અને કોણ દીકરી? તેની માને મરી ગયે આજે ચાર વર્ષ થયાં. તમારે માટે મેં એને ઉછેરી મોટી કરી છે.’

‘હું?’ ભૂપતસિંહથી બોલી જવાયું.

‘હા, ડાકાર! તમને જનિયારવાળામાં પ્રથમ જોયા ત્યારે મારું જોખન સ્ત્રીલોળા લેતું હતું, પણ ત્યારે તમે ઉગતા યુવાન હતા. મારું મન કોણ જાણે કેમ પણ તમારી પાછળ ઉડી ઉડીને દોડવા લાગ્યું. તમે જનિયારવાળું છોડ્યું અને મેં પણ છોડ્યું. તમારી પાછળ પાછળ તમારા ગામોમાં રહેતી આવી છું. નથી રહી ફક્ત ભંડોડામાં. તમારી માતાનો તેને દુરાચારી માની તમે શિરસ્ત્રેદ કર્યો તે સમાચારે મારી સાન ઠેકાણે આવી અને મને લાગ્યું કે તમારી પાછળની મારી થેલછા ફક્ત હવામાં ખાચકાં ભરવા જેવી છે. મેં નવી યુક્તિ અજમાવી અને તમને મારા કરવાની પેરવી કરી. આ નંદાને તેની મા પાસેથી વેચાતી લઈ હું કડીમાં આવી રહી ત્યારે નંદા ચૈદ વર્ષની હતી. મને ખબર છે કે એ પહેલ વહેલી તમને ફતેહ દરવાગના બહારના ભાગમાં મળી અને તમારી સાથે ઘોડીએ એસવાની માગણી કરી હતી! તમે તેને ના પાડી અને તે દિમ્ભતખાજ છોડી ઘોડીની કેશવાળી પકડી લટકા ગઈ. તમારે નમતું આપી તેને ઘોડી ઉપર લઈ લેવી પડી ત્યારે તેણે તમારી સાથે તમારે ગામ આવવાની રદ લીધી. તમે ત્યાં લઈ જવા ના પાડી ત્યારે તે તમને અહીં તેડી લાવી અને તે જ પ્રસંગે તમારું ચિત્ત હરી નંદાએ તમને પોતાના કરી લીધા. પણ એથી મારી મજા હજુ અણ પુરાએલી છે. મારું દીલ પજોપજ તમને જાંબે છે. નંદાને કારણે તમે

અહીં આવો છો અને તમને જોઈ મારું દીલ આનંદ માને છે. હવે કહો, નંદા જોશે તો શું ?'

મેનાની વિગતવાર હકીકત ભૂપતસિંહ પચાવતો ગયો. તેનું દીલ અત્યારે મેનાએ કહેલી પ્રણયકથામાં નહિ પણ પ્રણય ભૂખી મેના પાસેથી કેવી રીતે કામ કાઢી લેવું તેની વેતરણ કરવામાં ગુથાએડું હતું.

‘જગજની ગોઠવણ, મેના ! મારી ખાતર તમે બહુજ વેદ્યું !’
વિવેક દર્શાવતાં ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘એક જ આશાએ.’

‘ક્યો ?’

‘એક દિવસ પણ તમે મારા યદ શકો.’

‘મેના ! માણસની કિંમત તેની યુવાની કે રૂપ ઉપરથી નથી ચતી, તેના કામ ઉપરથી થાય છે. માણસ વહાલું નથી, પણ તેનું કામ વહાલું છે.’

ઉત્તેજિત મેના ભૂપતસિંહના મુખ તરફ આશાની મીટ માંડી રહી.

‘અને હજુ વખત છે. મેના ! તમારી યુવાનીએ કેટલું દેશવટો નથી લીધો. નંદાને પણ ઘડીભર મારા મનમાંથી તમે ભૂલાવી દઈ શકો તેમ છે—અરે ભૂલાવી જ દીધી હતી ને ?’ પેલા પ્રસંગની યાદ આપતાં ભૂપતસિંહે મેના ઉપર ગળ અજમાવવા માંડી.

‘હજુ સુધી તમે તમે કહી તમે મને મુંઝવી ન મારો.’ લાડ કરતી મેના બોલી.

‘અરે, મેના ઘેલી ! એમાં વળી મુંઝાવાનું હોય ? નંદા હમણાં આવશે. મારું અગત્યનું કામ રહી જશે.’

‘શું છે ?’

‘મલ્હારરાવ ભાંડોડા ભાંગવા આવે છે. ક્યારે અને કેવી રીતે તે મારે જાણવું છે. ખચર લાવીશ ?’ ભૂપતસિંહે પૂછી લીધું. તેને ખાતરી હતી કે પોતાની પાછળ કના થવા તૈયાર થએલી મેના એ કામ જરૂર કરશે.

મેનાએ થોડીક પણ વિચાર કર્યો.

‘હનુમન્ત પાસેથી એ હકીકત મળશે ?’ તેણે પૂછ્યું.

‘ના, હનુમન્ત ચીટીનો ચાકર જ હોય છે. ખૂદ મલ્હારરાવ સવાય ખીજા કોઈ પાસેથી એ હકીકત મળવી મુશ્કેલ છે.’

ભૂપતસિંહ આશાની મીટ માંડતો મેના તરફ જોઈ રહ્યો. મેના ઉંડા વિચારમાં ઉતરી ગઈ.

‘કેમ, બહુ ઉંડા વિચારમાં પડી ગઈ?’ મેનાના બહેન અભા હલા-ચતાં ભૂપતસિંહે પૂછ્યું.

‘કામ મુશ્કેલ છે.’

‘કેવી રીતે?’

‘તમારે આ સમાચાર ક્યારે જોઈએ?’

‘વહેલામાં વહેલા અત્યારે અને મોડામાં મોડા પરમ દિવસે સવારે.’

‘નહિ અને.’

‘કેમ?’ નિરાશ બનતાં ભૂપતસિંહે પૂછ્યું.

‘તે પહેલાં મારાથી મલ્હારરાવને મળી શકાય તેમ નથી.’

‘કેમ?’

‘ચાર દિવસ સુધી મલ્હારરાવે પોતાનો ખાનગી રંગ મહેલ અંધ રાખ્યો છે.’

‘શું?’

‘મલ્હારરાવે રાણીની ખદ્દા નજરથી અકબાઈને પોતાના ખાનગી રંગરાગ અને મોજમગજ અંધ રાખ્યાં છે.’

‘તે શું એટલા દિવસમાં રાણી મનાઈ જશે?’

‘એવું તો ઝોછું હોય છે? પણ માણસ જતને માથે પણ શિંગડાં ઉગવાં જ આકી છે ને! એવી રુપાળી રાણીને છોડી દૂકડા માટે બરબર શોધતો મલ્હારરાવ કેટલા દિવસ ધીરજ બરશે?’

ભૂપતસિંહે મલ્હારરાવની ઉડતી વાતો સાંભળેલી. તે બધી તેને સાચી લાગી.

‘તો પછી શું થાય?’

‘એક ઉપાય છે.’

‘રાજની હું ખાસ મુલાકાત માગી લઉં’. મેનાએ કહ્યું.

‘તે તને મુલાકાત આપશે?’

‘તે મને નહિ ત્યારે શું તમને આપશે?’ મેનાએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

‘વાહરે, પણ મુલાકાતમાં તો તારાથી એ વાત સીધી રીતે નહિ પૂછી શકાયને?’ ભૂપતસિંહે શંકા દર્શાવી.

‘અરે વાત કરવાની અનેક રીતો મારી પાસે છે અને વાત કહાવવાની અનેક ક્રામતો હું જાણું છું.’

‘તો પણ કહે તો ખરી?’

‘આ નંદા માટેની વાત લઈને જઈશ એટલે તેમનો સાંભળ્યા વિના છૂટકો જ નહિ. અને વાત પાછળ વાત દોડી આવશે કે તે ભીષ્મ શું કરવા માગે છે.’ વિજય હાથ જોડતાં હોય તેમ મેના બોલી.

દાદરનાં પગથીયાં ખખડ્યાં. નંદા આવતી હતી.

‘બસ ત્યારે ક્યારે જઈશ?’

‘કાલ જાઉં?’

‘હા કાલે. પણ મારું રોકાવું સાર્યક થવું જોઈએ.’

ભૂપતસિંહ છેલ્લું વાક્ય જરાક મોટેથી બોલ્યો તે નંદાએ સાંભળ્યું.

‘રોકાવું શી રીતે સાર્યક કરવું છે?’ તેણે પૂછ્યું.

‘તારે એમાં બોલવાનું ન હોય....ત્યારે બધી સામગ્રી તૈયાર કરાવી દઉં ને?’ નંદાને ઉદ્દેશી પ્રથમ અને ભૂપતસિંહને ઉદ્દેશી બીજું વાક્ય મેનાએ કહ્યું. અને નંદા તરફ જોઈ તે એવું માર્મિક હસી પડી કે શરમના માર્યા નંદાથી ઉંચી આંખ ન થઈ શકી.

તે બિચારી ભોળી યુવતીએ એમજ માની લીધું કે પોતાના લગ્નની બધી સામગ્રીની વાત મેના કરતી હતી અને ‘ખરેખર મેનાનું’ તે વખતનું માર્મિક હાસ્ય એ સિવાય બીજા કોઈ અર્થે બતાવતું ન હતું.

‘નંદા ! ચાલ નીચે. ભૂપતસિંહને જમાડવાની તજવીજ કરવાની છે.’ મેનાએ કહ્યું.

‘ના, મારે નથી જમવું.’

‘ભલા માણસ, કાલ તો હજી હવે આવવાનું છે એ પહેલાં હરખધેલા બની આવવું ભૂલી જશો કે શું?’ મેનાંએ કહ્યું અને નંદાનો હાથ જોરથી દબાવી ખેંચીને તે તેને સાથે લઈ નીચે ઉતરી ગઈ.

મેનાના સ્ત્રી ચરિત્ર પર વિચાર કરતો ભૂપતસિંહ બારીએ ડોકાયો.

રોતના વાળથી પરવારી ભૂપતસિંહ, નંદા અને મેના ગામ ગપાટા હાંકતાં અંદરની મેડીમાં બેઠાં હતાં ત્યાં બહારથી કોઈએ કમાડ ખખડાવ્યાં. ‘કોણ એ?’ કહેતી મેના કડી નીચે ગઈ.

‘તમારે ત્યાં ભંકોડાના દોકોર ભૂપતસિંહ ઉતર્યા છે?’ કમાડ ઉઘડતાં જ બહારના માણસે મેનાને પ્રશ્ન કર્યો. શું જવાબ આપવો તે મેનાને ન સુઝ્યું.

‘તમે ક્યાંથી આવો છો?’

‘મને દિવાનજીએ મોકલ્યો છે,’ માણસે જાણવટ કરી. મેનાએ પોતાનું ઘર રાજનીતિમાં મહત્વ પામતું જોયું. તે મનમાં કંઈક કુલાઈ અને એ ગર્વમાં તેણે જવાબ દીધો.

‘હા, ભૂપતસિંહ આવ્યા છે.’

‘ક્યારે જવાના છે?’

‘મહેમાન ક્યારે જવાના છે તેની મને શું ખબર? હું કંઈ તેમને પૂછી શકું કે તમે ક્યારે જશો?’ મેનાએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના. તમે જાણતાં હો તો કહો.’

‘હું નથી જાણતી.’

‘આપને દિવાનજીએ કહાવ્યું છે કે, ભૂપતસિંહ ક્યારે જવાના છે, એ ખબર આપને જ્યારે મળે ત્યારે આપે તેમને આપી આવવી.’

‘ભલે.’ વિચાર કરતી મેનાએ જવાબ આપ્યો અને ખારણું અંદરથી બંધ કરી ઉપર ચાલી ગઈ.

‘ભૂપતસિંહ! તમે ગજબના માણસ લાગે છો. કડીના દિવાન પણ તમારી પાછળ જસુસી કરે છે.’ મેનાએ મેડીમાં આવતાં જ કહ્યું.

‘કેમ?’

‘મને શું ખબર? તમે ક્યારે જવાના છો એ ખબર મારે દિવાનજીને પહોંચાડવાનું ફરમાન દિવાનજી તરફથી મને મળી ગયું.’

‘એમ? દિવાનનો માણસ આવ્યો હતો.’ ભૂપતસિંહે પૂછ્યું.

‘હાજી.’ પોતાનું મહત્વ વધ્યાના ગર્વમાં ડોક મરોડતી મેના બોલી.

પૂરી પાંચ ક્ષણ વીતી નહિ હોય અને વળી પાછાં બારણાં ખખડ્યાં.

‘કોણ એ ?’ કહેતી મેના દોડી.

‘બંકોડાના ઠાકોર તમારા ત્યાં છે ?’ પૂછનારનો અવાજ અદુ બધીમે હતો.

‘શું કામ છે ?’ મેનાએ પૂછ્યું.

‘અહીં છે કે નહિ ?’

‘તમે કોના મોકલ્યા આવ્યા છો ?’

‘રાજ તરફથી હું તમને પૂછવા આવ્યો છું.’ ધીમે છતાં કંઈક ગર્વમાં પેલાએ કહ્યું.

‘રાજ એટલે રાજજી ને ?’ મેનાએ ચોખ્ખવટ માગી.

‘હા.’

દિવાનના માણસને ‘હા’ પાડ્યા પછી મલ્હારરાવના માણસને ‘ના’ શી રીતે પાડી શકાય ? અને જો ‘હા’ પાડે તો પછી રાજ પાસેથી બંકોડા વિશેની ખાતરી વાત કેવી રીતે મેળવી શકાય ? મેના મુંઝાઈ. ક્ષણભરના વિચાર પછી તેણે જવાબ આપ્યો.

‘જૂપતસિંહ મારે ત્યાં છે.’

‘ક્યારે જવાના છે ?’

‘એ ખબર નથી.’

‘તમને રાજજી બોલાવે છે.’

‘અત્યારે ?’ નવાઈ પામતાં મેના બોલી.

‘હા.’

રાજનું તેડું. ‘ના’ શી રીતે પાડી શકાય ?

‘ભલે, હું આવું છું.’ મનમાં જાજી જોઈતી મેના તૈયાર થવા ઘરમાં ગઈ.

‘નંદા! રાજજીનું તેડું આવ્યું છે. જરા જઈ આવું.’ નંદા અને જૂપતસિંહ પાસે આવી તેણે કહ્યું.

‘અત્યારે ?’ બન્ને અચંબો પામી બોલ્યાં.

‘હા. આવાં તો અનેક તેડાં આવી ગયાં. આ કંઈ નવી નવાઈનું નથી.’ પોતાની મદત્તાનું બૂપતસિંહ આગળ પ્રદર્શન કરવાના ધરાદાયી મેના બોલી.

‘બહે,’ નંદાએ એ વાત તરફ દુર્લક્ષ કરતાં કહ્યું.

‘હું’ એએક કલાકમાં પાછી આવીશ. નંદા! નીચેથી આરણું બંધ કરી જા.’ નંદા ઉડી મેનાની સાથે નીચે ગઈ.

‘જો નંદા! બૂપતસિંહ સાથે રાજબટપટની વાતોમાં ઝાઝું સાથું મારીશ નહિ.’ કાનમાં ફેરેલી હોય તેમ મેનાએ નંદાને કહ્યું.

‘બહે,’ નંદાએ જવાબ આપ્યો અને મેના બહાર નીકળી કે અંદરથી આરણું બંધ કરી તે મેડી પર ચઢી ગઈ.

યુવાન બૂપતસિંહ કંઈ વિચારમાં મશગુલ હતો. નંદા આવી મેના નજીક બેઠી.

‘આટલે આ બધું શું છે તે મને સમજવશો!’ મેનાની ‘ના’ છતાં નંદાએ ખટપટ ગળવા પ્રયત્ન આદર્યો.

‘નંદા! મને તારામાં વિશ્વાસ છે, ત્યાં સુધી મારી રહેજે વાત હું તને કહીશ, પણ મને નથી લાગતું કે તારો સ્વભાવ મને અનુકૂળ આવે.’ બૂપતસિંહે કહ્યું.

‘કેમ?’

‘તને ખબર છે, કે સ્ત્રી એટલે અર્ધો પુરુષ અને પુરુષ એટલે અર્ધો સ્ત્રી! પુરુષની અપૂર્ણતા સ્ત્રી પૂરે છે. સ્ત્રીની અપૂર્ણતા પુરુષ પૂરે છે. આમ એક બીજાની અપૂર્ણતાને પૂર્ણ કરતાં સ્ત્રી-પુરુષ સંસારમાં દંપતી તરીકે જાણખાય છે.’

નંદા બધું ન સમજી. ફક્ત એટલુંજ સમજી કે બૂપતસિંહ તેને કંઈક મદત્તની વાત કહેવા માગે છે. તે નિરુત્તર બેસી જ રહી.

‘મારે ઘેર સ્ત્રીઓ છે, પણ તે મારામાં રહેલી અપૂર્ણતા પૂર્ણ કરે તેમ નથી એટલે એ પૂર્ણતા માટે મારે વારંવાર તારા આરણું ખખડાવવાં પડે છે.’

નંદા ન બોલી.

‘તને મેળાવવામાં હું સુખ માનું છું. તને રીઝવવામાં હું આનંદ માનું છું. તને શણગારવામાં હું મને ધન્ય માનું છું એનાં કારણો છે. નંદા! એકલા દેહસુખની ખાતર પુરુષ સ્ત્રીની ભિન્નતા નથી દર્શાવતો. દેહસુખ ઉપરાંત તે બીજું વિશેષ માગે છે. હૃદયની વફાદારી અને પ્રિયતમ પાછળ મરી ફાટવાની તમન્ના.’

નંદા ન બોલી.

‘આજ સુધી આપણે દેહસુખની મર્યાદા વગરની આગળ નથી ગયાં, જવાની જરૂર નથી જણાઈ. પ્રિયતમ ખાતર પ્રાણ દેનાર પ્રિયતમા અને પ્રિયતમા પાછળ મરી યીટનાર પ્રિયતમની વાતો આપણે ધણી સાંભળીએ છીએ, પણ એ દશામાં જે આપણે મુકાબલે તો શું કરી શકીએ એના કદિ વિચાર કર્યો છે?’

‘તમારે મારા પ્રાણ જોઈએ છે?’ વફાદારીની અદાથી નંદાએ પૂછ્યું.

‘અરે ગાંડી! એમ પ્રાણ માગવાના હોય? હું તો પુષ્ટું છું કે તું મને વફાદાર છે?’

‘હું તમને વફાદાર નથી, એમ શા ઉપરથી કહ્યો છે?’ નંદાએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

‘માની લઉં કે તું મને વફાદાર છે અને મારી બીતરની વાત તારી આગળ ખૂલ્લી કરી દઉં તે પછે તને લાગે કે એ વફાદારીમાં જોડાઈ છે, રાજકોટ છે, તો પછી મારું શું?’ રાજદ્રોહથી ડરતી નંદામાં ભૂપતસિંહ પૂરી વફાદારી જોઈ શકતો ન હતો, તેથી તેણે ચોખ્ખા કરી.

‘હાકાર! આ દેહ અને આ પ્રાણ તમારાં છે, પણ જે અન્યથા આ દેહ પોષાયો છે તે અન્ન ઉત્પન્ન કરનાર ભૂમિ અને તેના રાજાને એવફા નીવડવાની વાતમાં તમારી સાથેની વફાદારી સમાતી હોય, તો કુખા કરીને એ વાત અડીંગળ દારી દો.’ નન્ન અનતી નંદા બોલી.

‘એટલે?’

‘જનમભોમ અને રાજા સાથેની વફાદારી હું છોડી શકીશ નહિ.’

‘તો પછી મારું સ્થાન ક્યાં?’

‘મારા હૃદયમાં મારા હૃદયેશ તરીકે.’

‘તો હૃદયેશ કરતાં પણ જનમભોમ અને રાગ વધી જાય ખરું ?’
‘હું માનું છું કે દેશ અને રાગ પ્રત્યેની વફાદારીમાં હૃદયેશને
સાંધો ન હોવો જોઈએ. એ તો પ્રત્યેક પ્રાણીનું સ્વત્વ છે.’

‘તો તારું કહ્યું એમ છે કે તારો હૃદયેશ જનવામાં મં બૂલ કરી ?’
‘ના, હું એમ ન કહી શકું. જન્મભૂમિ અને રાગ પ્રત્યેની મારી
વફાદારીને અખંડ રાખી શકવાની તમારામાં હું તત્પરતા નથી જોતી.’
‘અને પરિણામે ?’

‘પરિણામે એ જ કે, હું તમને એવકા નીવડવા નથી ઇચ્છતી, માટે
જન્મભૂમિ અને રાગની વફાદારીમાં મોટાત્ર માત્રી મારે તમારો સાથ
સદંતર ત્યજ દેવો.’ આટલું બોલીને નંદાએ દુરકાં બરવા માંડ્યાં.

તેની પીડ પર હાથ પસારતાં મૂપતસિંહે કહ્યું. ‘હજુ તો વાત
આય છે ત્યાં આગળથી કમ આમ રડો પડે છે ?’

‘હું લાચાર છું. મારાથી દેશદ્રોહ-રાજદ્રોહ નહિ થાય.’ રડતી
નંદાએ વંતરથી રડવા માંડ્યું.

‘મેં તને રાજદ્રોહ-દેશદ્રોહ કરવાનું ક્યારે કહ્યું ?’

‘બહે નથી કહ્યું. તમારું દીલ કહી રહ્યું છે અને એ કામ કરવા
હું અશક્ત છું. મને છોડી દો. મારા પરની માયા ઉતારી દો. મને મારા
વિચારોમાં મક્કમ રહેવા દો.’

‘નંદા! તને નહિ કહું દેશદ્રોહ કરવાનું કે નહિ કહું રાજદ્રોહ
કરવાનું. તું મારી છે અને મારી થઈને રહે એટલું જ મારે અસ છે.’

‘નહિ અને હાકોર! મારાથી એ નહિ અને. એવું હૃદયનાં ઐક્ય
ધિનાનું ઇવન ઇવવા કરતાં મને તમારાથી મુક્ત કરો. હું હૈયાસૂતું ઇવન
ઇવવાનું પસંદ કરીશ, પણ મારો પ્રિયતમ મારી માતૃભૂમિને-મારા
રાગને કટ દે એ હું સહન નહિ કરું. મને મુક્ત કરો હાકોર!’ એ હાથ
જેતી કરગરતી નંદા બોલી.

‘ક્ષણો પહેલાંનો તારો યૌવન તનમનાટ, મારા માટેની તારી તાલા-
વેલી, મારા જ માટે ઇવન ધારણ કર્યાની ખાતરી આપતી તારી આ
આંખો એ બધું મારો ત્યાગ કરવાથી શી રીતે છૂટી શકશે !’

‘હું તમારી ભવેભવની ઋણી રહીશ. મારો યૌવન પમરાટ તમારી યોદ્ધામાં, તમારા માટેની તાલાવેલી તમારા નામસ્મરણમાં અને આખા તમારા વીરકૃત્યો જોવામાં રોકીશ.’

‘નંદા! નંદા! સ્વર્ગનાં દાર ખોલી આમંત્રણ આપ્યાં અને પ્રવેશ વખતે જ દાર બંધ કરીને તું મને અન્યાય કેમ આપે છે?’

‘હું અન્યાય નથી આપતી. વર્ષોનાં વર્ષો સુધી હું તમારી રાહ જોઈશ. ત્યારે પણ તમારો હૃદયપલટો થશે ત્યારે નંદા તમારી હશે. નાથ! મને સુકત કરો. તમારી માયા મારામાંથી બહાર લો.’

‘ઐયરે?’

‘હું તમારે લાયક નથી. નમને આપી શકાય તેટલું બધું આપી શકતી નથી.’

‘તું જેટલું આપે તેટલું જ લઈ હું આનંદ માનીશ.’

‘ના, ના, એ આત્મક્રોધ છે. આત્માના ગુનેહગાર થવાનું નવું પાપકાર્ય તમે મને ન શીખવો.’

‘નંદા! નાહકની વિચારોમાં લેવાનું બંધ છે.’

‘વિચારો નથી. નક્કર ભૂમિકા છે નાથ! છેલ્લા ચાર દિવસથી મને સ્વપ્નાં આવે છે કે, મહારાવ ફોજ લઈ ભંડોડા ભાગવા નીકળે છે.’

‘સ્વપ્નમાં તું શું જુએ છે?’ બૂપતસિંહ જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

‘ધણું બધું દેખાય છે. ભંડોડાનું ઘરેઘર કિચકડ થતું દેખાય છે, પ્રજા નાસતી ફરતી દેખાય છે.’

‘અને હું?’

‘તમે?’ થોડાક વિચાર કરી: ‘નહિ કહું તમને, દુઃખ લાગે તેવું નહિ કહું. મને મારા ધર્મથી પતિત થતી બચાવો નાથ! હું જેટલું જ મારું છું.’ રડતી રડતી નંદા ભોંયપર પછડાઈ ગઈ. તેને બહાડી સરખી રીતે બેસાડતાં બૂપતસિંહના મનને વાચા બગી.

‘આનો સંસ્કારી આત્મા આ ઘરમાં ક્યાંથી ફસાઈ ગયો?’ અને અબોલ નંદા અને અબોલ બૂપતસિંહ મેનાની રાહ જોઈ પરસ્પરની દૃષ્ટિ એક ન થાય તેની ખાસ કાળજી રાખતાં બેસી રહ્યાં.

રાત્રિના પ્રથમ પહોર પૂરો થયો હતો. કડી શહેરનાં વાંકાંચૂકાં બગરો અને રાજમાર્ગો પર નિર્જનતા ફેલાતી જતી હતી. શેરીઓમાં વાતડાહી સ્ત્રીઓ અને નવરાશનો સદુપયોગ કરતા પુરુષો સિવાય સઘળે શાન્તિ રચાતી જતી હતી. કોઈ કોઈ જગાએથી ફૂતરાના ભસવાના અવાજો, તો કોઈ જગાએથી રાજના ચોકીદારોના પગના બેડાના એક-ધારા ધબકારા સિવાય વિશેષ કંઈ પડતું નહતું. તે સમયે કડીનો જાગીરદાર મહારાવ મેનાની આવવાની રાહ જોતો રાજમહેલના મુખ્ય ઓરડામાં બેસી બગાસાં ખાતો હતો. મુખ્ય ઓરડાની બાજુના એક ભાગમાં એક ઓરડો હતો અને તેમાં થઈને રણવાસમાં જઈ શકાતું હતું. ખાસ કારણે સિવાય તે ઓરડો કદિ ઉઘડતો નહિ. આજે તે ઓરડો ખુલ્લો હતો અને મુખ્ય ઓરડા અને તેની વચ્ચેના બારણામાં એક દારી હાથમાં ચામર લઈ ઉભી હતી. બાજુમાં જ વિરામાસન પર રાણીજી પોતાનાં શરીરને સુખ થાય તે રીતે દાળીને અર્ધો સૂતાં પડેલાં હતાં. રાજ અને રાણી એવી રીતે બેઠેલાં હતાં કે એક બીજાનું મોં તેઓ ન જોઈ શકે, પરંતુ વાતચીત કરી શકે તથા એક બીજાની વાતચીત સાંભળી શકે. મેનાને બોલાવવામાં આવી તે વાત રાણી જાણતી હતી અને તેથી જ પોતાના વહેમી સ્વભાવને વશ થઈ રાજ સાથે તેની ચું વાતચીત થાય છે, તે જાણવા તેણે તે મુખ્ય ઓરડામાં પડતું બારણું બોલાવી દીધું હતું. મહારાવે તેને સમજાવવા ધણાં પ્રયત્નો કર્યા કે રાજકીય કારણે મેનાને બોલાવવામાં આવી હતી, પણ તેણે ન માન્યું તે ન જ માન્યું.

ગાયકવાડ વંશના પિલાહરાવનો નાનો દીકરો ખંડેરાવ આપ પાસેથી કડી પરમણું માગી લઈ વડોદરાનો ખંડિયો રાજ બની બેઠો હતો. તેના

* પિલાહરાવ ગાયકવાડે પોતાના નાના દીકરા ખંડેરાવને કડી પરમણું આપી હિંમતબહાદુરનો ખિતાબ આપેલો, તે ખિતાબ ખંડેરાવ પછી તેનો દીકરો મહારાવ પણ ભોગવતો હતો.

મરણ પછી તેના દીકરા મહારાવને વડોદરાની ગાદીને વફાદાર રહેવાની શરતે તેના આપતું પરગણું અને ખિતાબ ફતેહસિંહ ગાયકવાડે સોંપ્યાં. બદલામાં તેણે ચારસો ઘોડેસવારની ચાકરી અથવા ૧,૨૦,૦૦૦ રૂપયાની અંડણી આપવી એમ નક્કી કરવામાં આવેલું.

પોતાના પરગણામાં સ્વતંત્ર રીતે મહાલતા મહારાવને પરગણું પૂરતી સર્વ સત્તા વાપરવાની છૂટ હતી. પોતે પોતાનો સ્વતંત્ર દરબાર ભરી શકતો, ન્યાય આપી શકતો, શિક્ષા ફરમાવી શકતો, કડકમાં કડક સજા-દેશવટો, ફાંસી કે શિસ્ત્રંદ કરવામાં તેને પૂછનાર કોઈ ઉપરી સત્તા નહતી. તે સમયમાં નાનાં રાજ્યો જેમ પોતાના રાજ્યના ઉંચરમાં સ્વતંત્ર હતાં તેટલો જ સ્વતંત્ર, વગીરદાર કહેવાતો છતાં મહારાવ ગાયકવાડ હતો. કેટલાક તેને કડીના સુખા તરીકે ઓળખતા હતા પણ તે તો પોતાને કડીનો રાજા માનતો અને મનાવતો હતો.

મહારાવ સ્વભાવે રંગીલો હતો. વળી શાન્ત છતાં વખત આવે ઉઝ થઈ જવા જેટલી તેજસ્વિતા તેનામાં હતી. તેનો નાનો બાપ હતુ-મન્તરાવ તેનો જમણો હાથ હતો. રાજ્યની સરહદ અંગેની અને બીજી લડાઈઓમાં હતુમન્તરાવ પોતે જતો. ક્વચિત જ મહારાવને ખતે જવાનો પ્રસંગ સાંપડતો.

ત્રણ ગામની તકરારમાં હતુમન્તને બંકોડા ઉપર ચઢવું પડ્યું. ભૂપતસિંહને મનાવી કડી લાવવામાં આવ્યો ત્યાં તેણે દરબારમાં ખતાવેલી એપરવાહ વર્તણૂકે રાજા અને દરબારીઓનાં દાઢ ખાટાં કરી નાખ્યાં. વળી યુદ્ધની ઓખખી માગણી કરીને, બંકોડાના પાદરે કડીનું લશ્કર બોલાવવાનું આમંત્રણ દર્શાવે તે કડી ત્યજી ન જતાં કડીમાં જ રાત રહ્યો હતો. મહારાવને આ આવત ખૂંચતી હતી અને દિવાને જેવી તેને એ લડીકત કહી કે, તરત જ તેણે માણસ મોકલી મેનાને બોલાવી મંગાવી.

મહારાવના આખા રાજમહેલની રચના ખરેખર રંગમહેલ જેવી હતી. સ્વતંત્ર રાજગઢીમાં આવેલો તે મહેલ અનેક વિભૂષિત ઓરડાઓથી શણગારાયેલો હતો. ઓરડાઓ નાના અને મોટા હતા. દરેક ઓરડાને એક છપું દાર હતું અને તે બધાં દારોને સાંધતી એક સાંકડી અંધારી

ગલી મહેલના પહેલા અને ખીજ માળમાં ફરી વળતી હતી. કહેવાતું હતું કે તે છૂપા દ્વાર મારફતે મલ્હારરાવ પોતાના ખાસ રંગમહેલમાં આવ્યા જતો. મહેલના જ એક ભાગનો તે પોતાના રંગમહેલ તરીકે ઉપયોગ કરતો અને તે રંગમહેલ વિશે રાજ્ય પોતે અને તેના વફાદાર નોકરો સિવાય ખીજઓને ખાસ માહિતી નહતી. મલ્હારરાવની વધતી જતી વિલાસિતાથી કંટાળતી રાણીએ ઘણી વખત તે રંગમહેલની રમતો અંધ કરાવવા છૂપા પ્રયત્નો આદર્યા પણ વ્યર્થ ગયા. અન્તે અન્ય રમણીઓ સાથેનો મલ્હારરાવનો વિલાસ અંધ કરાવવાનું તેણે છેવટનું પગલું ભર્યું. રંગમહેલ અંધ કરાવવાની રહ લાઇ તેણે મલ્હારરાવને ન સાંભળાવવાનું સાંભળાવી દીધું ત્યારે રમશાન વૈરાગ્યની જેમ મલ્હારરાવને વિલાસિતાપર તિરસ્કાર ફૂટ્યો અને પરિણામે તેણે રંગમહેલ અંધ કર્યો. તેના એ વિરાગ કેટલા દિવસ ચાલશે તે તો તેની વિલાસિતા કહી આપતી હતી. પણ રાણીનો તેને ડર હતો. તીખી આગ જરૂરી તેની વાણી મલ્હારરાવને નીતિનાશને માર્ગેથી પાછો વાળવાને હરદમ તૈયાર રહેતી. મલ્હારરાવ પણ વિલાસિતાથી ઉત્પન્ન થતા થાકને ઉતારવા કોઇ કોઇ વખત એવી વાણીનો આશ્રય શોધી પોતાની વિરાગવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરતો, પણ છેવટે તો કૂતરાની પૂંછડીની જેમ તેની એ વૃત્તિ વક્રરૂપ ધારણ કરી યૌવનમુલક વિલાસ ભોગવવા તરફ વળી જતી. રાણી એ જાણતી હતી અને તેથી જ મેના સાથેની રાજ્યની મુલાકાત વખતની વાતચીત પોતે સાંભળી શકે તેવી વ્યવસ્થા તેણે રખાવી હતી.

સહેજ બરાવદાર શરીરનો, નહિ નીચો નહિ ઉંચો એવા ધડિંગણો મલ્હારરાવ બગાસાં ખાતો મેનાની રાહ જોતો હતો ત્યાં નોકરે આવી અબર દીધી.

‘હજુરની સેવામાં મેના આવે છે.’

મલ્હારરાવે સન્મતિસૂચક માથું હલાવ્યું. નોકરે બહાર જઈ મેનાને અંદર મોકલી.

મેના અંદર આવી અને પ્રણામ કરી એક બાજુએ ઉભી. જેના કિંંચ તેણે અનેક ઉડતી વાતો સાંભળી હતી તે મલ્હારરાવને એકાન્તમાં

મેનાએ આજે જ જોયો. આશાના અનેક કિલ્લાઓ ઉભા કરી ભૂપતસિંહને મદદરૂપ બનવાનાં સ્વપ્નો મેવતી મેનાને એ કિલ્લાઓ અને એ સ્વપ્નો સિદ્ધ કરવાનો નક્કર પાયો રચવાનો આ પ્રસંગ વણુમાએ મળી ચૂક્યો હતો.

‘મેના! એસ.’ ગંભીરતા ઉતારી નાળી મુખપર હાસ્ય કરાવતાં ‘મલ્હારરાવે કહ્યું.

‘હ.’ કડી મેના એક આંધુએ સંકોડાઈને બેસી ગઈ.

‘જો મેના! આ તો કડીનો રાજમહેલ છે અને વળી આ તેજ તેનો મુખ્ય ઓરડો છે, એટલે જગાના અભાવે સંકોડાઈને બેસવાની જરૂર નથી.’ સ્વાભાવિક રિમત સાથે મલ્હારરાવે કહ્યું.

મેનાએ એક આંધુ રિમત નજરદ્વારા મલ્હારરાવ તરફ ફેંક્યું અને રાજની માનસિક વલણ જાણી લેવાનાં આછો પ્રયત્ન કર્યો.

મલ્હારરાવ મેનાની એ નજરને પી ગયો અને બોલ્યો. ‘કડીમાં કાવે તો છેને?’

‘હા, આપના પ્રતાપથી.’ દિમિત કરી મલ્હારરાવ સાથે નજર જોડતાં મેના બોલી.

‘કડીમાં આવ્યે તને કેટલાં વર્ષ થયાં મેના?’ એકાએક મલ્હારરાવે પદો ખાંચા.

‘ચાર વર્ષ.’

‘એમ?’

‘હ, હા.’

‘મને ઘણી મોટી અચર મળી.’ હસતાં હસતાં મલ્હારરાવે કહ્યું.

‘શાંતી અચર?’ હવે પૂછવાનો વારો મેનાનો હતો.

‘તું ચાર વર્ષથી કડીમાં છે છતાં હું એ વાત આજે જાણું છું. જે જો પહેલેથી જ અચર હોત તો મેના તું મને આજ સુધીમાં બહુ જ ઉપયોગી નીવડી હોત.’

‘હ.’ પ્રશંસા છે કે ચિદ્ધાર તે ન સમજતાં મેના બોલી.

‘અને તારી સાથે બીજું કોણ છે?’

‘મારી દીકરી નંદા.’

‘એ પણ તારાથી ઉતરે તેવી તો નહિ જ હોય.’

મેનાએ જવાબ ન દીધો.

‘અને બ્રુપતસિંહ સાથે નંદાનાં લગ્ન ક્યારે છે?’

મેના ઉઘાડાં ગઈ.

‘બોલ મેના! આ કડીનાં રાજમહેલ છે. તેમાં એસી હું, કડીનાં રાજા મહારાવ તને પૂછું છું, કે બ્રુપતસિંહ સાથે તારી કહેવાની દીકરીનાં લગ્ન ક્યારે છે?’ એ જ હસતું મુખ રાખી મહારાવે મેનાને પૂછ્યું.

‘મહારાજ!’ મેના જવાબ દેતાં ગભરાઈ.

‘હાં, બોલ.’

‘મહારાજ! બ્રુપતસિંહ સાથે નંદાનાં લગ્ન નથી થવાનાં.’

‘કેમ? ખિચારને નાહક બ્રુજામળીના ચક્રમાં ફેરવવો છે?’ હસતો મહેર મહારાવે મેનાને ધમકી દીધી.

‘મેં બ્રુપતસિંહને એવી લાલચ આપી નથી.’ નીચે મુખ મેના બોલી.

‘તે છતાં તે તારે ત્યાં વારંવાર આવે છે?’

‘આવે તેને હું શી રીતે કાઢી મૂકું?’

‘તો પછી તે શા માટે આવે છે? અને તું એને કેમ આવવા દે છે?’

મેના નિરુત્તર રહી.

મહારાવ ખડખડાટ હસી પડ્યો. મેનાને ખીક લાગી. તેણે નીચું મુખ ડિયું કર્યું અને રાજ તરફ જોયું.

‘સાંભળો રાણીજી! આપણી કડીની એક આદમી વાત. બાઈ વિધવા છે. યુવાન છે. વળી તેના ઘરમાં એક યુવાન દીકરી છે. તેને ત્યાં બ્રુપતસિંહ ઘણીવાર આવજન કરે છે. હું તે આદમને પૂછું છું કે તે દીકરીનાં લગ્ન બ્રુપતસિંહ સાથે ક્યારે કરે છે ત્યારે બાઈ જવાબ આપે છે કે લગ્ન નથી થવાનાં. તો પછી તમે જ કહો રાણીજી! કડીની રૈયતનું કેટલું ચારિત્ર્યબળ હશે?’

અંદરથી રાણી ખડખડાટ હસી પડી અને બોલી. ‘એવી પ્રજા મહારાજના રંગમહેલની વાતો ડિગવે તેમાં શું શંકા!’ રાણીના આ શબ્દોએ મેનાના હૃદયને દાબી દીધું.

‘મેના! તું જાણે છે? મારા રંગમહેલમાં અનંદ સ્ત્રીઓ સાથે હું રાસ ખેલું છું.’

‘મહારાજ! કાન ગુન્હેગાર છે. ડિડતી વાતો અનેક આવે છે.’ મેનાએ કાને હાથ દેતાં કહ્યું.

‘અને એ વાતો કાળ કરતું હશે, અબર છે ?’

મેના મૂગી રહી.

‘તારા જેવી કુલટાઓ પાપ કરતાં ન શરમાય, અને જુડું બોલતાં ન શરમાય તેવી પાપિણીઓ.’ ચિત્કારતાં મહારાવ બોલ્યો.

‘એનો બિચારીનો શું દોષ ?’ રાણી બોલી.

‘એનો નહિ ત્યારે કોનો દોષ ? રાણીજી ! પૂછો એને કે એક ઘડી પહેલાં એણે બૃપતસિંદને ક્યું હતું કે, મહારાવે પોતાનો રંગમહેલ રાણીજીની બહા મરજીથી ચાર દિવસ માટે બંધ કર્યો છે ?’

મેના સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ‘આ વાત અહીં આવી ક્યાંથી ?’ તેનાથી મનને પૂછાઈ ગયું.

‘હાલ, એ તો. એવી વાતોમાં જ તેમની કમાણી અમાની હાય એટલે ન હુટકે પણ એવું બોલવું પડે.’ રાણીએ ક્યું.

‘અને એ પણ પોતાના રાગના આશિવના ભાગે ખરાં ન ?’ મહારાવે મેનાને પૂછ્યું.

‘માફ કરો, મહારાજ ! હું અપુત્ર છું, અજાન છું, આપને વિશે સાંભળેલી વાતોને સત્ય માની તે પર પાંચ રચીને મેં મોટું પાપ કર્યું છે. મને માફ કરો.’ ફરગતી મેના બોલી.

‘અને અહીંથી જ્યાં બૃપતસિંદ આગળ શું બહાનું દોષાર ?’

‘બહાનું નહિ દોષ.’

‘ત્યારે ?’

‘તેમને ચોખ્ખું સંભાળાવી કમલ કે કડી છોડીને ચાલ્યા જાય.’

‘મેના ! તારા જેવી બધી સ્ત્રીઓ કડીમાં હોતને તો વગર કથિયારે અને વગર માણસોએ ફક્ત અનીતિભર્યા આરોપોથી જ તમે તમારા રાગને કબાડી નાખ્યો હોત. મારું એટલું નસીબ છે કે, કડીમાં બધી તારા જેવી કુલટાઓ નથી. જ્યાં બૃપતસિંદને ઘરમાંથી રવાના કરી દે અને તું આવતી કાલે સવાર પહેલાં કડી છોડી ચાલી જાય, ત્યાં મહારાવ કોમો થયો.’

મેના જવાબે કહી. તેના દિલ પર રાગના શબ્દોએ મહાન હુટકો લગાવ્યો હતો.

મેના ગામ. મહારાણે મુખ્ય ઓરડા ત્રણ દીવાં અને બધાં રાણીઓ સુખાસન પર બેઠાં હતાં તે ઓરડામાં આવ્યો. મહારાણેને જોઈ રાણીએ સ્મિત કયું અને પોતાની વિલાસિતાની ફેલાતી જતી વાંતોનાં પ્રથમવાર જ ઇન્કાર કરનાર રાજા મહારાણે રાણીના એ સ્મિતમાં અભિમાન જોયું. મોટાઓ નાનાના ચુંદાઓની માફી બક્ષતાં જેવું સ્મિત કરે છે તેવો સ્મિતનો રાજાને એમાં ભાસ થયો.

‘રાણીજી ! હું નાદાન છું ખરું ?’

‘કોણે કહ્યું ?’

‘તમારું મુખ કદી રજું છે.’

‘ના, રે.’ મુખપર સાવચેતી આણતાં રાણી બોલી.

‘હિલમાં હાથ તે કદી દો.’

રાણી ન બોલી. શું બોલવું તે તેને સૂઝતું નહતું.

‘મેનાને રાત્રિના વખતે મહેલમાં બોલાવી ધમકાવી કાઢી. આ વાત ઉપર તમે હસ્યાં કે, મને બ્યભિચારી ગણનારને મેં તેની બીજા બતાવી આપી માટે તમે હસ્યાં ?’ અબોલ રાણીના ભાવો સમજવા મહારાણે પૂછ્યું.

‘નાથ ! તમારા કૃત્યને હસી કાઢું એવી હું મૂર્ખા નથી. વળી વગર કારણે તમને હસું એવી નકકટ હું નથી.’ રાણીએ કહ્યું.

‘ત્યારે ?’

‘મને હસવું આવ્યું તમારી ઉદારતા જોઈને.’

‘એટલે ?’

‘ભૂપતસિંહ કદીમાં છે તે જાણ્યા છતાં તમે તેને પકડવાનાં પ્રયત્ન કરતા નથી અને જેને ત્યાં તે છે તેને તમે છોડી જવાની તક આપો છો.’

‘એ તો મારો સદજ સ્વભાવ છે. રાણીજી ! એ સ્વભાવને હું મૂર્ખતા ગણાવું તો પણ ચાલે.’

‘નહિ નાથ ! એ આપની મૂર્ખતા છે એમ કોઈ નહિ કહે, પણ એટલું તો ખરું કે આપની એ ઉદારતા કુપાત્રે વપરાય.’

‘શી રીતે ?’

‘મેનાને જવા દેવામાં આપે હદ કરતાં વધારે ઉદારતા બતાવી છે. એવી તકડો હામાં કરનારી સ્ત્રીઓ હુદી રહીને મોટાં રાજ્યતંત્રોને પણ શિથિલ અને અવ્યવસ્થિત બનાવી શકે છે. મેનાને મુક્ત કરવાની જરૂર નહતી.’

રાણીના એ શબ્દો પર વિચાર કરતાં મહારાવ હાલનર ઉભો રહ્યો. પછી રાણીની જોડેજ સુખાસન પર બેસતાં તે બોલ્યો. ‘તે ગઠ તે સારું થયું. કડીમાંથી પાપ ગયું, અને તમે કહ્યા હો તેમ તે કાવત્રાં રચશે અથવા રચનારાઓને સાથ આપશે તો મારું માનવું એવું છે કે, એથી આપણું રાજ્યતંત્ર શિથિલ નહિ પણ ગચૂત બનશે, અવ્યવસ્થિત નહિ પણ વ્યવસ્થિત બનશે. દુરમનો પણ એક રીતે ઉત્તમ મિત્રની ગરજ સારે છે.’ સંદેજ હસતાં રાણીના હાથ પોતાના હાથમાં લેતાં મહારાવ બોલ્યો અને ઉમેયું. ‘વળી ભૂપતસિંહને પણ એક મિત્ર જોઈશે ને?’

‘કેમ?’

‘કડીની બનસુસી કરનારો.’

‘હા, તે કામ આ મેના કરશે, એમ જી રીતે કડી શકાય? આપે નો તેને કડી છોડી જવાનું કહ્યું છે.’

‘કડી છોડી જવાનું કહ્યું એટલે મેનાએ કડી છોડવાનું છે, પણ મેનાની બ્યાં બ્યાં લાગવગ હશે. બ્યાં બ્યાં આળખાણ હશે તે બધા-આને તો મેં કડી નથી છોડાવ્યું ને!’

‘તો પછી ભૂપતસિંહને પૂરો કરો.’

‘અહીં! કડીના રાગનું ગૌરવ જાળવાય. અસાવધ અને અસહાય શત્રુને મારવો એ હીયકારાનું કામ છે.’

‘તો પછી શું કરશો?’

‘ભૂપતસિંહ કડી છોડે તે પછીની જ વડીએ ભંકોડા ભાંગવા નીકળી પડ્યું છે. મેનાની બનસુસી કામ કરી બચે તે પહેલાં ભંકોડા હોવી દેવું છે.’ કંઈક નિશ્ચય કરતાં મહારાવ બોલ્યો.

રાણી સમજી ગઈ. મહારાવમાં રાજપૂતને યોગ્ય શ્રાવન અને એક

રાજવીને થોડ્ય ઉદારતા એ બંને હતાં. ઉપરાંત એક સફળ મુત્સદીની આલાકી પણ તેનામાં હતી એ જોઈ રાણી ખુશ થઈ.

‘રાણીજી ! કાલે બંદોડા બાંગશે’ અને ભૂપતસિંહને રાનેરા ન અટકવું પડશે.’

‘લશ્કરને હનુમન્ટરાવ દોરશે ?’ રાણીએ પૂછ્યું.

‘નહિ. હનુમન્ટરાવ કંઠી સંભાળશે. બંદોડા હું બાંગીશ,’ ગર્વ લેતા મલ્હારરાવે કહ્યું.

રાણી ન બોલી.

મલ્હારરાવે તેની ઉદારીનતા જોઈ પૂછ્યું. ‘દરરોજ ઉત્સાહથી વાતોમાં ભાગ લેતાં રાણીજી આજે કેમ ઉદાસ છો ? જરૂર પુરતુંજ બોલો છો અને તે પણ ઉત્સાહ વિના’.

‘કંઈ નહિ.’ રાણીએ બાધીકે દાસ્ય કરતાં કહ્યું.

‘કંઈ નહિ એટલે ? બંદોડા બાંગવાની વાત તમને નથી ગમતી ?’

‘ના, એવું કે’ નથી, પણ મને શરીરે અસુખ છે.’

‘તો સુઈ જાઓ.’ સગર્ભા રાણીની બેચેની બાણી લઈ મલ્હારરાવે કહ્યું અને બીમેથી તેણે સુખાસન પરથી રાણીને ઉભા થવામાં સહાયક થવા માટે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. રાણીએ હિમાં થતાં મલ્હારરાવનો સંખાએલો હાથ પકડ્યો. મલ્હારરાવે તેને શયનગૃહ તરફ દોરી.

‘આઠ માસ પૂરા થયા ખરું ?’ મલ્હારરાવે પૂછ્યું.

‘હા’. સહેજ શરમાતાં રાણીએ કહ્યું.

‘તો પછી હવે તમારે બહુ હરવા કરવાનું બોધું કરી નાખવું જોઈએ,’ મલ્હારરાવે સલાહ આપી.

રાણી ન બોલી.

રાણીને શયનગૃહમાં લઈ જઈ સુવાડી મલ્હારરાવ પોતાના ઓરડામાં આવ્યો. દારપરનો સેવક ઝોકા ખાતો હતો.

‘બહે બિચારો કંઈ,’ એમ મનને કંપી ઓરડામાં જઈ મલ્હારરાવે સુખાસન પર લંબાવ્યું. પળ એ પળમાં તો તે ઉભો થઈ ગયો અને ખૂમ મારી. ‘સુમંત !’

ઝોકા ખાતો સુમંત જગૃત થયો.

‘હુ હનુર.’ કહી તે ખંડમાં આવી નમન કરી ઉભો રહ્યો.

‘જો બહાર કોણ છે? એ જો હોય તેને હનુમન્તરાવને બોલાવી લાવવાનું કહે.’

‘હુ’ કહી સુમંત પાછો પગલે દાર સુધી આવ્યો. વફાદાર નોકરને સુખે નિદ્રા લેવા જોટલી પણ સ્વતંત્રતા નહતી.

સુમંતે દારપરના ખીજ ચોટીદારને હનુમન્તરાવને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું.

પોતાને સ્વતંત્ર ગણાવતો રાગ મહારાવ ઘણી વખત મુંઝતો ત્યારે હનુમન્તરાવને બોલાવી તેની સલાહ લેતો. રાત્રિના બાર વાગે હનુમન્તને બોલાવવો એ કાંઈ આજે નવાઈ નહતી, છતાં દાર પરના સુમન્તને આજની ઘડી વધારે મહત્વની અને જોખમ ભરેલી જણાઈ. મહારાવની માનસિક સ્થિતિ પર હથોડા વાગતા હોય એમ એ ચોટીદારને લાગ્યું અને કદાચ ઘડીએ ક્યો હુકમ છૂટશે તેની અનિશ્ચિતતા પર તોળાઈ રહેલા માનસિક વિચારક્રાંતિને ફર્જેન્ડ્રિય સાથે આતપ્રેત કરતો સ્વસ્થ બનવાના સતત પ્રયાસ કરતો તે એસી રહ્યો.

‘ભંકોડા ભાંગવું છે. ભૂપતસિંહને ડાવતો પકડવો છે. તેની જગીર જમ કરવી છે.’ એ વિચારોના સતત વહેણમાં ઝખકોળાઈ રહેલા મહારાવને નિદ્રા આવતી ન હતી. ‘સવારે ભંકોડા ભાંગવું છે તો પછી રાતનો ઉપયોગ તો વિશેની યોજના તૈયાર કરવામાં કેમ ન કરવો?’ એ સુદ્ધાએ મહારાવ ઝખક્યો અને હનુમન્તને તેડાવ્યો.

મેના આવી ને ગઈ અને પોતે રાણી ઉપર પોતાની પવિત્રતાની ક્ષાપ પાડવામાં સફળ થયો તે માટે તેને ગર્વ થયો; પણ એ ગર્વની શૂમિકા પાછળ તો પોતાની વિલાસિતા ડોટાઆં કરી રહી હતી તે વાતથી મહારાવ અજાત ન હતો.

મેના અને નંદા વિશે તેણે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું હતું. નંદાની ભૂપતસિંહ તરફની પ્રેમભાવનાની વાર્તા હનુરિયાઓ મારફત તેણે ઘણી સાંભળી હતી. મેનાની વાક્યપટુતા માટે તેણે ઘણું સાંભળેલું પણ મેનાને પ્રત્યક્ષ જોયા-મળ્યા પછી સાંભળેલી વાતો ઉપરથી ઘણે અંશે તેના વિશ્વાસ ઉડી ગયો હતો. તેના અનુભવ પ્રમાણે મેના એક ધંધાદારી

છતાં બીરુ સ્ત્રી હતી. તેવી સ્ત્રીને બરોસે રહેનાર ન કંઈ સ્વાર્થ સાધી શકે કે ન પોતાની જાતને સલામત રાખી શકે, પણ નંદાનું રૂપ ચૌવન ? ભુપતસિંહની ગણના એક વિલાસી ઠાકોર તરીકે થતી હતી, છતાં નંદાએ તેને એવો આકર્ષી લીધો હતો કે, નંદાને જ તે પોતાનું સર્વસ્વ ગણતો થઈ ગયો હતો, એવી તેની પાસે ખાતમી હતી. તો શું એક ભ્રમરની ફૂલે ફૂલે બમ્મી વિલાસિતા પોષવાની લોભુપતાને અંકુશમાં આણવા જેટલી નંદાની તાકાત હશે ? રૂપ હશે ?

‘નંદા કેવી હશે ?’ મલ્હારરાવની વિલાસિતાએ તેના મનને પ્રશ્ન કર્યો.

ત્યાં તો હનુમન્તરાવ આવી પહોંચ્યો. કાણુ પહેલાં બટકવા નીકળેલા મનને રાજ્યએ વાળું.

‘હનુમન્ત !’

‘હ.’

‘પરોઢીએ લશ્કર દોરવું છે.’ મલ્હારરાવે કહ્યું.

‘હ.’

‘કાલ સાંજ સુધીમાં ભંકોડા હતું નહતું કરવું છે.’

‘થઈ શકશે, પણ.’

‘પણ શું ?’ મલ્હારરાવે સહેજ ભુકુટિ ચઢાવીને પૂછ્યું...

‘વડોદરાથી પરવાનગી જોઈશે.’ હનુમન્તરાવે કહ્યું.

‘શા માટે ?’

‘ત્યાંથી પરવાનગી મેળવ્યા સિવાય આપણે કોઈની સાથે યુદ્ધ ન કરી શકીએ.’

‘કોણે કહ્યું ?’ મલ્હારરાવ રોષે બરાયો.

‘આપે જ એક વખત કહેલું કે કડીની તો જગીર છે, રાજ્ય નથી. એક જગીરદાર બીજા જગીરદાર ઉપર ઉપરી સત્તાની મંજુરી વિના આદાત ન કરી શકે.’ હનુમન્તે ચોખ્ખવટ કરી.

‘ઓ મૂર્ખ ! કડીનો મલ્હારરાવ હવે જગીરદાર નથી. આજે તો તે સ્વતંત્ર છે, વડોદરાના રાજા જેટલો. ભંકોડા ભાંગવાની મારી તાલા-બેલીને તું મુસીબતો નાખીને રોક નહિ.’ હનુમન્તની મૂર્ખાઈ ઉપર હસતાં મલ્હારરાવ બોલ્યો.

હનુમન્તરાવ ન બોલ્યો.

‘તને ભંકોડા ઉપર મોકલ્યો તે વખતે વડોદરાથી મંજુરી માગી હતી ?’

‘નાજી, પણ આપણો એ દેખાવ જ હતો. રીતસરની લડાઈ કરવાની નહતી.’

‘હવે તારું ડહાપણ રહેવા દે અને લશ્કર માટે તૈયારી કર. હું સવારે ભંકોડા ભાંગવા નીકળી પડીશ ?’

‘આપ ?’

‘હા.’

‘મહારાજ ! આપને એ ન ડાળે. આપ જાતે જીડી ભંકોડા ભાંગવા જાઓ તેમાં આપણી શોભા નહિ.’

‘તને મોકલું તો વડોદરાની મંજુરી વિના તું લડે પણ નહિ.’ કડી મહારાવ હસી પડ્યો.

‘મહારાજ ! આપ જેને સળક ગણો છો, તે સત્ય છે.’

‘ભલે હોય, તારું સત્ય મારે નથી જોઈતું. મારે તો લશ્કર તૈયાર જોઈએ છે. સવારે કડી બહાર નીકળી જવું જોઈએ.’

‘પણ મહારાજ ! ભૂપતસિંહ કદાચ કડીમાં હશે.’

‘ભલેને કડીમાં હોય.’ મેનાને આપેલી ધમકાના તોર પર મુસ્તાક રહી મહારાવ બોલ્યો.

‘તો ભંકોડા જઈ કેની સામે લડવાનું ?’

‘દિવાલો સામે. તું તારે સૈન્ય તૈયાર કરને !’ કંટાળતાં મહારાવ બોલ્યો. મોટા ભાઈની બોલવાની રીત પર વિચાર કરતો હનુમન્ત રજા લખે ગયો, પણ તેનું દિલ આશંકાઓથી ભરપૂર હતું. મહારાવ આવી રીતે ભંકોડા ભાંગે તેમાં તેણે કડીની સલામતી ન જોઈ.

મહારાવનો મહેલ છોડી વિચારમગ્ન મેના ધર તરફ ચાલી. તેના મનમાં અનેક ભાંજગરો મચી રહી હતી, પણ તે બધામાં સુખ્યત્વે તો રાજ્યે તેનો તિરસ્કાર કર્યો હતો, એ વાત તેને ખૂંચતી હતી. મહારાવ વિશે તેણે જેટલું સાંભળ્યું હતું તેમાંથી કંઈ પણ તેને નજરે અનુભવવા ન મળ્યું. વહેતી જતી દંતકથાઓને આધારે તેણે મહારાવને રંગીલા દિક્કનો કલ્પેલો, તે કલ્પના તેને જોતાં જ મરી ગઈ હતી અને એ કલ્પનાને જોરે ભૂપતસિંહને મદદ કરવાની આપેલી ખાત્રીના બધા દિલાસા આપમેળે ભાંગીને ભૂકા થઈ જતા હતા.

એક વખત યુવાનીમાં ભૂપતસિંહને જોયો અને તેની પાછળ-તેને મેળવવા પાછળ તેણે પોતાનાં ધર્મ અને ફરજને બાબુએ મૂકી સમાજ જેને અધારિત કહે તેવાં કૃત્યો કર્યાં હતાં. તેનાં સ્વપ્નામાં ભૂપતસિંહ રમતો, તેની આંખોમાં ભૂપતસિંહ રમતો, તેની કાર્ય સીમાના બંધીયાર પટમાં પણ વારંવાર પ્રણયમૂર્તિ ભૂપતસિંહ ફરી પડતો અને આદર્શો કાર્ય અધૂરું મૂકાવી વિચારોને ઝોલે ચલાવી દેતો. એ ભૂપતસિંહ મારે આજે મહારાવે તેને ધમકી આપી હતી, તેને ધરમાંથી કાઢી મૂકવા ઉપરાંત પોતાને પણ સવાર પહેલાં ફડી છોડી ચાલ્યા જવાનો રાજ્યનો હુકમ હતો. રાજ્યનો આ હુકમ, જેને ખાતર છવનનાં છીછરાં નીર ડહોળી નાખ્યાં-હાજાઈ જવા દીધાં તે હૃદયસ્થિત ભૂપતસિંહને શી રીતે સમજાવી શકશે ? શી રીતે સંભળાવી શકશે ? બ્યારે પોતે તો રાજ્યને પટાવી લૂપી ખાતમી મેળવી ભૂપતસિંહને આપવાની મહાન ઇમાસ્તો બાંધી ચૂકી હતી તે ઇમારતોનું એકાએક થતું પતન, પોતે તો ઠીક પણ ભૂપતસિંહ કયી દૃષ્ટિથી જોશે ? ભૂપતસિંહ ફરીથી પોતાનો વિશ્વાસ કરશે ખરો ?

વળી તેની આગળ આ વાત મૂકવી કેવી રીતે ? રાજ્યના એક હુકમની પાછળ પોતે સેવેલાં સઘળાં સ્વપ્નોને નષ્ટ થવા દેવાં કે ભૂપતસિંહને હજુ પણ વિશ્વાસમાં લઈ ખીજો ઉપાય યોજવો ?

ઝડપથી જતી મેના એકાએક અટકી ગઈ. એ ફડીનું બગ્ગર હતું, રાજમાર્ગ હતો. ઉંચાં ઉંચાં મકાનો વચ્ચેનો એ બહુ પહોળો

નહિ એવો માર્ગ હતો. કોઈ મકાનનું આરણ્ય ખૂલ્યું ન હતું. કોઈ મકાનની અટારીએ કોઈ ડોકાનું ન હતું. કોઈ મકાનની કોઈ બારીએથી અત્યારે મેનાને કોઈ બોલાવે એવો સંભવ ન હતો, છતાં મેના અટકી ગઈ. રાત્રિ સમ સમ કરતી ચાલી જતી હતી. મહારાવના હુકમ મુજબ સવાર પહેલાં તેણે કડી છોડી જવાનું હતું, છતાં તે ચાલતી ચંબી ગઈ. તેણે આમતેમ જોઈ લીધું, મન સાથે કોઈ નિર્ણય કરી લીધો અને ફરીથી પગ જોરથી ઉપાડ્યા. આગળ જતાં બાજુપર એક સાંકડી ગલી આવી. મેનાએ ધર તરફ જતો ધોરી માર્ગ છોડી પેલી ગલીનો માર્ગ લીધો. ગલીમાં પેસતાં તેણે ફરીથી એક દૃષ્ટિ ચારેબમ નાખી. રમેને પોતાને આ ગલીમાં જતી કોઈ જોઈ જાય, એ ભાવ એ નજરમાં હશે. એમ તેની સંકોચાતી ચાલ ઉપરથી કંઈ શકાય તેવું હતું. ગલી બહુ જ લાંબી હતી. બન્ને હાથોને સાડીના પાલવમાં લપેટીને મેના સંકોચાતી ચાલતી હતી, છતાં તેની તીવ્ર નજર આસપાસમાં બનતાં જીણામાં જીણા બનાવને પણ નિહાળી લેવા જેટલી સમર્થ હતી.

ગલીનો અંત આવ્યો અને મેના અટકી. સામે માર્ગ ન હતો. તેણે ડાબા હાથ તરફનું ખેડા ધાટનું નાનું મકાન નિહાળવા દૃષ્ટિને એક ઉપર સુધી દોડાવી. પક્ષી મકાનના આરણ્ય આગળ જઈ ઉભી. સાંકળ પકડવા હાથ લાંબાથો અને પાછો વળ્યો. યોડીકવાર એમ જ સ્થિર ઉભાં રહી ફરીથી તેણે બળપૂર્વક હાથને આગળ કરી સાંકળ પકડી ખખડાવી.

‘કોણ?’ મકાનમાં ઉઠેથી એક અવાજ સંભળાયા અને યોડીવારે કોઈનાં પગલાં આરણ્ય તરફ આવતાં સંભળાયાં.

ધીમા અવાજ સાથે આરણ્ય ઉધડ્યું અને તારાના જાંખા પ્રકાશમાં એક ઠીંગણી પુરુષ આકૃતિ આરણ્યમાં દેખાઈ.

‘એ તો હું મેના’ મેનાએ કહ્યું.

‘મેના? અત્યારે? આવ. આવ.’ કહી પુરુષે મેનાને અંદર લેવાના હેતુથી આખું આરણ્ય ઉઘાડી નાખ્યું. મેના અંદર ગઈ. આરણ્ય ઝડપથી બંધ કરી પુરુષ તેની સાથે ચાલ્યો.

‘કદિ નહિ અને આજે રાતે આમ એકાએક?’

‘મને જરાક થયું કે લાવને શામળને મળતી જાઉં.’ જરાક રૂંચાતા અવાજે મેના બોલી.

‘આમ ક્યાંથી આવે છે?’ શામળે પૂછ્યું.

‘ગઈ’તી રાજના મહેલે.’

‘એમ? તારાં તો માન વધ્યાં.’ પ્રશંસા વેરતાં શામળ બોલ્યો.

‘માન તો વધવાનાં હશે ત્યારે વધશે. આજે તો રાજએ મને હુકમ કર્યો’...જાણી જોઈને મેના આગળ ન બોલી.

‘કે?’ આતુરતાથી શામળે સાંભળવા કાન ધર્યો.

‘કે સવાર પહેલાં મારે ફડી છોડી ચાલ્યા જવું.’

‘અરે! જા રે!’ બોલું માનતાં શામળ બોલ્યો.

‘ખરું કહું છું શામળ! તારા સમ.’ હસતાં મેના બોલી.

‘હું મરું એમાં તારું શું જાય?’ શામળે કહ્યું.

‘એ તો મને ખબર હતી કે તું એમ જ કહેવાનો. તારે કારણે હું હદપાર થાઉં અને તું એમ જ માને કે તું મરે એમાં મારે શું.’ કંઈક ચીડાઈ જતાં મેના બોલી.

વાતો કરતાં બન્ને મકાનમાં પડતા એક ખુલ્લા ચોક આગળ આવી ગયાં. અહીં મેના અટકીને બિભી. તેણે પોતાના બન્ને હાથની અદખ કરેલી હતી અને પાલવનો છેડો તે હાથો સાથે લપેટાઈ ગએલો હતો. સામે શામળનો ચોરડો હતો તે તરફ પીક કરીને શામળ સામે મોઢું રાખી મેના ઉભી હતી.

‘મને ઉડાવ નહિ, મેના!’ શામળને મેનાના શબ્દોમાં વિશ્વાસ પડતો ન હતો.

‘મારે તને ઉડાવવો હોત તો બૂપતસિંહની તલવાર જ તને ઉડાવત.’ મેનાએ તીર ફેંક્યું. શામળ જરા કંપી ગયો. બૂપતસિંહના નામથી તે ડરતો હતો.

‘મારે કારણે તું હદપાર થાય એ હું ન માનું.’ શામળે બૂપતસિંહનું નામ ટાળતાં કહ્યું.

‘મારું કહું તું ક્યારે માને છે?’

‘માનવા જેવું તું રાખે છે જ ક્યાં?’

‘માટે જ આમ રાતો રાત તને મળવા આવી છું, ખરું?’

‘એટલો તારો ઉપકાર. કહે શા કામે આવી છું?’ બાબુની બીંતને અઢેલી ઉભા રહેતા શામળે કહ્યું.

‘તને કહ્યું ને કે મારે સવારે કડી છોડવાનું છે.’

‘હા, એ તો મેં સાંભળ્યું.’ ઠંડા પેટે શામળે કહ્યું.

‘જતાં પહેલાં વિચાર કર્યો કે લાવ ત્યારે મળતી જ જાઉં. તારી સાથે મળી જઈ ગામનાં શ્રીમંત ઘરોમાં ચોરીઓ કરાવી ધન ચોરાવવાના, અને તારા મિત્રોનો સંગ કરી ગામમાં વ્યભિચાર ફેલાવવાના યુદ્ધાસર મને કડીમાંથી કાઢી મુકવામાં આવી છે એટલે જતાં જતાં પણ તને મળી લેવાનું મન થયું. પાછળથી મનમાં એમ ન રહી જાય કે શામળને મળી હોત તો કંઈક રસ્તો કાઢત.’ મેના યુક્તિપુરઃસર બોલી.

શામળ વિચારમાં પડ્યો. હજુ તેને શંકા હતી, કે મેના અસત્ય બોલતી હતી.

‘તને મળી લીધું. હવે હું જાઉં છું.’ ઠંડા ચિત્તે ઉભેલો શામળ કંઈ બોલે તે પહેલાં મેનાએ ચાલવા માંડ્યું.

‘અરે મેના! આમ આવી અને ચાલી કેમ? બે ઘડી બેસ તો ખરી!’ શામળ બોલ્યો.

‘હવે બેસવાથી શું? તને મારા શબ્દોમાં વિશ્વાસ નથી.’ મેનાએ એ જ તટસ્થતાથી બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું.

‘પણ ઘડી બે ઘડી બેસ તો ખરી?’ મેનાના શબ્દોમાં હજુ પણ તેને વિશ્વાસ નહતો.

‘હવે તો મારે મોડું થાય છે. સવાર પહેલાં જવાની તૈયારી કરવી છે. વળી નંદાનું પણ કંઈક કરવું પડશે.’ મેનાએ બેયું કે શામળના મન પર કોઈ અસર થતી નહતી એટલે તેણે નંદાનું નામ વચ્ચે લાવી કહ્યું.

‘નંદાનું શું છે?’

‘હવે એનું પણ કંઈક તો કરવું પડશે ને?’

‘શું?’

‘બીજું તો શું, પણ મારા ગયા પહેલાં તેનું ઠેકાણું પાડવું પડશે.’ વિચારમય હાલતમાં બોલવાનો મેનાએ ડોળ કર્યો.

‘એનું તો જીવતસિંહ સાથે નક્કી છે ને?’

‘એ તો ‘રાજા, વાજા’ ને વાંદરાં’ ત્રણનો ભરોસો શો? નંદાનાં તેમની સાથેનાં લગ્ન કરવાની વાત કાઢી તે દા’ડેથી ના કઢીને ગયા છે તે આજ એ મહિના થયા પણ દેખાયા નથી. એવાના શા વિશ્વાસ?’ મેનાની આ પીડાથી શામળના દીલમાં ખુશાલી થઈ.

‘ત્યારે શું કરીશ?’ તેણે પૂછ્યું.

‘હવે ઈશ્વર જેવી મતિ આપશે એવું થશે.’ મેનાએ નિરાધારના આધાર ઈશ્વરનો ભરોસો બતાવતાં કહ્યું.

‘મારું કંઈ માર્યું હોત તો આજે તું અને તારી નંદા લહેર કરતાં હોત.’

‘હવે મારું તો ડીક પણ તેનું બિચારીનું શું?’ આમળ ચાલતાં મેના બોલી. તેને ખાત્રી હતી કે શામળ તેને જતી અટકાવશે જ.

‘જો મેના! આજ સુધી તેં મને કુતકાર્યો છે, પણ હવે મારું પાણી જોજો. જતાં જતાં મને મળવા આવી છે ત્યારે કહું છું કે, તારી એકે વાત હું બાકી નહિ રાખું, જા. તું મારે નામે હદપાર થયાની વાત કરે છે, એ સાચી હોય તોય શું ને ન હોય તોયે શું? આજ સુધી હું તારી પાછળ હતો પણ તને મારી દરકાર નહતી.’ શામળ જરાક બોલ્યો.

મેનાને જે કાર્યસિદ્ધિની જરૂર હતી તે તરફ શામળ જઈ રહ્યો હતો. આવી આપતાં યંત્ર ચાલે તેમ શામળ હવે પાટા પર ચડી ગયો હતો.

‘મારી અનેક વખતની માગણીઓ ત્હેં નકારી કાઢી છે, નહિ તો મેના આજે આપણે સ્વર્ગમાં હોત અને નંદા પણ સારે ઢેકાણે પડી અંધ હોત.’ શામળના શબ્દોને મેના સાંભળવા ખાતર સાંભળતી હતી. તેને તો ફક્ત શામળનો ઉપયોગ કરવો હતો. તે પણ આવવાની રાહ જોઈ રહી હતી.

‘તારું શું કહેવું છે?’ મેના તરફ ધ્યાનથી જોતાં શામળ બોલ્યો.

‘હું એ જ કહું છું. મારી સાથે આવીશ?’ મેનાએ શરૂઆત કરી.

‘ક્યાં?’

‘હું જ્યાં જાઉં ત્યાં.’

‘તારી સાથે?’

‘હા.’

‘ક્યાં જવા ધાયું છે?’

‘જ્યાં જવાય ત્યાં.’

‘આજે જ?’

‘હા, અત્યારે જ.’

‘પાછા ક્યારે આવવાનું?’

‘મૂર્ખ! મારી સાથે આવી પાછા વળવું છે?’

‘મેના! તું શું કહે છે તે હું નથી સમજતો.’

‘તારે કડીમાં રહેવું છે કે મેનાને મેળવવી છે?’

‘કડીમાં રહીને મેનાને મેળવવી છે.’ વિચારને અંતે શામળ બોલ્યો.

‘મેના તો કાલે કડી છોડી જાય છે.’

‘કડી છોડી ગયેલી મેનાને હું કડીમાં ફરીથી વસાવીશ.’

‘મને તો હૃદયાર થવાનો હુકમ છે.’

‘તે હુકમ હું પાછો ખેંચાવીશ.’

‘રાજની હાને તું જાણે છે?’

‘માટે જ કહું છું કે તને હું ફરીથી કડીમાં લાવીશ.’

‘એ ફરતાં તો શામળ! મારી સાથે ચાલી નીકળ.’

‘એ ન બને, મેના! વર્ષો સુધી તલપાવી તું આજે એકાએક મને લાઇ જવા આવી છે તેમાં મને કંઈક ભેદ લાગે છે. માટે કહું છું કે હું તારી સાથે નહિ આવું પણ અહીં રહીને તારાં બધાં કામ પૂરાં કરીશ. બોલ શા કામે આવી છે?’

‘તને લાઇ જવા.’

‘એ વિના બીજું કામ હોય તે કહે.’

‘તું નહિ જ આવે?’ ધાયું થવાના હર્ષને દબાવતાં મેનાએ કાતર ભાવ દર્શાવતાં કહ્યું.

‘શામળ એ વખત બોલતો નથી. બોલ્યું પાળ્યા વિના રહેતો નથી?’

‘જેવાં મારાં ભાગ્ય. શામળ ! તું ન જ આવે તો પછી હું ક્યાં જઈ?’

‘કેમ ક્યાં જઈ?’

‘કડી બહાર મને કોણ સંધરશે?’

‘હનિયાર જ.’

‘ના, ના, ત્યાંની ધરતી મને જકારો દે.’ હનિયારમાં પોતાના પતિનું ખૂન પોતે કરાવેલું, એ યાદ લાવતાં મેના બોલી.

‘તો?’

‘મારે કલે તેં મને રંડાપો અપાવ્યો, તે વખતની બધી વાતો સાંભરે છે?’

‘એ સંભારવાથી શું? મેના ! ગઈ ગુજરીને તો ભૂલવી જ રહી.’

‘આજે હું તને એ યાદ કરવા માગું છું. મારા એક જ બોલથી તેં એને ખેતરમાં ફેંકાડીનો ઘા કરી માસી નાખેલો. આજે હું તને કરમરું છું, છતાં તું મારું માનવા તૈયાર નથી.’

‘એ વાત પર પડદો નાખ. મેના ! હું તારી પાછળ પતંગિયાની જેમ ગોડો હોતો તે દિવસો ગયા. વારંવારના તારા ઇન્કારથી મારી આંખો છધ્ધી અને તારી પાછળનું મારું ગાંડપણ ગયું.’ શામળ બોલતાં અટક્યો.

‘એ ગાંડપણ ફરીથી લાવ, શામળ !’ આજ્ઞા કરતી હોય તેમ મેના બોલી.

‘તારે ક્યો સ્વાર્થ સાધવો છે?’

‘મારે આ નંદાનું ડેકાણું પાડવું છે.’

‘એ માટે મને સાથે ખેંચે છે?’

‘હા.’

‘હું શું કરીશ?’

‘તું બધું કરીશ. તું સાથે હશે તો મારામાં હામ રહેશે. નંદા કુલિન કુટુંબની કન્યા ગણાશે અને તેને યોગ્ય વર મળશે.’

‘એ લાલચમાં હવે હું નહિ લપટાઉં. મેના ! ખીજે કોઈ શિકાર શોધીએ.’

‘તો અહીં રહી મારું કામ કરીશ?’

‘હા.’

‘મારું ધર હું પાછી આવું ત્યાં સુધી સાચવીશ?’

‘એ જ ને?’

‘બસ એ જ.’

‘એટલા ખાતર તારે મને શોધવો પડ્યો?’

‘શામળ! તારા જેટલો બીજામાં હું વિશ્વાસ મૂકી શકું તેમ નથી. ધરમાં શું ન હોય?’

‘તારા ધરમાં ગમે તે હોય. તેમાંથી એક તણખલું જાય તેના જવાબ મારે દેવો.’

‘એમ નહિ. હું પાછી આવું ત્યાં સુધી તારે મારા ધરમાં રહેવું.’

‘મારું આ ધર છોડીને?’

‘હા, મારા ખાતર એટલું નહિ કરે?’

શામળ વિચારમાં પડ્યો. મેના શું ચાલ રમવા માગતી હતી તે તેને ન સમજાયું, છતાં તેણે કહ્યું. ‘ભલે. હું ત્યાં રહીશ.’

‘બસ શામળ! હવે હું જઈશ. પરાઢિયે તને ધરની ચાવી આપી જઈશ. બેલીને ફરી તો નહિ જાય ને?’

‘શામળ કદુનો ફોલ છે. જેવા તેવાનો નહિ.’ પોતાના વચનની કિંમત સમજાવતાં શામળે કહ્યું અને મેનાને ખભે મૂકવાની ઇચ્છાથી તેણે પોતાનો જમણો હાથ લાંબો કર્યો, પણ મેના શામળને એ તક આપે તેવી નહતી.

‘સારું ત્યારે જાઉં છું.’ કહેતી તે તો ગલીમાં પહોંચી ગઈ હતી.

‘અરે ધડી થોભ તો ખરી!’ ના ઉદ્ગારો કાઢતો શામળ નિરાશ થયો.

શામળ કદુ જેવો માણસ કદીમાં બીજને કોઈ નહતો. તેની ઠીંગણી કાયા અને જડા વાળ, દૂંકા પંજ અને નાના નખ, લાંબું નાક અને જડા હોઠ, ઉપસી આવેલું કપાળ અને ઉંડા ગોખમાં ખેસાડી હોય તેવી કાળી આંખો, આગળ પડતી હડપચી અને ખૂંધી ગરદન. આ બધું જોતાં આપણને એમ જ લાગે કે એ દૂંકા પગ અને દૂંકી પીંડીઓવાળા માણસનો તે કોણ ભરોસો કરે? પણ ના, એવું નહતું. કદી શહેરમ શામળ કદુનો બોલ વખણાતો. લોકોમાં તેના ધંધા વિશે તરેહ તરેહની વાતો થતી હતી, પણ તેના વચન માટે તો બધા એમ જ કહેતા કે 'વેણ તો શામળ કદુનું. બોલ્યા પછી બીજું ન બોલે.'

શામળ કદુ રહેવાસી તો છનિયારનો, પણ છેલ્લાં થોડાંએક વર સોથી કદીમાં આવીને રહેલો. મેત્ર છનિયારમાં હતી તે વખતથી જ શામળ કદુએ તેને પોતાની કરવાના પ્રયત્નો કરવા માંડેલા, પણ મેન તેનાથી ડરતી. તેની કુબડી કાયા, ઉંડે ઉંડે ચળકતી કાળી આંખો જોઈ મેના છળી જતી. મેના કાચી માયા નહતી. જેનાથી તેનો સંસાર મંડાયે હતો તે પતિ તેને ગમતો નહતો. જુવાનીમાં રમતો શામળ કદુ મેનાનો પીછો છોડતો નહતો. મેના અને તે ટાળવા મથતી હતી. પહેલાંને મારીને અને બીજાને ભગાડીને...પણ મેના જેને ચાહતી હતી તે ભૂપતસિંહને તો ખ્યાલ પણ ન હતો કે મેના કોણ અને કદુ કોણ? આમ મેના માટે તો જેની જરૂર હતી તે દૂર હતો અને જેમની જરૂર નહતી તે તેને વીંટળાઈ વળ્યા હતા. એક ગોઝારી પળે મેનાએ પોતાના પતિને સ્વધામ પહોંચાડવાનો મનસુબો કર્યો, પણ એ હત્યા કરે કોણ? પોતે કરવા જતાં પકડાઈ જાય તો?

જુવાનીને ઝાલે ચઢેલો શામળ કદુ માયામાં શેર રાઈ ભરીને ફરતો. કંઠપો હોવાને કારણે તેને કોઈ કન્યાનો આપ પરણાવવા તૈયાર નહતો, એટલે આપબળે જ અબજાને વહોરવાના અબિલાષ રાખતો. શામળ મન-પસંદ સ્ત્રીઓ પાછળ ભટકવામાં પોતાનો વખત વીતાડતો. ગામમાં કે

નવી સ્ત્રી આવી કે તેને કોઈ પણ ભોગે શામળ કંદુ જોયા વિના ન રહે. ક્યા ક્યા ઘરોમાં રૂપ સંતાયું છે, તેની ખચર તેને ઘર બેઠાં મળ્યા કરતી. તેના મિત્રો પણ તેના જ જેવા હતા. મિત્રોની ટોળી સાથે ફરતાં તે સુંદરી સાથે શરાબનો પણ શોખીન બન્યો હતો. રાતના વખતે શામળ કંદુના ઘરમાં એકલા શરાબીઓ જ મળતા. તેની આસપાસના પાડોશીઓને તે પાતની સૂગ આવતી પણ શું કરે? માથાપ, વાલી, વારસ વિનાનો શામળ કોઈને કંઈ ગાંઠે ખરો? નાલાયકથી દૂર રહેવામાં જ ડાહ્યા પાડોશીઓએ આજીવન માનેલું. શામળ કંદુના ઘરમાં રાતે શરાબની પ્યાલીઓ ઉડતી ત્યારે પાડોશીઓ પોતાનાં બારણાં બંધ કરી ફરજિયાત જેલ ભોગવતા.

શામળ કંદુની ટોળીએ ભોળા ભરથારની ભામિની મેનાને દાઢમાં પ્યાલી, પણ મેના એટલી ઉસ્તાદ નીકળી કે તેણે આખી ટોળીને પાણીમાં બાથમાં ભરાવ્યા કર્યાં. દડા મસ્કરી વખતના મેનાના ચાળા અને ચાટુ ચાક્યો ટોળીના સભ્યોનાં મોંમાં પાણી લાવતા, પણ મેના તેમને આગળ વધવા દેતી નહિ. એકને બીજાની અને બીજાને ત્રીજાની બીક બતાવી પોતે તો ન્યારી ને ન્યારી જ રહેતી. ધુરસદનાં રમકડાં તરીકે તે શામળ કંદુની ટોળીનો ઉપયોગ કરતી અને પોતાની અસંતુષ્ટ લાગણીઓને વાણી-દ્વારા પ્રવાહિત કરી ટોળીના દરેક સભ્ય સાથે બોલવાનો હાથ લેતી. કોઈ વખત તે બધાઓને મેના એવા ચક્કરમાં નાખી દેતી કે, દરેક સભ્ય ટોળીના બીજ સભ્ય પર વહેમાયા જ કરે. પરિણામે મેનાને કારણે તેઓ અંદર અંદર ઝંબડતા, મારામારી કરતા, વિખરાતા અને થોડા વખત પછી પાછા એક થતા. મેના મદારી હતી અને કંદુ અને તેના મિત્રો તેના પાળેલાં જનવર હતાં. મેનાના નચાવ્યાં તે બધાં નાચતાં પણ મેના તેમના હાથમાં આવતી નહિ. આશાતુર શામળ કંદુ અને તેના શરાબી મિત્રોની ધીરજનો અંત આબ્યો છે, એમ બ્યારે મેનાએ જોયું ત્યારે તેણે શામળ કંદુનો ઉપયોગ કર્યો.

એક દિવસ શામળ એકલો સીમમાં જતો હતો. માર્ગમાં તેને મેન અળી. રસ્તો નિર્જન હતો એટલે બન્નેને મનમાન્યું એકાન્ત હતું.

‘શામળ.’ મેનાએ પહેલ કરી.

‘તારા પર એવી ચીઠ ચડે છે કે જીવું ત્યાં સુધી તને ન બોલાવું... શામળે પોતાની રીસ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું.

‘એટલા માટે તો હું તને અહીં મળવા આવી.’

‘શા માટે?’

‘તું શું ધારે છે?’

‘હું શું ધારું? કેટલાં વરસથી ટળવળું છું એ ખબર છે?’

‘ખબર છે શામળ! ખબર છે, માટે તો તને એકાન્તે મળવા આવી.’

શામળ પીગલ્યો. તેનું મ્હોં મલક્યું.

‘સાચું કહે છે?’

‘ત્યારે શું ખાતું?’

‘મેના! બહા...’

‘હજી વાર છે. એ પહેલાં તો ધણું કરવાનું બાકી છે.’

‘શું?’

‘ધણું કરવાનું છે, પણ તું ફરીશ?’

‘મેના! તારું વેણ અને આ માથું.’ પોતાનું માથું બતાવતાં

શામળ બોલ્યો.

‘ન જોયો હાથ મોટો હરિશ્ચંદ્રનો અવતાર!’ મનોહર સ્મિત સાથે આંખના ઇશારે શામળના મનમથૂરને નચાવવાનો પ્રયાસ કરતાં મેના ઢેલ બોલી.

શામળ ન બોલ્યો.

‘કેમ, ડરી ગયોને?’

‘શામળ એક વખત બોલ્યા પછી ફરતો નથી.’ શામળે મેનાને ઇશારાને દિલમાં મહાબળે દાખી રાખતાં કહ્યું.

‘તો લે આ કુહાડી.’

‘શું કરું?’ પાળેલા જનવરની જેમ શામળ આધીન હતો.

‘જો, સામે કોણ છે?’ મેનાએ દૂર સીમમાં કામ કરતા એક માણસ.

તરફ હાથ કરતાં કહ્યું.

‘તારો બણી.’

‘આજ સાંજ સુંઘીમાં તેને પૂરો કરવાનો છે.’ મેનાએ વજ્ર સ્થિતી કહ્યું.

‘હું!’ શામળનો કુહાડી પકડેલો હાથ ધ્રુજી ઊઠ્યો.

‘હા, કામ થશે?’

‘ફટ, મેના! મારે હાથે તારા ધણીનું ખૂન કરાવે છે?’

‘એ વિના મેનાને મેળવવી છે?’ મેનાએ ડામ દીધો. શામળ કંટુ ચડીભર ઉભો રહ્યો.

‘તારો ધણી જતાં તારા ઉપર મારો હક્ક છે, એટલું તું કબૂલ રાખીશ?’

‘હજીએ અવિશ્વાસ છે?’ એજ રીતથી મેનાએ સામે પૂછ્યું.

‘જા મેના! નિરાંતે જઈને સહ જા. હું તારા ધણીને પૂરો કરીને હમણાં જ આવું છું.’ નિશ્ચય કરતાં શામળ બોલ્યો.

‘અત્યારે નહિ. અપોરનો સરજ નમે અને ગાયોનાં ધણુ ગામમાં પાછાં આવે તે વખતે તારે એ કામ કરવાનું છે.’

‘કેમ કાંઈ મરત જોવડાવ્યું છે?’

‘જોવડાવ્યા વિના તને કહું છું?’

‘ભલે. ખીચું કાંઈ?’

‘ના, એ જ.’ કહી મેના ધર તરફના રસ્તે ચાલી અને શામળ ખભે કુહાડી લઈ વગરો વીંધતો આગળ ચાલ્યો.

‘અલ્યા કદું ! ક્યાં નીકળ્યો આમ ચઢતા પહોરે ?’ મેનાના ધણી કાનજીએ વગડો વીધી ચાલ્યા જતા શામળને દૂરથી જોતો જોષ કહ્યું.

‘આ જરાક બાવળનું એક કુંડું કાલ જોયું’તું તે કીધું લાવ કાપી આવું.’ દૂરથી જ જવાબ આપતો શામળ આગળ ચાલ્યો.

‘અલ્યા ! ઉભો તો રહે. ચલમ તો માંડય.’ કાનજીએ એપરવાહ ચાલ્યા જતા કદુંને ચલમની લાલચ આપી બોલાવ્યો.

‘ના અલ્યા ! ના. મારે ધણું કામ છે. મને જવા દે.’

‘ચલમની કૂંક લીધા વિના જાય તો તને કાનજી ઓઘડના સોગંદ છે.’ બાળો કાનજી શામળમાં કોણ જાણે શુંએ જોષ ગયો હતો.

‘હવે રહેવા દેને છાનોમાનો. સોગંદ ખવડાવ્યા છે તે તને મત્થા વિના ઓછો જવાનો છું ? પણ અત્યારે નહિ.’

‘ત્યારે ?’

‘વળતાં આવીશ.’ જાણે મૃત્યુ મરનારને વાયદો કરતું હતું.

‘જરૂર હોં !’ કાનજીએ એ વાયદો સ્વીકારતાં કહ્યું.

‘ભલે, પણ તું અહીં જ રહેજે.’

‘અરે અહીં જ તારા આવ્યા વિના ખસવાનું છે જ કોણ ? ચલમ ધણું તું આવીશ ત્યારે જ ભરીશ, પણ વહેલો વહેલો આવજે હોં કે !’

ચાલ્યા જતા શામળની પીઠ સાથે અથડાય તેટલા મોટા સ્વરે કાનજીએ તેને આમંત્રણ આપ્યું. શામળે એક હાથ ઉંચો કરી પાછળ જોયા વિના જ તે આમંત્રણ સ્વીકારી લીધું.

સૂર્ય મધ્યાહ્ને આવ્યો અને નમ્મો છતાં ‘હા’ કહીને ગયેલો શામળ ન આવ્યો. કાનજી ઓઘડને ચલમની તકપ લાગી, પણ શામળ વિના તે કેમ પીવાય ? તેના કામમાં ઝડપ હતી તે ઓસરવા માંડી અને વાડની નીચેના કાંટા સાફ કરવામાં તે બેધ્યાન બનતો ગયો. ક્યારે શામળ કદું આવે અને ચલમ પીવાય એ જ તેના મનમાં રમી રહ્યું હતું. આખરે ગાયોનું ધણું પાછું વળવાનો વખત થયો. પડઝાયા લાંબા થવા માંડ્યા,

અમ લોક વનવગડેથી ધીમે ધીમે ઘર તરફ વળવા માંડ્યા ત્યારે દૂર દૂર નજર કરતાં તેણે શામળ કંદુને પોતાના તરફ આવતો જોયો.

‘હાશ, હવે તો આવ્યો તો ખરો.’ નો ઉદ્ગાર કાઢી તેણે મનને ધીરજ આપી. વાત એમ હતી કે કાનજી ઓધડ એ દિવસે તમાકુ સાથે લેવી ભૂલી ગયેલો. પછી કંદુ ઉપર વિશ્વાસ રાખી એસી ન રહે તો શું કરે?

‘આવી પહોંચ્યો છું’ લ્યા કાનજી ઓધડ! તું તારે હવે ચલમ ખરવા માંડય.’

‘અલ્યા! ચલમ તો છે પણ તમાકુ ધરે રહી ગઈ છે તેનું શું?’ કાનજી ઓધડ સીધી વાત કરવામાં જ માનતો.

‘ઓહો, એમ કહેને ત્યારે કે તારે તમાકુ જોઈતી ’તી. પહેલાં કાંઈ હોત તો આપતો ન જત?’

‘હવે પહેલાં ને અત્યારે. લે હું સળગાવું કહી માથાનું ફાળિયું ઉતારી તેના ફાટેલા ભાગમાંથી ચીરો ઉતારી ચક્રમક વડે સળગાવ્યો. શામળે ચલમમાં તમાકુ ભરી અને કાનજીએ કપડાને સળગી રહેલે કંકડો ચલમ પર મૂકી ધીમે ધીમે ફૂંક લેવા માંડી. શરુઆતમાં ઓછો અને પછી તો ધૂમાડો વધી ગયો. ચલમ ફૂંકવામાં લહેજત આવતી ગઈ તેમ તેમ કાનજી ઓધડ વાતોના ગોળા ફેંકવા માંડ્યો. ચલમને હાથબદલો કરતો કરાવતો શામળ પણ અલકમલકની વાતો કાનજી આગળ રજુ કરવા માંડ્યો. બન્ને વાતોના રંગમાં આવી ગયા. એકનું કાળજીયું ચોક્કસ હતું અને બીજાનું ભોજી હતું.

‘દુનિયામાં ભગવાને નોખાં નોખાં રૂપ ધડ્યાં છે કાંઈ!’ રૂપની દુનિયાની વાતો પર ચઢેલા કાનજીએ આફરીન પોકારતાં કહ્યું.

‘અલ્યા! અમારે તો હીક પણ તારે શું કરવા રૂપને ખોળવા જઈ ચડે છે?’ શામળે કહ્યું.

‘અલ્યા! ધરવાળીની વાત પડતી મેલ્યને. એનું તે કાંઈ રૂપ કહેવાય કે ‘કેમ?’

‘જેનામાં રૂપ હોય એ બીજાને નજરમાં રાખે ખરી?’

‘એ શું વળી?’

‘અરે! રૂપવાળીને તો એના રૂપનું ગુમાન હોય ગુમાન.’

‘ઐયલે?’

‘એમ રસ્તે જનાર ઉપર મોહી ન પડે.’

‘તારી ધરવાળીની તું વાત કરે છે?’

‘ત્યારે શું તારી ધરવાળીની?’

‘મેના એવી નથી.’ શામળે બચાવ કરતાં કહ્યું.

‘તું કહે ઐયલે?’

‘જા જા હવે ધરની વાત એમ ઉઘાડી કરતાં લગ્નતો નથી?’

‘અરે લગ્નવા જેવું શું છે? મેં તો એને ક્યારની એન કહીને બોલાવી છે.’ કાનજીએ કહ્યું.

‘કાંઈ કાળું હતું?’

‘કાળું’ નહિ તો ધોળું? પેલા કાંકડા ભૂપતસિંહને જોયો કે રાંડ બેલી બેલી થઈ ગઈ. મને કેંછે, આપણે ભૂપતસિંહ શિકારે જાય ત્યારે સાથે જઈએ.’

‘પછી?’

‘હું કાંઈ કાચો છું? એ રાંડને ભૂપતસિંહ બાવતો હોય તો મારે એને શું કરવી છે? આજ સવારે જ હું તો એનું નાક કાપી કાઢી મુકવાનો હતો, પણ મનમાં થયું કે, થાય છે, એના પગરખાડા તો જોઈ લઉં.’

‘એમ? ત્યારે તો મેના રૂપાળી ખરી પચ્ચણ વહેલી.’ પોતાની સાથે આવવા તૈયાર હતી એમ કહેનાર મેનાનું અંતર તો ભૂપતસિંહને ચાહતું હતું. શામળ છક્કડ ખાઈ ગયો.

‘તે ભૂપતસિંહને મળે છે ખરી?’

‘શું મળે? હજી તો પેલો તેની સામે નજરે નથી માંડતો, પણ રાંડ તો એનું રૂપ જોઈ ગઈ છે.’

‘અત્યા, હમણાં હમણાં તો છનિયારાના ઠાકોર પણ એ ભૂપતસિંહ ઉપર બળે છે.’

‘બળે છે જ તો. એનો બહાલો બકરો ભૂપતસિંહના બકરા સાથે લડતાં જાયો. ભૂપતસિંહે એક જ ઝટકે તેના હારેલા બકરાને ઉઘાડી દીધો. તે

પણીને તે દહાડાનો ઠાકોર તેના ઉપર બળે છે, પણ વાટ જુએ છે :
કાંઈ બહાનું મળે તો એને કાઢું.' માહિતી આપતાં કાનજી ઓઘડ બોલ્યો

‘એમ કાંઈ હનિયારાનો ઠાકોર હાલીમવાલી જેવો નથી કે, આટ
આટલું કામ જૂપતસિંહ કરે અને તે ખમી ખાય.’

‘ત્યારે ઠાકોરમાં તે વળી પાણી જ ક્યાં છે ? બિચારો તમાચા માત્ર
માલ રાતા રાખે છે.’

‘તુમે ખરો કાનજી, તારા ઠાકોર માટે કાંઈ કહેતાં તું બળતો નથી

‘એમાં બળવા જેવું શું છે ? ત્રાણું કરી બકરાને મારી નાખે
ખીજની વૈરીઓને ઘેલી કરે, એવા રાજ અને પ્રજના કટા વેરીને ક
ચૂધી ચાખડયા કરવાનો હોય ?’

‘રાજનું બુંડું બોલી તુ પણ મોત જ માગે છે ને ? એક બું
કરે છે ને ખીજે બુંડું બોલે છે.’ શામળે વળ બદલતાં કહ્યું.

‘એટલે તું શું કહેવા માગે છે ?’

‘એ જ કે તું રાજશત્રુ છે.’

‘જા, જા, શરાબી, સીધા રસ્તે પડ; નહિ તો જોવા જેવી ચરો
કાનજી પોતાની વાતને પકડી રાખતાં ઉચ બનીને બોલ્યો.

‘તું કરસે તે પહેલાં અમારા હાથ કાંઈ કપાઈ નથી ગયા.’ શામ
ઉઠ્યો. કુહાડી તેણે સંભાળથી જમણા હાથમાં પકડી.

‘શામળ કદું, મોટા રાજભક્ત ન જોયો હોય તો.’

‘રાજભક્ત છું કે નહિ, તે આ કુહાડી કહેશે. ધરની એક ખાચ
નથી સાચવી શકતો અને મોટા રાજ મહારાજાઓની વાતો કરવા નીક
પડ્યો છે તે.’ કહી તેણે કુહાડી ઉપાડી.

વાતચીતમાંથી વઢવાડ થઈ પડી તે બાન તો કાનજી ઓઘડ
મોડુંમોડું થયું. ઉપડેલી કુહાડીથી બચાવ કરવા તેણે જમણા હાથ
દાતરડું મજબૂત રીતે પકડ્યું, અને ‘આવી જા, તું પણ.’ કહેતો
એકદમ ઉભો થયો.

જોરથી ઉભા થતા કાનજી ઓઘડના માથામાં, મેનાએ આપે
કુહાડી શામળ કદુંએ જોરથી ઝીંકી. કાનજી દાતરડા વડે પોતાનો બચા
કરે તે પહેલાં જીવલેણ હથિયારે પોતાનો ધર્મ બળવ્યો. કાનજી ઓઘ
માથાનાં બે ફાડ્યા સાથે જમીનપર પછડાયો. શામળે તે જોયું અ

કુહાડીને જોરથી ફર ફેંકી તે ગામ ભણી દોડ્યો. કાનજીએ તેને ધણી વાતો કહી દીધી હતી છતાં મેનાને મળ્યા વિના તેની સિદ્ધિ ન હતી.

શ્વાસભર્યો તે મેના પાસે આવ્યો. કંઈ ન બનવાનું હોય તેમ મેના નિરાંતે પોતાનું ધરકામ કરી રહી હતી.

‘કામ પતાવી દીધું મેના!’ સામજે ધરમાં પેસતાં જ એકાંત જોઈ પાત કહી.

‘એમ? અને કુહાડી?’ પ્રશ્નભરી નજરે મેનાએ સામજ તરફ જોયું.

‘એ તો ત્યાં જ નાખીને આવ્યો.’

‘એટલો તું કાચો. મને મેળવવાને બદલે તું મને ગુમાવશે.’

‘કેમ?’

‘આખું ગામ જાણે છે કે એ કુહાડી મારી છે.’

‘તેથી શું? મરનાર તારો ધણી છે.’ ખુલાસો કરતાં જ સામજ બોલ્યો.

‘ના સામજ, ના. મને એ કુહાડી લઈ ગામ તરફ આવતી ધણી-ઓએ જોઈ છે, એટલે એ કુહાડીથી ખૂન થવાની વાતથી ખૂનમાં મારો કાચ ગણાશે.’

‘શું કહે છે?’

‘ખરું કહું છું, સામજ, મારે બચવાને આરો તો રાખ્યો નહિ.’ દુઃખ દર્શાવતાં મેના બોલી.

‘ત્યારે?’

‘હું શું કરું? મરનારને બપોર પછી ધણીઓએ સીમમાં જોયો છે અને હું બપોરથી ઘર બહાર નથી ગઈ એ બધાં પાડોશી જાણે છે. ઠાકોર મને પૂછે તો હું શું કહું? કોનું નામ દઉં?’ સામજને પૂછતી મેના કંભી થઈ ગઈ.

‘મારું નામ લઈશ?’ ડરતાં ડરતાં સામજે પૂછ્યું.

‘તું કહે તેનું લઉં.’ મેનાએ કહ્યું.

સામજ વિચાર કરવામાં પડ્યો. ‘કોનું નામ આપી સકાય?’ કાનજીએ કહ્યું હતું કે, મેના ભૂપતસિંહ પાછળ ઘેલી છે. જે પોતાને મેના સ્વીકારવા તૈયાર હોય તો ભૂપતસિંહ તરફનો તેનો પ્રેમ સાચો ગણાય!! તેણે એ બાબતનો ઉકેલ લાવતો એક જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘ભૂપતસિંહનું નામ આપે તો? ઠાકોર તેના ઉપર ચીડાએલ તો છે જ.’

મેના મનમાં ભડકી ઉઠી. તેણે જોયું કે, તેના પતિએ બધી વાત શામળને કરી હતી. તેને શામળ સાથે લડવું ન હતું. તેને દૂર કરવો હતો.

‘અરે, તું પણ એવો જ છે! ભૂપતસિંહ તો આજ બપોરે પલાયન થઈ ગયો છે.’

‘ક્યાં?’

‘કોણ જાણે?’ નકાર વાચક ડોકું હલાવતાં મેના બોલી.

શામળ નિરુત્તર હતો.

‘હવે હું શું કરું શામળભાઈ?’ મેનાએ કંઈક ગભરાતાં પૂછ્યું.

‘મને ભાઈ કહે છે?’

‘ત્યારે શું કરું?’ નકકટ હાસ્ય હસતી મેના બોલી.

‘કમબખ્ત!’ કહેતો શામળ ત્યાંથી ખસ્યો.

તેને જમીન માર્ગ આપતી નહતી. પગમાં શક્તિ હતી પણ દિલ સંજાતું હતું. ‘જવું કે રહેવું?’ એ પ્રશ્નનો તેને ઉત્તર જડતો નહતો. તેને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે મેના પોતાની થવાની નથી. કાનજીના શબ્દો સાચા હતા પણ તે વખતે તેના ઉપર વિચાર કરવાનો શામળને સમય નહતો. સમય મળ્યો તે પહેલાં મેનાએ પોતાનું રૂપ પ્રગટ કર્યું હતું. ભૂપતસિંહ ખાતર જીવન જીવતી મેનાને કાનજી કે શામળ બેમાંથી કોઈનું કામ નહતું.

‘અરે શામળભાઈ! ઉભા તો રહો!’

લગભગ દોડવા જેવી હાલતમાં ચાલ્યા જતા શામળને તેણે બોલાવ્યો પણ શામળે ન પાછું વાળીને જોયું કે ન જવાબ આપ્યો. છનિયારમાં રહેવું હવે તેને માટે દોહાલું હતું.

મેના બાજુ જતી ગઈ હતી. કાનજીને કાઢ્યો, શામળને નસાડ્યો, અને શામળનું ખૂન કરનાર કુહાડી તો કોની હતી તે મેના પોતે પણ જાણતી નહતી.

તે દિવસથી નાસતો ફરતો શામળ ઘણા ગામ ફર્યો. મહદારાવના રંગમહેલની વાતોમાં રસ ધરાવતો તે કડી આવ્યો. કડીમાં તેણે મેનાને જોઈ અને અલ્પ સમય માટે ગુસ્સાથી દબાઈ ગઈ. મેના પ્રયત્નો અનુરાગ ફરીથી બહાર આવ્યો. પણ મેનાની મળ નીતિમાં હજી કોઈ ખાસ ફેરફાર થયેલો તેણે જોયો નહિ એટલે તેના શબ્દોમાં વિશ્વાસ યુક્તતાં પહેલાં તે ઘણું વિચારી લેતો.

શીખળ કદુને ત્યાંથી નીકળેલી મેના માટે હજી ઘેર જવાનું સર-
નએલું નહતું. ધોરી રસ્તાની બાજુમાં જ આવેલા એક વિશાળ મકાનના
નીચલા માળનું બારણું તેણે ખખડાવ્યું.

‘કોણુ એ?’ કહેતાં જીવરામ ટેલભટ્ટે બારણું ઉઘાડ્યું.

‘એ તો ભટ્ટજી! હું છું મેના.’

‘મેનાબા! આવો આવો, અત્યારે ક્યાંથી? અરે, મગનની બા,
જરા દીવો કરજો. મેનાબા આવ્યાં છે.’ પાછળનું વાક્ય ટેલભટ્ટે પોતાની
ધર્મપત્ની જીવકોરને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચાર્યું.

‘અરે મારાં તે શું માતમ ભટ્ટજી! હું તો મારા કામે આવી છું.
જીવકોરબેન, તમે નિરાંત કહેજો, ઉતાવળ નથી.’ કહેતી મેના બારણામાં
ઊભી રહી.

જીવકોરે ઉડી દીવો કર્યો. કોડિયાનો દીવો ઝાંખો ઝાંખો પણ ઘર
અજવાળતો હતો. એ ઝાંખા તેજમાં મેનાએ જીવરામ ટેલભટ્ટના સંસાર-
રને સૂતેલો જોયો. એક પથારીમાં ચાર બાળકો ઠંડીથી બચવા દુટિયાં
વાળી પથ્થાં પથ્થાં ઉંઘતાં હતાં. તેમની એક બાજુ જીવકોરની અને
બીજી બાજુ જીવરામની ખાલી પથારીઓ પડી હતી. ગરીબ બીચારાં
ભટ્ટ ભટ્ટાણી ચાર બાળકો સાથેનું પોતાનું સંસારનાવ કડીની
પ્રજ્ઞની ધાર્મિક વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખી હંકારે રાખતાં હતાં.
ઘરમાં નહતું આકર્ષક રાચરચીલું કે નહતી કોઈ જાતની વ્યવસ્થા. જીવન
જીવન અને વેઠ ઉતારવી એ સમાન ગણનાર માનવીઓની કક્ષામાં ભટ્ટ
ભટ્ટાણીને ગણાવીએ તો કંઈ ખોટું ન કહેવાય, છતાં ભટ્ટના જીવનમાં
હિંડા ઉતરેલા લોકોનું માનવું હતું કે, ધાર્મિક જીવન જીવવાની, એક જ
લક્ષ્ય વિનાની, ભાવનાના પ્રાબલ્યથી તેમનામાં એટલી નિષ્ક્રિયતાએ
પ્રવેશ કર્યો હતો.

જીવરામ ટેલભટ્ટને દેશના કયા ભાગના વતની ગણવા તે એક
કેશરો હતો. પ્રાંતે પ્રાંતની તળપદી ભાષાઓનો તેમને સારો મહાવરો

હતો. કોઇ પણ પ્રાંતના વાસી સાથે જીવરામ ટેલભટ્ટ તેની જ માતૃભાષામાં વાત કરી શકતા. આમ અનેક ભાષાના અને પ્રાંતોના બાણકાર બનેલા ટેલભટ્ટને પોતાને પણ ધડીભર ભ્રમ થઇ આવતો કે પોતાનો પ્રાન્ત અને પોતાની ભાષા કયા હશે? દરેક સ્થળે તેમની કામગિરિ એક જ રહેતી. ઉંઘતા જગતને ટેલ નાખીને જગાડવાની. છેલ્લાં થોડાંએક વરસોથી તેમણે કડીમાં કાચમનો વસવાટ કર્યો હતો. તેમનો ધંધો જ એવો હતો કે ગામના દરેક માણસ સાથે પરિચય તો કરવો જ પડે. તેઓ મેનાને ઝાળખતા એક શિથિલ શીલની સ્ત્રી તરીકે અને મેના તેમને ઝાળખતી નિરુપદ્રવી જીવન જીવતા એક ધર્મિણી પુરુષ તરીકે.

‘જીવકોર મેન! હું તો એક કામ આવી છું.’ મેનાએ ફરીથી પોતાના આવવાનું કારણ દર્શાવ્યું. ભટ્ટ અને ભટ્ટાણી વિચારમાં પડ્યાં. આટલી મોટી રાતે, વઠેલ ગણાતી સ્ત્રી પવિત્ર ગણાતા પુરુષને બેર આવી ઉભી રહે તે જોનાર કેમ સહન કરે?

‘મેનાબા! બોલો. જે કામ હશે તે, મારું ચાલશે તો, હું ફરી આપીશ.’

‘એમાં ચાલવા જેવું કંઈ છે જ નહિ. મારી નંદાને થોડા દિવસ તમારે ત્યાં રાખશો?’

આભમાંથી ઉતરી આવીને વાજળીએ આંચકો માર્યો હોત તો સારું, પણ મેનાની માગણી તો એ કરતાંએ વધારે આંચકો ખવડાવી ગઇ. ટેલભટ્ટની જીભ તેમનું મોં કાઢીને બહાર નીકળી. ભટ્ટાણી જીવકોરની આંગળી અનાયાસે ખૂલવા મથતા હોઠ પર જડાઇ ગઇ.

બન્નેની આંખોમાં એક જ જગતના આંચકાનો અનુભવ કરતી મેના બોલી. ‘કેમ એટલું કામ નહિ થાય?’

‘થવા ન થવાની વાત જુદી છે, મેનાબા! પણ અમે આલસ્યુ. અમારા આ નાના ધંધેલિયા જેવા ઝોરડામાં તમારી રૂપરૂપની અંબાર નંદા શી રીતે સમાય?’ ભૂપતસિંહના નંદા સાથેના સંબંધની ઉડતી વાતનો આધાર લેતાં થોડી વારે ટેલભટ્ટ બોલ્યા.

‘તમારી જ આસાએ હું આવી હતી. કડી શહેરમાં નંદાને સાચકે સેવું આજે કોઇ નથી.’ મેનાએ નમ્રતાથી કહ્યું.

‘તમે છોને?’

‘હું ? મને તો હૃદયાર કરી છે અત્યારે રાખજીએ એટલે તો હું તમારી પાસે આવી.’ છાછિયું કરતાં મેના બોલી.

મેનાની એ વાતથી ટેલબટ અચંબો તો પામ્યા પણ તેની હૃદયારી પાછળ કેવાંએ કરદુક હશે એ ખ્યાલે તેમણે ખીજું ન પૂછતાં એટલું જ કહ્યું. ‘નંદાને સાથે લઈ જાઓ.’

‘એ બિચારો નિર્દોષ જીવ, દુનિયાના ટાઢા ઉના વાયરા વાયા નથી, તેને સાથે લઈને ક્યાં ફરે ? મારું જ ઠેકાણું નથી ત્યાં !’

ટેલબટ ન બોલ્યા.

‘મારું ઠેકાણું થતાં હું તરત જ તેને બોલાવી લઈશ. એટલા દહાડા રાખવાની છે.’

‘બચારી નંદા.’ ભટ્ટાણીથી નિઃશ્વાસ નાંખાવો. માથી વિખૂટી પડતી દીકરીના હાલનો આછો આછો ખ્યાલ પણ તેમના અંતરમાં ભર્યો હતો.

‘હું પણ એ જ કહું છું ને કે એ બિચારીની મા જેવો વિસામો જતાં શું દશા થાય ? તમારા જેવા ધરમાત્માને ત્યાં રહી એ ધડી હરિ નામનું સ્મરણ કરશે તોયે વખત જશે. દુનિયામાં અત્યારે કોનો વિશ્વાસ રાખવા જેવું છે ?’ ટેલબટને ચડાવતાં મેના બોલી.

‘રામરામ કરો, આ દુનિયામાં વિશ્વાસ કરવા જેવું રહ્યું છે જ શું ?’ ભટ્ટાણીએ દિલસોજી બતાવતાં કહ્યું.

‘એટલે જ તમારા જેવાં પુણ્યશાળીને ધરને આંગણે આમ રાતો-રાત આવવું પડે છે. ધરતીપરથી હજુ પુણ્ય પરવારી મયું નથી.’ મેનાએ કહ્યું.

ટેલબટ વિચારમાં પડ્યા. ભટ્ટાણીના દૂંકા કપાળે એ રેખાઓ અંકિત થતી મેનાએ જોઈ અને તેને લાગ્યું કે, તેના સખ્દો અસરકારક તો હતા જ.

‘માખાપ વિનાનીને મેં સંઘરી પાળી પોષી મોટી કરી અને આમ એકાએક છોડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે નિરાધારના આધાર ભગવાન વિના તેને કોનો આશરો હોય ? અને તમે જાણો છો કે આ સ્થિતિમાં

ભગવાનના માણસ કેટલા છે. મને સાચું લાગે છે, તે કહું છું, જીવકાર એન ! આખા પરગણામાં ભટ્ટજી જેવું માનવી શોધ્યું ન જડે. માટે તો મેં વિચાર્યું કે, બિચારી માઆપ વિનાની નંદા જે એ દહાડા સુખમાં કાઢે તે ખરા. વળી રામનામનો લ્હાવો જુદો.'

મેનાના શખ્દો ટેલભટ્ટના દિલને અસર કરતા જતા હતા પણ શહેરમાં બંધાએલી તેમની પ્રતિષ્ઠા દિલ સાથે બળવો પોકારતી હતી; 'એ કદિ ન અને.'

'મેના આ ! મારું એ ગળું નહિ. ગામલોક મને ખાઇ જાય.' મહા પ્રયાસે ટેલભટ્ટ બોલ્યા; પણ મેના એમ નિરાશ થાય તેની ન હતી.

'પણ ભટ્ટજી ! મારે એને કોને આશરે મૂકવી ?'

'મારું એ ગળું નહિ મેના આ !' ફરગરતા હોય તેમ ટેલભટ્ટ બોલ્યા.

'ભટ્ટજી ! તમારા જેવા ધરમાત્મા ઉઠીને એક અબજાને આશરો નહિ આપે તો ધરતીપર ધરમ શી રીતે રહેશે ?'

ટેલભટ્ટે ડોકું ધુણાવ્યું.

'થયું ત્યારે આજે ધરતીપર ધરમ નથી રહ્યો. મારા જેવાં પાણી-એને ઉદ્ધારનાર તમારા જેવા આમ ના પાડી એસે પછી ધરતીને રસાતળ જવું જ પાડી રહ્યું.'

'એ બધું સાચું. નંદાને હું સાચવી ન શકું.'

'શા માટે ?' મેનાના પ્રશ્નમાં માર્દવતા હતી.

'એનું નામ મારું ધર ઉજ્જડ કરી નાખે.' ટેલભટ્ટ બોલ્યા. મેના ખડખડ હસી પડી અને બોલી.

'અરે, બોળા ભટ્ટજી ! તમે તો એવા જ રહ્યા. નંદાને તમે અબજા ખતા નથી. એ તો ભંકોડાના ઠાકોરને મનથી વરી ચૂકી છે. તેમના સિવાય બીજા બધા એને ભાઇ બાપ સમાન છે. અને ભૂપતસિંહ ઠાકોર તો હવે બહારવટે છે. એ તો તમે જાણો છો, પછી નંદા માટે તમે શા માટે આમ પાછી પાની કરો છો ?'

મેનાના આ શખ્દોએ હજુ ટેલભટ્ટની પેલી પ્રતિષ્ઠાને કંઈ અસર ન કરી. ટેલભટ્ટ નિરુત્તર ઉભા હતા.

‘મને નંદાને સાથે લેવામાં એક જ ભય છે. મને હૃદયપાર ફરી રાજાજીએ નંદા ઉપર કુદૃષ્ટિ કર્યાનો મને વહેમ છે, એટલે હું નંદાને સાથે લઈ જઈ તો રાજાનાં માણસો તેને ચૂંથી નાખે.’ નંદાએ ધાર્મિક શતિવાળા ટેલમટ્ટ પર અસર પાડે તેવું કારણ રજૂ કર્યું.

ટેલમટ્ટ ન બોલ્યા.

‘અને અહીં તમારે ત્યાં હોય તો તેમની નાખી નજર ન પહોંચે. રાજાજી પણ જાણે છે કે, ટેલમટ્ટને દુભવવામાં આપરુને પુરું જોખમ છે.’

ટેલમટ્ટે ઘણો વિચાર કર્યો. મેના ત્યાં સુધી બારણામાં જ ઉભી રહી. બટ્ટાણીની તો એ બાબતમાં ઉડે ઉતરવા જોઈતી પહોંચ ન હતી એટલે તે તો શાન્ત બનીને બેસી રહ્યાં હતાં. મેના એક જ નજરે ભટ્ટજીના મુખ તરફ આગુર ભાવે જોઈ રહી હતી.

અને ટેલમટ્ટ બોલ્યા.

‘મેના બા, તમારું નક્કી થયા પછી તરત જ નંદાને લઈ જવાના હો તો એટલા દહાડા તેને મારે ત્યાં મૂકી જાઓ. સામેની નાની ઓરડીમાં તેને મારેના મુકામની હું ગોઠવણ કરાવીશ અને મારો રામ રહેશે ત્યાંસુધી હું તેનાં રખવાળાં કરીશ, પણ જો જો હોં, તમે ઠેકાણે પછા કે તરત નંદાને બોલાવી લેજો.’

મેના ટેલમટ્ટના એ શબ્દોથી ખુશ થઈ ગઈ અને ઉમંગ ભરે ભટ્ટજીનું ભણું ધચ્છતી પોતાના ઘર તરફ ચાલી નીકળી.

ઘરમાં પેસતાં જ મેનાએ વેશ ભજવવો શરૂ કર્યો.

‘ઠાકોર ! હવે આ કડીમાં રહેવું શી રીતે પોષાય ?’

‘કેમ ?’ ઉંડા વિચારમાંથી જાગતો જૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘રાજા પોતે ઉઠીને કાળાં કામ કરે અને વાંક પ્રજાનો કાઢે. પોતે તો ન્યારો ને ન્યારો જ.’

‘શું થયું એ તો જરા કહો ?’ નંદાએ મેનાને પૂછ્યું.

‘તારે શું છે ? તું તારે નિરાંતે મારા માટે બાધું બનાવ. મારે સવાર પહેલાં કડી છોડી જવું છે.’ મેનાએ નંદાને અળગી કરવાના હેતુથી કહ્યું.

‘તમારે જ કડી છોડવાનું છે અને મારે નહિ ?’ લાડથી નંદા બોલી.

‘કાઠી ચઢશ નહિ હવે, જલ્દી કર. તને મૂકીને હું ક્યાં જઈશું ?’ પ્રશ્નમાં જ નંદાને સાથે લેવાની તૈયારી હતી.

નંદા ગમ્મ અને મેના જૂપતસિંહની આંખમાં બેસી પડી

‘શું ખબર છે ?’ જૂપતસિંહે આતુર હૃદયે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘ખબર તો કહ્યા કે હવે કડીમાં રહેવા જેવું નથી.’ મેનાએ કહ્યું.

‘તો પણ ?’

‘વાડ ઉઠીને ચીંબડાં ગળવા માંડી છે. રાજાએ મને કહ્યું કે એ સમાચાર જ લેવા હતા તો નંદાને મોડલવી હતી ને ?’ એટલું બોલી મેનાએ જૂપતસિંહના મુખ તરફ ધારીને જોયું. જૂપતસિંહનો ચહેરો સમ્પત બન્યો. હોઠ ધ્રુજી ઉઠ્યા.

‘પછી ?’ મદાપ્રયાસે તેણે શાન્તિ સાચવતાં પૂછ્યું.

‘નંદા તો ઠાકોર તમારી છે. હું એને મરેલી પણ અબડાવું ખરી ?’

‘તમે-તેં શું કહ્યું ?’

‘એ તો કીધું કે નંદા મેળવવા તો સાત ભવનાં તપ જોઈએ તપ, પણ જો તમારે તે પહેલાં નંદાને મેળવવી હોય તો આપઘાત કરી નંદાને પેટે જામ લેા તો માતા તરીકે નંદા મળે ખરી.’

‘શાપ્તાસ!’ મેનાને ઉત્સાહ આપતો ઠાકોર બોલ્યો.

‘પણ પછી તો તે મારા પર ખીજ્યા. મને મારી નાખવાની ધમકી આપી. જેલમાં નાખવાની ધમકી આપી પણ એ બધી ધમકીની મારે ક્યાં પડી હતી? હું તો મારે ચાલી અને જતાં જતાં કહી દીધું કે, રાખજી! હું પણ તમારું પાણી જોઉં છું. મારે રહેવા લાયક તમારું કડી નથી એટલે હું તો સવાર પહેલાં ચાલી જઈશ. નંદા અહીં રહેશે. જોઉં છું કે તમે તેનો વાળ કેવી રીતે વાંકો કરો છો?’

‘હાં, પછી?’

‘પછી શું? મલ્હારરાવ જોતા ને જોતા જ રહ્યા અને હું ચાલી નીકળી. હું તે કાંઈ તેમની પાળેલી દાસી હતી કે તેમની ‘દા’ એ ‘દા’ કરું?’

‘બરોબર છે.’ સતોષ વ્યક્ત કરતાં ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘અને હું સાચું કહું છું ઠાકોર! મારે આ કડીમાં રહેવું નથી.’

‘ક્યાં જઈશ?’

‘ઘરતી લઈ જશે ત્યાં.’ ઠાકોરની આંખોમાં આંખો પરોવતી મેના બોલી.

‘અને નંદા?’ ઘડી પહેલાં જ નંદાના દિલને પામી ચૂકેલા ભૂપત-સિંહે પૂછ્યું.

‘એને તો અહીં રાખીશ. જોઉં છું, ફલિધરના માથાપરથી મલ્હાર-રાવ શી રીતે મણિ લઈ જાય છે તે.”

‘એવા ક્યા ફલિધરને માથે તારો નંદારૂપી મણિ સ્થાપવા ધાર્યો છે?’

‘કડી શહેરમાં એક જ પવિત્ર પુરુષ છે. ખૂદ સચ્ચાન પણ ત્યાં જતાં ઘૂલે તો મલ્હારરાવનું શું ગળું?’

ભૂપતસિંહે નામ જાણવાનો આગ્રહ જતો કર્યો પણ તે એટલું તે સમજી શક્યો કે, નંદાને સાથે રાખીને મેના કડી છોડવાની ન હતી.

મેના કહી. તેણે સામાન સરખો ઝોડવવા માંડ્યો, જરૂર પુરતાં કપડાં જુદાં કાઢી એક પોટકા બાંધી દીધી અને ખીણું બધું વ્યવસ્થિત કરવા માંડ્યું.

ભૂપતસિંહને જે સમાચાર જોઈતા હતા તે ન મળ્યા પણ એટલો તે સમજી શક્યો કે, મેનાએ કહેલી વાત સાચી હોય તો મલ્હારરાવ પોતાને અપમાન પહોંચાડવા માગતો હતો. તે વિના નંદા માટે એ અધર્ષિત માગણી પ્રજાપાલક થઈને તે ન કરે. ગમે તેમ હોય પણ જ્યારે મેના કડી છોડીને જનાર હતી તો પછી પોતાને કડીમાં રહેવા કાંઈ લાભ ન હતો, એ તો સ્પષ્ટ જ હતું.

‘ચાલો ત્યારે આપણે સાથે જઈએ.’ તેણે કહ્યું.

‘તમે પણ ચાલી નીકળશો?’ આશ્ચર્ય દર્શાવતાં મેના બોલી.

‘હા હવે કડીમાં રહીને શું કરવું?’

‘વાત તો સાચી છે. દુશ્મનના ગામમાં જાઓ વખત ન રહે જોઈએ. કંઈ પણે શું થાય તેનો કાંઈ ભરોસો છે?’

ચોડી વારે નંદા રસોઈ તૈયાર કરીને આવી.

‘મેના બા! હવે કેટલી વાર છે?’

‘બધું તૈયાર છે. તું તૈયાર થાય તેટલી જ વાર છે. તારાં કાંઈ બાંધી લે અને આપણે ચાલવા માંડીએ.’

નંદાએ કપડાં બાંધી લીધાં. મેના માનતી હતી કે, નંદાને કડી રાખવામાં ભૂપતસિંહ વિરોધ કરશે અને જ્યારે ભૂપતસિંહ પણ સાથે કડી છોડે છે ત્યારે નંદા કાંઈ હિસાબે કડીમાં રહેવું પસંદ નહિ કે તેણે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવાને એક યુક્તિ શોધી મૂકી હતી.

‘ચાલો ત્યારે બધાં તૈયાર થયાં ખરુંને!’ તૈયાર નંદાને જ મેનાએ કહ્યું.

‘હા મેના બા! હું તો તૈયાર છું.’ નંદાએ કહ્યું.

‘મારે તો તૈયાર થવા જેવું કંઈ છે જ નહિ.’ ભૂપતસિંહે કહ્યું.

‘જતાં જતાં આપણે શુકનનાં મ્હોં ગળ્યાં કરી લઈએ.’ કહે

મેના વચ્ચેના ખંડમાં ગઈ. ચોડીવારે તે ચોડાએક ગોળ લઈને આવી.

‘લે નંદા! જતાં પહેલાં શુકન કરી લે.’ કહી ગોળની એક કાંઈ

તેણે નંદાને આપી, એક ભૂપતસિંહને આપી અને એક પોતે ખાઈ લી

‘ચાલો ત્યારે ઠાકોર તમે નીચે જઈ ઘોડી તૈયાર કરો. અમે અમ આમાન સરખો ગોઠવી દઈએ.’

‘હા,’ કહેતો ભૂપતસિંહ નીચે ઉતર્યો.

સામાનની વ્યવસ્થામાં મેં પાંચ પળ ગઇ હશે ત્યાં તો નંદાને બેચેની જેવું લાગવા માંડ્યું.

‘મેના બા! મને ચક્કર આવે છે.’

‘કાંઈ નહિ, એ તો રસોઇ કરીને નીકળી એટલે ગરમીને લીધે આવતાં હશે.’ મેના સમજી ગઇ કે નંદા ઉપર ગોળતી કાંકરીએ ધારી અસર કરી છે, એટલે તેણે સામાન ગોડવવા બંધ રાખી કહ્યું. ‘ચાલો ત્યારે જતાં જતાં શુવરામ ટેલભટ્ટને મળી આવીએ.’

‘શા માટે?’

‘એમના આશીર્વાદ આપણાં બધાં દુઃખ ટાળશે.’

‘પણ મેના બા! મને ચક્કર આવે છે તેનું શું?’

‘એ તો મટી જશે. જલ્દી કર. આપણે જલ્દી પાછાં આવી જઇશું.’ લાવ તારો હાથ પકડું. ચક્કર તો હમણાં મટી જશે?’ મેનાએ નંદાને હાથ પકડ્યો. બીજે હાથે, નંદાનાં કપડાંની પોટકા પકડી અને દાદર ઉતરી. નંદાને ઉતારી, શુવરામ ટેલભટ્ટને ત્યાં મેના ગઇ. પાછળ દોરાતી નંદામાં પુરા હોરા નહતા. ટેલભટ્ટને ત્યાં પહોંચતાં જ તે એસી ગઇ.

‘આમ કેમ?’ એ ટેલભટ્ટના પ્રશ્નના જવાબમાં મેનાએ એટલું જ કહ્યું; ‘એને ચક્કર આવ્યા છે. મારાથી વિખૂટી પડવાની શીકરથી તેના દિલને લાગી આવ્યું છે. થોડીવારે આરામ થઇ જશે.’ સીધા અને સાદા ટેલભટ્ટને મેનાનાં અજબ કરતુકની ગંધ પણ ક્યાંથી હોય?

મેના પાછી ઘેર પહોંચી ત્યારે ભૂપતસિંહ ઘોડીને તૈયાર કરીને બોલો હતો.

‘કેમ તૈયાર છો ને?’

‘હા.’

‘ચાલો ત્યારે.’ કહી મેનાએ પોતાનાં કપડાંનું પોટકું બહાર કાઢી આરણને તાળું દીધું. ભૂપતસિંહ સવાર થયો. ઘોડી ચનગની હડી.

‘નંદાને ક્યાં મૂકી?’

‘એને એવી જગ્યાએ રાખી છે કે, જ્યાં મસ્જીદના લોકો પહોંચે નહિ અને તમારું રટણ બૂલે નહિ.’

‘પણ મારે તેને મળવું હોય તો ક્યાં મળી શકાય?’ ભૂપતસિંહે પૂછ

મેનાને થયું કે, નંદાનો મોહ ભૂપતસિંહથી બૂલાય તેવો નથી અને પોતે ભૂપતસિંહને બૂલે તેમ નથી. ભૂપતસિંહ નંદાને ન બૂલે અને પોતે ભૂપતસિંહને ન બૂલે તો એક જ મ્યાન એ તલવારને શી રીતે રાખશે ?
 ‘તમારે હવે નંદાને મળીને શું કરવું છે ? હું છું ને ?’ તેણે ફરખાસ્ત મૂકી.

ભૂપતસિંહ ઘોડીપર ઠટાર થયો. નંદાને કડીમાં રાખવાનું કારણ હવે તેને સમજાયું, પણ અત્યારે જો મેનાના દિલ પર એ ધા કરવા જાય તો ધણી વાતો બગડી જાય તેમ હતી.

‘એ તો ખરું પણ મારે જાણવું તો જોઈએ કે નંદા ક્યાં છે ? મલ્હારરાવથી તેને બચાવવાનો વખત આવી પડે તો મારે તેને કોના ઘરમાં જોળવી ?’ તેણે કહ્યું.

‘તેવે પ્રસંગે હું નહિ કહું ?’ હસતાં હસતાં મેના બોલી.

‘ના, મેના. મને તે વાત અત્યારે જ કહેવી પડશે.’

‘કારણ ?’ એ જ હસતા અવાજે મેના બોલી.

‘આપણા રસ્તા અહીંથી જ જુદા પડે છે. ફરી પાછું ક્યારે મળી શકાય તે કોણ જાણે ?’

‘રસ્તા અહીંથી જ જુદા ?’ નિરાશ અનતાં મેના બોલી.

‘હા.’

‘કેમ ?’

‘મલ્હારરાવની નીતિથી હું અણુજાણુ નથી. મને અહીં સૂતેલો રાખીને તે ભંકોડાપર ચડી જાય તો નવાઈ નહિ. તેવે વખતે હું આમ ભટક્યા કરું તે મને પોપાય ?’

‘તો મારું શું ?’

‘અત્યારે તો હું ભંકોડા જઈશ. સબળી તૈયારી ફરી પછી તને લેવા આવીશ. બોલ, તું ક્યાં મળીશ ?’

‘હું ?’

‘હા તું.’

‘મારે હિમા રહેવા ડામ નથી.’

‘તો શોધી કાઢ.’

‘આલીસણાના ગંધર્વ વાસમાં.’ થોડીવારે મેના બોલી.

‘પાટણવાડામાં?’

‘હા.’

‘અને નંદા ક્યાં છે?’

‘તે જાણવું જ પડશે?’

‘હા.’

‘જીવરામ ટેલમટ્ટને ત્યાં.’

‘સારું.’ કહી ભૂપતસિંહે ઘોડાને એડી મારી.

નિરાશ મેના શ્રામળ કટુના બારણાનો આગળિયો ઉઘાડી પોતાના ચરની ચાવી ત્યાં નાખી, શહેર બહાર જવા દરવાજે આવી ત્યારે શરોદિયું થક ગયું હતું. દરવાન દરવાજે ઉઘાડતાં, ગામ લોકોને નવીન વાત કહેતો હતો.

‘હમણાં જ એક જવાન ઘોડેસ્વાર પેલા ખુરજ પરથી, પેલી પાસથી ફાટ ફેલાવી ગયો.’

અકરણુ ૧૨ મું

“એવી તે સી વેલછા!”

ફૂંકડો બોલ્યો અને મલ્હારરાવે પથારીનો ત્યાગ કર્યો. શયનખંડ માંથી બહાર આવી દિવાનખાનાની, રાજગદીના ચોક્કસ પડતી, એક બારી નેણે ઉઘાડી. સાધારણ કોલાહલ કરતા લગભગ ચારસોથી પાંચસો હમિયતખંધ માણસો તે ચોક્કસ ભરી દેતા હતા હતા. ચોક્કસ વચ્ચે ભગવેડાં ઝંડો પવનની લહરીઓ સાથે રમત કરતો આમતેમ ઉડી ફૂડકાટ કરી રહ્યો હતો. મલ્હારરાવને બારીએ જોતાં જ હથિયારખંધ માણસોએ એક સામટો જ ધ્વનિ કરી મૂક્યો.

‘મલ્હારરાવડો જય!’ અને હસતે ચહેરે મલ્હારરાવે એ શબ્દો આજા નમનથી ઝીલી બારી ખંધ કરી. તેના દરખનો પાર ન હતો-અકોડા હાથવેંતમાં હતું. ભૂપતસિંહ તો કોણ જાણે ક્યાં હશે અને શું કરતો હશે ?

એકાએક તેણે સુમંતને બોલાવ્યો અને પોતાનો રણુક્ષેત્રમાં પહેરવાનો પોષાક જલ્દી લાવવા ફરમાન કર્યું.

બહાર રાજા મલ્હારરાવના નામના જયનાદ થઈ રહ્યા હતા તે સાંભળી રાજાનું દિલ તલપી રહ્યું હતું.

‘ક્યાં ગયો?’ અસાધારણ ત્વરા દર્શાવતાં તેણે સુમંતને ખૂબ મારી અને તે ન દેખાયો એટલે અધીરા બની દિવાન ખંડમાં આંત્ર માસ્થર સરુ કર્યા.

થોડી વારે સુમંત આવ્યો. હરખભર્યા મલ્હારરાવે યુદ્ધનો પોષાક તેની પાસેથી ઝડપી લીધો અને જોતજોતામાં પહેરી લીધો. જરૂર પડ્યે સુમંત તે પોષાક પહેરવામાં મદદ કરતો રહ્યો.

અખતરના ભારથી લચી પડતો મલ્હારરાવ ‘ધબધબ’ અવાજ કરતો દિવાનખંડની બહાર નીકળ્યો કે બારણામાં જ વિનયથી નમી સુમંત તેને સલામી આપી એક બાળુ ખસીને ઉભો. દ્વાર બહાર સામે જ એક દાસી નમ્ર અભિવાદન કરતી ઉભી હતી.

‘કેમ મંગળા!’ મલ્હારરાવે તેને પૂછ્યું. મંગળા રાણીની પ્રિય દાસી હતી.

‘મહારાજ! રાણીબા આપને યાદ કરે છું.’ મંગળાએ વધારે નમતાં કહ્યું.

‘હું ત્યાં જ આવું છું.’ કહી મલ્હારરાવ રાણીના ખંડ તરફ વળ્યો. આગળ મંગળા ચાલી.

સુવાસિત દ્રવ્યોથી મધમધ મહેકતા શયનગૃહમાં મલ્હારરાવે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દ્વારપર ઉભેલી દાસી અને મંગળા બહાર રહી ગયાં. બારણું આપ મેજે બંધ થઈ ગયાં ત્યારે રાણીએ સૂતાં સૂતાં જ ડોક ફેરવી બારણું તરફ જોયું. રાજાને જોઈ મુખપર લજ્જા આણતાં તેમણે ઉઠવાનો આહો પ્રયત્ન કર્યો. તેમના પ્રયત્નને રોકવાના હેતુથી દૂરથી જ મલ્હારરાવે કહ્યું.

‘ઉઠવાની જરૂર નથી. શરીરે અસુખ છે શું?’

‘હા એવું જ લાગે છે.’

‘કંઈ પીડા થાય છે?’

‘હા ગઈ રાતની વાતના વિચારમાં મને ઉંઘ આવી નહિ અને પેટમાં થળ ચરુ થયું.’

‘તમે પણ કેવી બૂલ કરી? અમારી વાતચીતમાં એટલા માટે જ હું તમને સાથે નથી રાખતો. કુમળી કાયા જરાપણ દુઃખ સહન ન કરી શકે અને કુમળું મન જરા પણ ચોટ સહન ન કરી શકે. તમારાં તો તન અને મન બન્ને કુમળાં છે, રાણીજી!’

‘પ્રભુએ ક્રડ્યાં ને મારે ભોગવવાનાં.’ કપાળ પર હાથ લઈ જતાં રાણીએ કહ્યું.

‘માથાનો દુખાવો છે?’

‘ના, ના, હાથ તો અમસ્તો જ ત્યાં ગયો.’ કહી પલંગપર એસવા જતા મલ્હારરાવને રાણીએ જરાક દૂર ખસી સગવડ કરી આપી.

‘શૂળ વધારે આવે છે?’ મલ્હારરાવે પૂછ્યું.

‘એ તો વાત ન પૂછો. કુમળી કાયા એ કપરું દુઃખ સહન કરે તેમ નથી.’ થળથી પીડાતાં રાણીએ કહ્યું.

‘શું કરવું?’ વિચાર કરતાં મલ્હારરાવ બોલ્યો.

‘આપે જવાની તૈયારી કરી?’ રાણીએ પૂછ્યું.

‘હા, જવું એ તો જવું જ. બૂપતસિંહ તકનો લાભ લઈ બધ તો મારું નામ લાગે.’

‘આજે ન જાઓ તો?’

‘સા માટે?’

‘મને વધારે થતું લાગે છે. આખી રાત ખરાબ સ્વપ્નો આવી ગયાં છે.’

‘એ તો ખરાબ તબિયતને કારણે આવે જ. વળી રાતના વાળુ ખસ્યું મોડું કરેલું એટલે સ્વપ્ન વિનાની ઉંઘ પણ ન હોય.’

‘પણ આ તો બધાં ખરાબ સ્વપ્નાં હતાં.’

‘હોય, એથી શું?’

‘તમે આજે જાઓ છો તે બાબતનાં જ મને સ્વપ્નો આવ્યાં છે.’

‘એ જ આવે. સતાં પહેલાં જે વાત તેવી જ સ્વપ્નામાં ભાત.’
રાણીને શૂળ વધી પશું. તેણે એક પડછે થઈ પેટને નેરથી
દાખવા માંડ્યું.

‘અરર ! હાય !’

‘વૈધને બોલાવવા છે ?’

‘આવાં કામમાં વૈધ શું કરે ?’

‘કેમ ? શૂળ તો પેટનું જ છે ને ?’

‘શું ખબર પડે ?’ કહેતાં રાણીએ પેટને વધારે નેરથી દાખવા માંડ્યું.

‘મંગળા !’ રાજ્યે મંગળાને બોલાવી.

‘હુ,’ કહેતી મંગળા ખારણે આવી ઉભી.

‘રાજવૈધને તેડવા કાઢ મોટીદારને અત્યારે જ મોકલી દે.’

‘હુ,’ કહી મંગળા ગઈ અને ખારણું બંધ થયું.

‘રાણીજી ! હું બહાર છું. વૈધ આવે અને દવા આપે તે પ્રમાણે લેજો.’

કહી મલ્હારરાવ પલંગરથી ઉઠ્યો.

‘મને આમ મૂકીને તમે જશો ?’

‘ફરજ છે મારે જવું જ પડે છે.’ તત્ર બનતાં રાજ્યે કહ્યું.

‘હું મસ્મા પડી છું. મારી પાસે રહેવાની તમારી ફરજ નહિ ?’

રાણીએ ચીડાતાં કહ્યું.

મલ્હારરાવ ન બોલ્યો. તે રાણીને ચીડવવા માગતો ન હતો અને
પોતાનું પ્રયાણ અટકાવી દેવા પાત્ર માગતો ન હતો.

‘મને છોડીને જશો ?’

‘એવું શું છે કે મારે રોકાવું પડે ?’

‘કંઈ નહિ. તું મરી જતી હોઈ’ એનો તે તમારે હિસાબ હોય ?
જાઓ.’ કહી રાણીએ મ્હોં સંતાડી ફરકે ફરકે રડવા માંડ્યું.

‘આમ રડવાથી તો શૂળ ઘટવાને બદલે વધશે.’

‘હવે વધવામાં શું બાકી છે ? તમારે તો હું જતાં બીજી ધણીએ
મળી રહેશે. પછી મારી દરકાર તમે શા માટે રાખો ?’

નિરાધારના જેવું મુખ કરતાં મલ્હારરાવે અસોસથી રાણી તરફ જોતાં કહ્યું. 'તમારી આ બધી બ્રમણા છે.'

'તમે એને બ્રમણા નહિ તો ખીજું શું કહી શકો ?'

'મલ્હારરાવનાં રાણીવાસમાં ખીજી રાણીને સ્થાન નથી.'

'માટે જ તમારે મને કાઢવી છે. હું પ્રભુ ! હવે તો મોત આપ કે કાંઈ સાંભળવુંએ નહિ અને જીવ બાળવોએ નહિ.' રંગમહેલની ઉડતી વાતોનો નિર્દેશ કરતા શબ્દો રાણીએ ઉચ્ચાર્યા.

'રાણીજી ! ચૂપ કરો એ લવારી.'

'હું તો ચૂપ રહીશ પણ જગત ચૂપ નહિ રહે. મલ્હારાજ ! પાપ કદિ છાનાં રહેલાં સાંભળ્યાં નથી.'

બખ્તરના ભારથી લચી રહેલી મલ્હારરાવની કાયા ઘટાર મ્હ.

'મને મહેણાં સંભળાવવા બોલાવ્યો છે ?' તેણે કહ્યું.

'ના, મારા પરના તમારા સ્નેહનાં પારખાં લેવા બોલાવ્યા છે.'

બહાર સૈન્ય મારી ગઈ જૂએ છે.'

'તમને જતા હું જરાપણ રોકતી નથી. જાઓ, બંકાડા ભાંગીને કાંઈ રૂપસુંદરીને લેતા આવજો.'

'શા માટે ?'

'આપનો રંગમહેલ શણગારના.' ડામ દેતી રાણી બોલી.

'હજી અવિશ્વાસ છે ?'

'વિશ્વાસ કોનો ? સત્યના પડદા પાછળ અસત્ય આચરનારનો ? પવિત્રતાના પડદા પાછળ પાપ આચરનારનો ?'

'રાણી ! હજી મને ઓળખ્યો નહિ.'

'જેટલા ઓળખ્યા છે તેટલું મારે માટે બસ છે. વધારે ઓળખવાની મારી ઇચ્છા નથી.'

'તમે મને પાપી ધાર્યો ?'

'ના, વિલાસી. પોતાની સ્ત્રી આગળ પવિત્રતાની વાતો કરી પર-સ્ત્રીઓને જાગમાં દસાવતા એક રાજવી તરીકે હું તમને ઓળખું છું.'

‘ઐટલી ઐટલી ખાત્રી આપ્યા છતાં તમારો વહેમ ન ગયો?’

‘શી રીતે જાય? સત્ય કદિ અસત્યથી ઢંકાય ખરું?’

‘ત્યારે તમે એમ જ માનો છો કે, રંગમહેલની બધી વાતો સાચી છે?’

‘ન માનું તો શું કરું? ક્યે દિવસે તમે રંગમહેલ મને બતાવ્યો? કે ક્યે દિવસે તે તોડી નાખવાની તમે આજ્ઞા કરી?’ રાણીએ દર્દથી દબાતા અવાજે કહ્યું.

‘રાણીજી! મારી પાછળ તમે દુષ્ટ ગ્રહ થઇને લાગ્યા છો.’

‘અહીં દુષ્ટતા મટાડવી તમારા હાથમાં છે.’

‘તમને શું ખાત્રી કરાવું?’

એકવખત રંગમહેલ મને બતાવો.’ તે જોયા પછી હું કહું તો તેને તોડી નાંખાવો.’

‘એ જ કે બસજી કંઈ?’

‘એ જ.’

‘તો હું જઈ હવે? બંકોડા ભાંગી આવીને આપણે એ વ્યવસ્થા કરીશું.’

‘શાની વ્યવસ્થા? મારી ચિંતા સળગાવવાની?’ રાણીએ ક્રોધે ચિંતા પૂછ્યું.

‘કેમ?’

‘તમે મને જીવતી જોશો?’

‘ત્યારે?’

‘મારું શું મારું મોત લાવ્યું છે. મહારાજ! આજે ન જાઓ.’ કરગરતા અવાજે રાણીએ કહ્યું.

‘આવી તે શી ઘેલછા!’ નિરાશ થતાં મહારાવ બોલ્યો. મંગળાએ વૈધરાજ આવ્યાની બહારથી ખબર આપી.

રાજાએ તેને પાસે બોલાવી રાજમુદ્રા આપી હતુમંતરાવને સંદેશો કહાવ્યો કે, ‘આજનું પ્રયાણ અનિશ્ચિત મુદત માટે બંધ રાખવામાં આવ્યું છે.’

ભરવેગે દોડી જતી પાણીદાર ઘોડીપર બેઠેલો બૂપતસિંહ ભંકોડાને માર્ગે આગળ ને આગળ વધે જતો હતો. કડીની હદ છોડી, કડીના રાબાની સરહદ છોડવાને માટે ઘોડી પૂરપાટ પવનવેગે દોડે જતી હતી. દૂર દૂરથી ભંકોડાની સીમ નજરે પડી અને બૂપતસિંહે ઘોડીને ચામડી. ચેતન પ્રાણી એકાએક થંભી ગયું. તેનો શ્વાસોચ્છવાસ એટલી ઝડપથી ચાલતો હતો કે નસકોરામાંથી પાણીના બિન્દુઓ કડયા કરતા હતા, મોઢામાં શીશુ ભરાઈ આવ્યું હતું.

‘ખમ્મા પંખાળી! ખમ્મા.’ કહેતાં બૂપતસિંહ નીચે કતર્યો અને ધીમે ધીમે તેને દોરતો આગળ વધ્યો.

‘એટા! કડીની હદ ગઈ. હવે તો આપણું ઘર આવ્યું ઘર.’ ઘોડાને બહાલથી સંમોહન કરતાં તેણે કહ્યું.

અખોલ પ્રાણી માનવીની બાપા સમજી ગયું હોય તેમ ખુશ થતું હજીકણ્યું.

કાપણીના દિવસો હતા. ખેતરો એક પછી એક કપાઈને સપાટ બની જતાં હતાં. ખેડૂતો તનતોડ મહેનત કરી વર્ષભરની મહેનતને અંતે તૈયાર થયેલો પાક હરખથી કાપતા હતા.

ચાલ્યા જતા બૂપતસિંહના દિલમાં વિચારોની પરંપરા ચાલી રહી હતી. મલ્હારરાવને ભંકોડાને પાદરે સૈન્ય સાથે આવવાનું પોતે આમંત્રણ આપી આવ્યો હતો. એ ફોજ આવે તો? ખેડૂતો અને તેમનો પાક શી હાલત પામે? નિર્દોષોનાં દેહછેદન કરાવવાનું મહાન પાતક, મલ્હારરાવને આમંત્રીને પોતે વહોરી લેતો ન હતો? વર્ષભરની મજુરીથી ઉત્પન્ન થયેલું ધાન્ય, બાર માસનો જીવાઈ દાણો હતું, તે સૈન્યના ઘોડાના ડાબલા નીચે કચડાઈને વેડકાઈ જવા સર્જાઈ હશે? અને એમ થાય તો પ્રજા આપું વર્ષ શી રીતે જીવી શકે?

આ અને આવા પ્રશ્નોની પરંપરાનો અંત ન હતો. તેને લાગવા આંડયું કે મલ્હારરાવને આજ્ઞાન આપી પોતે મહાન ભૂલ કરી હતી.

હજી સમય આવ્યો ન હતો અને નિર્ણય લેવાઈ ગયો હતો, એક કસમયનો હતો.

પોતાના પ્રદેશની સીમ વટાવી તેણે ભંડોડામાં પ્રવેશ કર્યો. ઘોડીને દોરીને ચાલ્યા જતાં વિચારનાં વહણમાં ગોથાં ખાતા પોતાના ઠાકોરને જતા જોઈ લોકો સાશ્વર્ય વિનયથી નમન કરી એક બાજુએ ખસી જવા લાગ્યાં. નમન ઝીલતો ન ઝીલતો ભૂપતસિંહ પોતાની ડેલીએ પહોંચી ગયો અને ઘોડો ચોકીદારને સોંપી.

ભૂપતસિંહની કાગને ડોળે રાહ જોવાઈ રહી હતી. તેના મિત્રો અને ખવાસો ઠાકોર સાહેબ ક્યારે આવે તેની રાહ જોતા હતા, એટલું જ નહિ પણ ભૂપતસિંહનાં ઠક્કરાણાં—પનારના કુપાજી મલ્હારાણી દીકરી આતુરતાથી પોતાના પતિની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. મલ્હારરાવની ઉદારતા અને ખેલદિલી ઉપર તેમને વિશ્વાસ હતો, પણ પોતાના ભરથારની કાતિલ વાણીનો તેમને વિશ્વાસ ન હતો. દ્રાહ ચોઝારી પળે ઠાકોર કંઈ અજીબતુ બોલી જાય અને કોઈનો માર્યો મલ્હારરાવ કંઈનું કંઈ કરી એસે તો... ? ઠક્કરાણાંની આ ચિંતા વજીર વગરની ન હતી. તેની ખાત્રી ઠાકોરનો દરેક મિત્ર આપે તેમ હતો. ભૂપતસિંહ જેટલો વીર હતો તેટલો જ ભગવનો બેકાશુ હતો.

એક વખત તેણે સાંભળ્યું કે, તેની માતાનાં, ગોંસાઈના મકના એક અતીત સાથે આડો વહેવાર ચાલે છે અને તે જ ઘડી અને તે જ પળ તેણે તેની માને મૃત્યુનાં દર્શન કરાવી દીધેલાં. જનિયારના ઠાકોરના બકરા સાથેનાં દાંદ. યુદ્ધમાં પોતાનો બકરો હારી ગયો—માર ખાઈ ગયો કે, તરતજ તેણે જવનમાં આવી જઈ પોતાના એ પરાજિત બકરાને એક જ ઝટકે પૂરો કરી દીધો. આવાં આવાં સાહસનાં કામો તો તેણે ઘણાંએ કરેલાં કે જેની પાછળ તેણે લાંબો વિચાર ન કર્યો હોય.

ઠક્કરાણાંની એ ચિંતા કેટલેક અંશે સાચી પણ પડી, છતાં ભૂપતસિંહના જીવતા આવ્યાના સમાચાર તેમણે જાણ્યા કે તરત જ ભગવાનના નામના પાંચ દીવા કરી બાળકોને ગોળ ખવડાવ્યો અને મોટા છોકરાને જોના 'બાપુ'ને બોલાવી લાવવા ઠાકોર પાસે મોકલી દીધો.

બાળકની વાત પર વિચાર કરતો જૂપતસિંહે ધડીભર હસી પડ્યો.

‘પાંચ બીના દીવા?’

‘હા, આપુ!’

‘મા માટે?’

‘એ તો મા બહે.’

‘અને તને ગોળ આપ્યો?’

‘મને જ નહિ, અમને બધાને. બેનને, ભાઈને.’ બાળકે કહ્યું.

‘અધ્યા! તારી મા ગાંડી તો નથી થઈ ગઈ?’

‘ના આપુ!’

‘જા જા, હું આવું છું હોં.’ કહી જૂપતસિંહે આગળના ખંડની માઠી પર લંબાવ્યું. બાળક હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો.

ચોડી વારે ચાકર આવ્યો. જૂપતસિંહે તેને ઘાંડી પીટનારને બોલાવી લાવવા મોકલ્યો.

આરામની ધન્યતાથી તેણે મુસાફરીનાં વઝો દૂર કર્યાં અને ખંડનું બારણું ખુલ્લું રાખીને જ પોતે ઠંડરાળાંના આવાસ તરફ ગયો. બારણામાં જ ઉભેલો નાનો બાળક ‘એ આપુ...આવ્યા.—!’ કહેતો હસતો અંદર દોડી ગયો. જૂપતસિંહનો પુત્રનેહ હિલોળે ચઢ્યો. તેણે દોડ મૂકી અને દોડી જતા બાળકને એ હાથમાં ઉંચકી લઈ તેના ગાલ ચૂમી લેતાં મોકલ્યો. ‘એ...આપુ...આવ્યા.’

નાની છોકરી બોલી ઉઠી. ‘આપુ...મને બચ્ચી.’

‘તું રહી ગઈ? તું પણ લે.’ કહી પુત્રને છોડી તેણે પુત્રીને બહાલથી બચી લીધી. એક ખૂણે ઉભાં ઉભાં ઠંડરાળાં પતિનો બાળકો તરફનો પ્રેમ હસતે ચહેરે નિહાળતાં હતાં અને તેમનો હાથ પકડી મોટો છોકરો પોતાનાં ભાંડુરાં સાથેની આપુની કાલીચેલી રમત જેતો હતો.

‘કેમ કાંઈ એટલી અધીરાઈ આવી ગઈ કે સમાચાર મોકલાવ્યા?’ જૂપતસિંહે હસતી નજરે ઠંડરાળાં સામે જોઈ પૂછ્યું.

‘અધીરાઇ જ તો ? મહારાવનો દરબાર અને યમદરબાર અમારે મન સરખા હોય.’ ઠકરાળાંએ સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું.

‘ભગવાનના દીવા માન્યા હતા ?’ સળગતા ધીના દીવાઓ તરફ જોઇ ઠાકોરે કહ્યું.

મોટો યાજ્ઞક દસી પડ્યો. ઠકરાળાં ઝંખવાયાં, પણ તે એમ દબાય તેવાં ન હતાં.

“માનવા જ પડેને ! મોતનો ભય ન રાખનારની ઘરવાળી ઘણીના એમ કુશળની ભગવાનને ભલામણ ન કરે તો કોને કરે ?”

‘ઠકરાળાં ! એમ ખોટું લગાડો એ કામ આવે ખરું ? કાલે મહારાવ ફોજ લઇને બંકોડાને પાદરે આવી ઉભો રહેશે ત્યારેય તમે તો એમ જ કહેવાનાં !’

‘બીજું શું કહું ?’

‘કેમ શું કહું ? કદિ તમારે હાથે મને બખ્તર પહેરાવ્યું છે ? જ્યારે જવાની વાત કરું ત્યારે આંસુ બીની આંખો દેખાય. તમારી પાસે હું એવી આશા રાખું ખરો ? હસતે મોઢે કદિ શિકારે જવાની રજા આપી છે ? તમારી એ રીત મને કેવી કદંગી લાગતી હશે ?’

‘પણ એવું અત્યારે શું છે ?’ જરાક દબાતાં ઠકરાળાં બોલ્યા.

‘જે અત્યારે છે તે આવતી કાલે નથી. મહારાવનાં માણસો મારાં પગલાં દબાવતાં અહીં આવી પહોંચશે. તમારી બીકણ વૃત્તિ મને અપયક્ષ અપાવશે.’

ભૂપતસિંહ અટક્યો. ઠકરાળાં ન બોલ્યાં.

‘એવું ન બને એટલા માટે હું વિચાર કરું છું કે...’

‘શું ? શું ?’

‘હું વિચાર કરું છું કે તમને કોઇ સલામત જગાએ મૂકી આણું, પછી હું નિરતિ ઝૂઝી શકીશ.’

‘મારે બંકોડા છોડી ક્યાંય જવું નથી.’

‘પણ અહીં તો મહારાવનાં માણસો આવ્યાં બાણું છું.’

‘અને તમે ?’

‘હું ? હું’ તો ભંકોડાને પાદરે તેમને સત્કારવા ઉભો જ હોઈશ?’

‘અને મને કાઢી મૂકવી છે?’

‘કાઢવાં નથી. તમારાથી એ નહિ જોવાય, માટે તમે અને આ બધાં છોકરાં વઢવાણુ ભેગાં થઈ જાઓ. હું ભંકોડા સાચવીશ અને નહિ સમવાય તો...’ એક આંગળી ઊંચી કરી તેણે સ્વર્ગના માર્ગની એક અદૃશ્ય રેખા દોરી.

કકરાળાં આડું જોઈ ગયાં. બાળકો વિચ્છળ મુખે ‘બાપુ’ના મુખ તરફ જોઈ રહ્યાં.

‘ચાલો તૈયારી કરો. હરપજે મહાદેવરાવનાં માણસો ભંકોડા તરફ આગળ વધતાં હશે.’ ભૂપતસિંહે કહ્યું.

‘હું’ તમને અહીં નહિ રહેવા દઉં. અમારી સાથે તમે પણ વઢવાણુ ચાલો.’

‘મને નામદં ન બનાવો.’ ભૂપતસિંહે ગર્જના કરતાં કહ્યું અને આંખમાં આવેલાં આંસુ લોતાં કકરાળાં પતિના હુકમને તાબે થતાં તૈયારી કરવાની વેતરણુમાં પડ્યાં. ઘડી પહેલાંનો ‘એ બાપુ આવ્યા’ નો ક્લેશ, બાળકોનાં વદનપરથી વિદાય લઈ, વિષાદની ઝાયા પાથરતો ગયો.

ભૂપતસિંહ આરામની ઇચ્છા બાળુએ રાખી ડેલીના આગળના આગમાં આવ્યો. !

દાંડી પીટનાર આવી ગયો હતો.

‘ભંકોડાની સીમનાં ખેતરે ખેતરના માણસો સાંભળે તેવી રીતે દાંડી પીટી આવ કે, કાકોર સાહેબની ડેલીએ આજ બપોરે બધાઓએ ભેગા થવાનું છે.’ કાકોરે તેને તરત જ સ્વાના કર્યો.

‘શું કરવું?’ ના મહાપ્રશ્નને વાગોળતો ભૂપતસિંહ એક તકિયાને અડેલીને ખેસી ગયો.

વિચારમાં એટલા ભૂપતસિંહની આગળ ધડી એકમાં તો માણસોનો સારો જથ્થો જમા થઈ ગયો. ઠાકોર કહી જઈ શું કરી આવ્યા તે જાણવાની ઇચ્છા ગામના દરેક માણસના દિલમાં રમતી હતી ત્યાં ઠાકોરે જ દાંડી પીટાવી બધાઓને બોલાવ્યા એટલે આવનારની સંખ્યામાં કમીના હોય ખરી? ધીમે ધીમે આખો ઝોરડો ચીકાર થઈ ગયો.

કદિ ઠાકોરની ડેલીએ નહિ ચઢેલા લોકો પણ આજે તો ઠાકોરના આમંત્રણને અણમોલ અવસર માનીને આવ્યા હતા.

બીડ વધી પડી ત્યારે બહારના ભાગમાં પણ લોકો ગોઠવાઈને ઉભા રહ્યા.

ભૂપતસિંહે કોઈ નિર્ણય મન સાથે કરી લીધા પછી એક સર્વ આહી દષ્ટિ એટલાઓ તરફ ફેંકી. દરેકના કાન, ઠાકોર શું બોલે છે તે સાંભળવા તત્પર થઈ રહ્યા હતા. ભૂપતસિંહે લોકોની વધતી જતી આતુરતાનો અંત લાવતાં બોલવાનું શરુ કર્યું.

‘પ્રજાજનો!’ ખંડમાં અવાજ ગાળી રહ્યો. ટાંકણીને પડતાં પણ સાંભળી શકાય એટલી શાન્તિ છવાઈ ગઈ હતી.

‘મેં તો આજ્ઞા રાખી હતી કે, મલ્હારરાવ માનશે અને ત્રણ ગામનો કન્નિયો પતી જશે. મેં કહીનો રાગ્ગ અને તેનો દરબાર જોયાં. સમજાવવાની તો વાત જ નહિ—એટલે મેં સમજાવવાની પણ ના પાડી. મલ્હારરાવની એક જ હઠ હતી કે, કોઈ પણ શરત વિના ત્રણ ગામ તેને સોંપી દેવાં. મેં તેની બસીને ના પડી. બરદરબારમાં મારું અપમાન કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તેના નેકદિલ ભાઈ હનુમન્તરાવની ખરા દિલની મદદથી હું કુશળક્ષેપ દરબાર છોડી જઈ શક્યો. મને લાગે છે કે હવે ચઢેલો મલ્હારરાવ ફોજ સાથે ભંકોડા ભાંગવા આવશે. ત્યારે આપણે કદાચ નહિ જોયેલું જોવા વખત આવશે.’ ભૂપતસિંહ અટક્યો.

પ્રજાજનોનાં ડોકાં ઉઘાં થઈ ઠાકોર શું કહે છે તે સાંભળવાની તત્પરતા દાખવતાં હતાં. બે એક વૃદ્ધોનાં મુખમાંથી વાચા સરી પડી.

‘યુ?’

‘આપણે જે જોયું નથી તે. ભંડોડાને ભાંગીને બૂકો થતુ કદાચ માપણે જોવું પડશે.’ ઠાકોરે પૂર્તિ કરી.

‘તે જોવા અમારાં આ છવતર હશે, એમ માની છો. ઠાકોર ત્રાહેજ?’ એક ઉઘળતા લોહીના યુવાને કહ્યું.

‘ભંડોડા નહિ ભાંગવા દહએ.’ એક સામટો અવાજ હવામાં ઘણ રહ્યો.

ભપતસિંહ હવામાં લાંબા વખત સુધી ગૂંછ રહેલા તે શબ્દો ત્રાંભળી ખુશ થયો, પણ તેની વિચારશ્રેણી સાથે પ્રગ્નનો એ નિનાદ સંગત ન હતો એટલો તેને ખેદ પણ થયો.

‘તમારી પાસેથી મારે એ જવાબની જ આશા રાખવાની હોય, પણ મને મારી બૂલ સમગ્રય છે. મલ્હારરાવને ભંડોડા આવવાનું મેં મામંત્રણ આપ્યું ત્યારે મારા પર કોષ સવાર થએલો હતો. સારાસારનો ચેચાર હું એ વખતે ન કરી શક્યો. અત્યારે મને સમગ્રય છે કે, આમંત્રણ માંથી મેં ભૂલ કરી છે. મારી બહાલી પ્રજાને રંગડવાની દુઃખભરી ઇર્ષપ્રવૃત્તિનું મેં અનુકરણ કર્યું છે. મલ્હારરાવના લશ્કરી બળ સામે આપણો પચાવ કરનારાં સાધન શી વિસાતમાં? તેની પાસે તોતીંગ તોષો છે. હું વખતે ગાંડા બની જતા મદમસ્ત ગજરાજો છે. જળરદસ્ત કિલ્લા મોને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ઉડાવી દેવા તેની પાસે પુરતાં સાધનો અને રંગો છે. તેનું લશ્કર તાલીમ પામેલું છે. એમાંનું આપણી પાસે કંઈ થી. મલ્હારરાવ આવશે એ ચાકસ છે. કદાચ આજે નહિ તો આવતી લે પણ તે આવશે. તેનો સામનો આપણે કેવી રીતે કરવો તે હું વારથી વિચારી રહ્યો હતો.’ ભપતસિંહ અટક્યો. સર્વેએ કાન સરવા ચી. ઠાકોર હવે પોતાના વ્યાખ્યાનના નિર્ણયાત્મક ભાગ તરફ આવી રહ્યા હતા. ‘હજી એક વાત બાકી રહી ગઈ. આ સમય લડવાનો નથી, માપણીનો છે. દરેકના દિલમાં વર્ષાભરની મહેનતનું ફળ ધરભેશું કરવાની પ્રેરણા હશે, તેજે જ પ્રસંગે સખળ દુશ્મન સામે યુદ્ધ છેડી મેં તમારાં દિલ ખાટાં કરી નાખ્યાં હોય એમ મને લાગે છે.’

‘જરાએ નહિ, અમારે યુદ્ધ જોઈએ છે.’ કેટલાક યુવાનોએ ઠાકારે યોગ્ય જ કયું છે, એની ખાત્રી આપતાં કહ્યું.

‘હું જાણું છું કે તમારો મને સંપૂર્ણ ટેકો છે, પણ ઓછા દુઃખે સરળ માર્ગ મળી જતો હોય તો કેમ ન લેવો?’

‘શરમિંદા બનાવે તેવો માર્ગ આપણને ન ખપે.’ છેટે ઉભેલા એક યુવાને ઘાંટો પાડી કહ્યું.

‘ધન્ય છે યુવાન! તારી વાણીની જ મારે જરૂર હતી. ભૂપતસિંહે આજ સુધીમાં ઘણાં અવિચારી સાહસો કર્યા છે, પણ એકે શરમિંદું કૃત્ય નથી કયું.’ ખાત્રી આપતાં ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘તો આપનો માર્ગ અમારે મંજૂર હશે.’ એ જ અવાજ સૈની પાછળથી ગળતે આવ્યો.

‘યુદ્ધશાસ્ત્રનો એક સરળ અને સ્પષ્ટ નિયમ છે કે, લડનારની સામે લડનાર હોય તો જ લડાઈ ચાય.’

લોકો સર્વ સાંભળી રહ્યા. ઠાકાર યું કહેવા માગતા હતા તે હજી અરપટ હતું.

ઠાકારે આગળ ચલાવ્યું.

‘એક પક્ષ સામેના પક્ષની ગેરહાજરીમાં કદિ યુદ્ધ કરી શકતો નથી. સભામાં શાન્તિ હતી. ભૂપતસિંહના શબ્દો જ માત્ર ગાળી રહ્યા હતા.

‘મારી ઇચ્છા છે કે, ભલે મદહારરાવ સૈન્ય લાઇ આવે. આપણે તેને લડાઈ ન આપીએ.’

‘તો તો આપણને વીણી વીણીને મારી નાખે.’ એક વૃદ્ધ બોલ્યો.

‘અરે ભલા! ભૂપતસિંહ એટલું કાચું કામ ન રાખે. આપણે બંકોડા ખાલી કરવું. આપણે આપણાં કુટુંબ અને આપણાં જીવનધન પ્રથમો બંકોડા છોડી થોડા દિવસ પૂરતાં ચાલ્યાં જઈએ.’

‘પછી?’

‘પછી ભલે મદહારરાવ અને તેની સુઅસજ્જ સેના આપી બંકોડાના ખોરડાં પાડે!’ ફરી ભૂપતસિંહ અડખડાટ હતી પડ્યો.

‘ઠાકોર સાહેબ! આપની એ યોજના બંકોડાની હાંસી ઉડાવશે.’
એક અનુભવી વૃદ્ધે કહ્યું.

‘મારા મત પ્રમાણે તો બંકોડા મલ્હારરાવની અને તેના સૈન્યની
હાંસી ઉડાવશે અને જગત તેમાં હસી હસીને સાથ આપશે.’

‘પછી આપણા પાકનું શું?’ એક જણે પૂછ્યું.

‘એ વાત ઉપર હવે આવીએ. મારું માનવું છે કે આપણે પાકને
ઉભો મૂકીને ચાલી નીકળીએ.’

‘કપાએલા વાદનું શું?’

‘એને ખજાં ભેગો કરી દો.’

‘ઉભા પાકને મલ્હારરાવનાં ઘોડાં ખગાડી નાખશે.’

‘કડી તરફની સીમ આજને આજ પુરેપૂરી સાફ કરી વાદને ખજામો
લાવી નાખો અને એ કામમાં ખેતર અને તેનો માલિક જોવાના હોય
નહિ. બધાઓએ એ કામ કરવાનું છે.’ ઠાકોરે હુકમ છોડ્યો.

‘બંકોડામાંથી ક્યારે નીકળવું?’

‘સુરજ મેર ખેસે અને નીકળવા માંડવું. સુરજ ઉગે બંકોડા
ખાલી થાય.’

ભૂપતસિંહની આ યોજના ઘણાઓને ગમી, બાકીનાઓને ન
સમજાઈ; પણ તે એવા ન હતા કે વિરોધ કરે. તેમને પોતાના બુદ્ધિ-
બળની પરિસીમાનું જ્ઞાન હતું.

‘બસ ત્યારે સૌ સૌનાં દાતરડાં અને ગાડાં સાબતાં કરો. કડી બાબુની
સ્ત્રીમાં એક તણખલું રહી જશે તો મલ્હારરાવ તેને છુંદીને રાજ થશે.
સવાર પહેલાં બંકોડા ખાલી થવું જોઈએ. બંકોડામાંથી છેલ્લાં પ્રયાણ
હું કરીશ. મારી મદદની જેમને જરૂર હશે તેમને પુરેપૂરી મદદ આપવામાં
આવશે. બંકોડા ઠાકોરનો બંડાર કદિ ખાલી નથી રહેતો.’ કહી ભૂપતસિંહ
હાથો. બધા પ્રગળજે તો પણ ‘હડહડ’ કરતા ઉઠ્યા. ભૂપતસિંહ અંદરના
બારણેથી ડેલીના મધ્ય ભાગ તરફ ચાલ્યો ત્યારે લોકો મુખ્ય બારણેથી
ખુલ્લા મેદાન તરફ ગયા.

સૌનાં મોઢાં એક જ વાતથી ભરેલાં હતાં.

‘હાકોરની આ રીત નવી છે.’

પણ સૌને પોતપોતાનું કામ હતું. વળી સૌને સૌનું કામ હતું. સવાર પહેલાં ગામ છોડવાનું હતું. લોકો કઇ નવરાશે વાતો કરે ?

એ તો ઉપડ્યાં બધાં કડી ભણીની સામ તરફ અને હાકોરે સેચિલાં કાર્યની પૂર્ણાહુતિ કરવાના ઉદ્યમમાં મંડ્યા રહ્યા.

ભૂપતસિંહના દિલમાં હતું એક બીક રમ્યા કરતી હતી. તેણે પ્રગ્નને તો આદેશ આપી દીધો હતો અને તે પ્રમાણે તેની ગણતરી, મહારાવ એક દિવસ પછી આવે તો સફળ થાય તેમ હતી. ‘પણ એ પહેલાં મહારાવ આવે તો ?’ આ પ્રશ્નનો જીલ ભૂપતસિંહ પાસે ન હતો. તેના મનને એક જ પીરજ હતી. મહારાવ આવ્યો હોત તો અપોર પહેલાં આવ્યો હોત. અપોર પછી ભંડોડા ભાંગવા તો તે ન જ આવે. ભૂપતસિંહની એ માન્યતા સાચી પાણ હતી. યુદ્ધમાટેનાં પ્રયાણ સવારે જ હોય. કડીથી ભંડોડાનું અંતર મહારાવથી અગ્નિ ન હતું.

અકરણ ૧૫ મું

મહારાવની રાત્રિ ચર્ચા

દિવસ આથમ્યો પણ વૈધના ઉપચારોએ રાણી ઉપર ઝાઝી અસર ન કરી. મહારાવની શીકર વધતી જતી હતી. હરપળે ભૂપતસિંહ ભંડોડા માટેની સલામતીનાં મક્કમ પગલાં લેતો જતો હશે, એમ તેનું માનવું હતું. બીજી બાજુ રાણીની બિમારી કોઇ અકથ્ય દુઃખ સમી આવી પડી હતી. રણવાસમાં ચીસાચીસ અને ખૂમેખૂમનાં કાળાં કંદન સંજળાતાં હતાં. દાસીઓનાં મોં વીલાં થઇ ગયાં હતાં. શૂળ એટલું પ્રયત્ન હતું કે રાણીથી શ્વાસ પાણ પૂરતા પ્રમાણમાં લઇ શકાતો નહતો. શૂળની કાળી વેદના પ્રગટ કરતાં તેમનાથી ચીસા અને ખૂમે પડાઇ જતી હતી. કોઇ કોઇ વખત અણુધાર્યા રડી પણ જવાતું હતું. રાણીની માંદગીની અસર મહેલની રોનક ઉપર પણ થઇ, તે રાતે ન કોઇએ ઝગઝગતા દીવા મૂક્યા કે ન કોઇએ દ્વાર શણગાર્યા. અસ્વસ્થ રાણીના પલંગની નીચે પગ તર-

કુના ભાગે વૈધરાજ એકા એકા શુભનાં યૌષ્ઠીના પ્રયોગો એક પછી એક કર્યા કરતા હતા. કોઇ કોઇ વાર મહારાવ રથવાટભર્યા દીલે આવી બધું નજરે જોઇ ચાલ્યો જતો હતો. રાણીની વ્યક્તિ જોઈ થયેલી માંદગી તેની ધણી ધણી આશાઓને ઉચ્છેદી રહી હતી. તેનો રણુભેલો સ્વભાવ રાણીની એ માંદગી તરફ આપ વરસાવી રહ્યો હતો. તેનો રંગીલો સ્વભાવ મહેલના એ માંદા વાતાવરણથી ત્રાસી ઉઠ્યો હતો. ઉડે ઉડે તેનું દિલ પોકારતું હતું કે, આ બધું છોડીને એકાએક ચાલી જાઉં. પણ ક્યાં જાય ? સૈન્ય ઉપર હતુમન્તની અઠંગ ચોક્કી હતી. તેની રજા વિના સૈન્ય મળવું મુશ્કેલ હતું અને તે રજા આપે તેમ નહતો. નાનો ભાઇ હોવા છતાં રાણીની એ માંદગી વખતે રાજાએ શું કરવું જોઇએ તે હતુમન્તરાવ સારી રીતે જાણતો હતો. મહારાવ નાનાભાઈના જાકી સ્વભાવથી અણગમણુ નહતો, એટલે લશ્કર લઇ ભૂપતસિંહના ભંડોડા ઉપર ચઢવાની ઇચ્છા તો તેણે છોડી જ દીધી. રાણી પાસે ખેસી તેનું દુઃખ જોવા જેટલું તેનું મનોબળ નહતું. એક અનુભવી વૈદ્ય જે કહે તે કરતાં પોતે કાંઇ વિશેષ કરી શકે તેમ નહતો.

કડી પરગણામાં ગવાઇ ગયેલો અને રાણીને આંખના પાટા જેવા લાગતો રંગમહેલ પણ હમણાં તો બંધ રાખ્યો હતો. નહિ તો એ ધડી મોજ આણુવા ત્યાં ચાલ્યો જાત. તે ઉઘડાવી શકાય પણ રાણીની બિમારી ઉપર એ કૃત્ય પાછળ અનેક નફરત આપે તો છેવટે દુભાયેલા દીલના નિઃશ્વાસ કુળનું નિકંદન કાઢી નાખે, એવો આજો આજો ભય પણ દિલના ઉંડાણમાં હતો. શું કરવું, સમય કેમ કાઢવો ? તે મહાન પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધવામાં મહારાવનું મનરાએણું મન શુંચવાઇને અસ્થિર થઇ રહ્યું હતું.

હજુ જળ જંપુ નહતું. શહેરનો કોલાહલ આજો આજો પણ કાનની સપાટી સાથે અથડાઇ જતો હતો. દિલને કોઇ જગાએ ગોઠવું નહતું એટલે મહારાવે રાજગદીના દિવાનખાનાની મોટા ચોકમાં પડતી આરી ઉઘાડી દૂર દૂરથી દેખાતાં કુદરતી દૃશ્યો જોવા સારુ મીટ માંડી, પણ તેના નસીબમાં કુદરતી દૃશ્યો જોવાનું લખાયેલું નહતું. તેનું દીલ,

કુદરતની સુરમ્ય વાદિકા મોહનમાં નયને જોવા જેટલું સ્થિર નહતું. બન્ને હાથ વડે તેણે બારી જોરથી બંધ કરી. મોટો અવાજ થયો અને એક દાસી દોડતી એ તરફ આવી. મલ્હારરાવને જોઈ જરાક નમી અભિવાદન કરતાં બોલી.

‘હુકમ હુજુર.’

‘સુમંત ક્યાં મરી ગયો?’ અકબાઈ ઉઠતાં કોણથી રાજાએ કહ્યું.

‘જી મહારાજ! હું અહીં જ છું.’ બારણામાં ચોકી કરતે સુમંત બોલ્યો.

‘તો આ દાસી ક્યાંથી અહીં પૂસી આવી?’

‘મહારાજ કૃપાનિધિ! રાણીબાની નાજુક તબિયતને કારણે જરાક જેટલો પણ અવાજ તેમના દુઃખમાં વધારો કરે છે.’ સુમંત બોલે તે પહેલાં જ દાસીએ ખુલાસો કર્યો.

‘હીક.’ પોતે કરેલા અવાજનું સ્મરણ આવતાં મલ્હારરાવે કહ્યું: ‘જા, હવે અવાજ નહિ થાય.’

દાસી નમન કરીને ગઈ.

‘સુમંત!’ મલ્હારરાવે સુમંતને એકાએક બોલાવ્યો.

‘જી.’ હાથ જોડતો સુમંત નજદિક ગયો.

‘તું તૈયાર થા.’

‘જી.’

‘તારો ઘેયેલો પોપાક મને આપ.’ રાજાએ માગણી કરી.

‘જી.’ કંઠી સુમંત વિશેષ સાંભળવા ઉભો.

‘ઉભો ન રહે. જલ્દી કર.’ રાજાએ કહ્યું. સુમંત ઝડપથી બહાર ગયો અને થોડીવારે પોતાનાં ઘેએલાં કપડા લઈ આવ્યો.

‘મારી તલવાર લાવ.’

સુમંતે તલવાર આપી.

રાજાએ રજપુતનો સાદો પહેરવેશ પહેરી લઈ હાથમાં તલવાર લીધી.

‘આનું મ્યાન બદલી નાખ. જે કેટલું ચળકે છે?’

સુમંતે આમડાનું એક જૂનું મ્યાન લાવી, તલવારને ચળકતા મ્યાનમાંથી કાઢી લઈ તેમાં મૂકી.

‘ચાલ હવે.’

‘હા, મહારાજ!’ કહી સુમંત આગળ ચાલ્યો. સાદો પહેરવેશ પહેરેલા બે રાજપુતો રાજમઢી છોડી બહાર નીકળ્યા. આગળ રાજનો વિશ્વાસુ સુમંત હતો એટલે તેમને ટેકવાની કોઈ દરવાજાની હિંમત ન હતી.

રાજમઢી છોડતાં જ સુમંતે પૂછ્યું. ‘મહારાજ! ક્યાં જાણુ?’

‘ગઢ કાલે રાત્રે બોલાવેલી મેનાલું મકાન હોય તે તરફ.’ મહારાજે કહ્યું. અને સુમંત પાછળ પાછળ તેણે ચાલવા માંડ્યું.

અંધારામાં કહી શહેરના બજાર વચ્ચે વેશ બદલી ચાલ્યા જતા રાજ અને રાજસેવકને ઓળખવાની કોઈને પડી ન હતી, છતાં પોતે ન ઓળખાયા જાય એટલા માટે સુમંત મ્હોં છુપાવીને ચાલવાની કોશિશ કરતો હતો.

બજાર પૂરું થયું. સામે ફત્તેહ દરવાજો દેખાયો.

‘એટલે દૂર મેના રહેતી હતી?’ રાજએ પૂછ્યું.

‘હા મહારાજ!’ સુમંતે કહ્યું અને કોટની રોંગેરોંગ અંદરના ભાગમાં તે આગળ વધ્યો.

રાણીની માંદગી અને બીજી માનસિક ચિંતાઓને કારણે, મેના કહી છોડી ગઈ કે નહિ તેની તપાસ સવારે મહારાજ કરાવી શક્યે ન હતો, છતાં તેને ખાતરી તો હતી જ કે પોતાના હુકમનો અનાદર કરવા જેટલી હિંમત મેના ન કરે. મેના કેવી રીતે ગઈ તે જાણવાના વિચારથી સુમંતને લઈને પોતે મેનાના ઘર તરફ જતો હતો.

‘મહારાજ! ઘર ખુલ્લું છે.’ દૂરથી જ મેનાનાં ખુલ્લાં મકાનને જોતાં સુમંત બોલ્યો.

‘શું કહે છે?’

‘હા! ઘર ખુલ્લું છે અને બારણામાં કોઈ પુરુષ ઉભો છે?’

મહારાજ થંભી ગયો અને સુમંત પણ ત્યાં જ થંભ્યો.

‘સુમંત!’ મહારાજે ધીમેથી કહ્યું.

‘હા!’

‘શું કરીશું?’ રાજએ પૂછ્યું.

‘સેનું?’ સુમંતે પ્રશ્ન કર્યો.

‘મેના ગઇ કે નહિ, તે શી રીતે સમજશે?’

‘મહારાવ! ધીમે ખોલો. બાજુમાં કોઇ હશે તો સાંભળી જશે.’

‘પેલો કંઈ વાત કરતો હોય તેમ હાથના લહેકા કર્યા કરે છે.’

મહારાવે સુમંતનું ધ્યાન દોરતાં બહુ જ ધીમેથી કહ્યું.

‘આલો, આ ભીંતના અંધારે કોઇ ન દેખે તેમ આગળ વધીએ. સાંભળવા મળશે.’ કહી સુમંત આગળ વધ્યો. રાત્રીએ તેનું અનુકરણ કર્યું.

મેનાના બારણા વચ્ચે હોલો રહી શામળ કહું, આખા દિવસના શ્રમથી પરવારી શેર આવેલા ખેડૂતોને, પોતે મેનાના ઘરમાં કેમ રહેવા આવ્યો, તેની સાંધી સાંધી વાત કરી રહ્યો હતો.

શામળ કહુંને એક ખેડૂત પૂછી રહ્યો હતો. ‘અલ્યા શામળ! તારે અને મેનાને શાનું ઝોળખાણ?’

‘એ તમે ન જાણો. મેનાનો ધણી અને હું ખાસ મિત્રો. એ મરી ગયો અને મેના મને વળગી, પણ હું એ વળગાડ રાખું ખરો? મેં તો ઝોખખી ‘ના’ સંભળાવી દીધી. આપણે તો રહ્યા ફક્ત ગિરિધારી, પણ મેના ન માની એટલે હું ત્યાંથી ભાગ્યો. મારે અને મેનાને એટલું ઝોળખાણ.’

‘અલ્યા! પણ અહીં તો કોઇ દિવસ તને આવેલો જોયો નથી. કડીમાં તો વરસોથી રહે છે.’ બીજાએ પૂછ્યું.

‘મેનાને ભંડોડાના ભૂપતસિંહનું શેલું લાગ્યું હતું ત્યાં સુધી મેં તેના સામુંએ જોયું નહિ, પણ કાલે મને સાચા દિલથી કહી ગઇ કે, ભૂપતસિંહ તો એને જોઈતો જ નહતો. એ તો એની પેલી નંદા મારે ભૂપતસિંહની આશા કંઈક કરતી હતી, પણ એ વળી અઢાર હાથનું કાળજી લઈ કરે છે. મહારાવ જેવા ચમરબંધીનેય ઢીલા કરી દે એવો ભૂપતસિંહ વળી નંદા સામે જુએ પણ ખરો? એ તો રાજરમત હતી, જીવ કપટ હતું.’ મહારાવ સાંભળી રહ્યો.

શામળ કહુંના બોલ પર ફેટલો વિશ્વાસ મૂકવો એ તે નક્કી કરે તે પહેલાં વળી એક ખેડૂત બોલ્યો. ‘પણ એ ગઇ કર્યા!’

‘બીજે ક્યાં જાય ? કોઇ શોધ્યો તો હશે જ ને ?’ શામળે તોરમાં કહ્યું.
‘અને નંદા ?’ બીજાએ પૂછ્યું.

‘બડી ચાલાક છોકરી છે. મેનાના માથા પર ધા કરે તેવી ઉસ્તાદ છે.’ નંદા પર આકરીન પોકારતાં શામળ બોલ્યો.

‘પણ એ ક્યાં ગઇ હશે ?’ ખેડૂતના એ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યા પહેલાં વિચાર કરવા શામળ કંટુએ આંખો ઝીણી કરી મલ્હારરાવ અને સુમંત હિભા હતા તે અંધારા ભાગ તરફ જોયું. તેને કંઈક હાલતું લાગ્યું. એ સફેદ આકાર જોઇ તેને શક પડ્યો, પણ તે ઉસ્તાદ હતો.

‘જુઓ, નંદાના નામનો કેવો જાદુ છે ? પેલા બે ધીળા ગધેડા તેની વાત જાણવા પેલા અંધારામાં આવી હિભા.’

સુમંત ચમક્યો. મલ્હારરાવ કોધે ભરાયો પણ સુમંતે રાખનો હાથ દાખ્યો. મહાપ્રયાસે તેણે કોધને કાપુમાં લીધો.

ખેડૂતો એ તરફ જોવા ચાલ્યા આવે તે પહેલાં સલામત જગાએ ચાલ્યા જવાની તે બંનેને આવશ્યકતા જણાઇ.

શામળ કંટુની શી દશા કરવી તેનો વિચાર કરતો મલ્હારરાવ સુમંતની પાછળ ઝડપથી ચાલી નીકળ્યો. તેમને ઝડપથી જતા જોઇ શામળ બોલ્યો. ‘હિભા રહો. નંદાની વાત હજી બાકી છે.’

પ્રકરણ ૧૬ સું

શુભના પ્રકાર

રાત્રિ ધૂપા વેશે નીકળવાનાં ધૂળ ચાખી મલ્હારરાવ અને સુમંત રાજગઢીમાં આવ્યા ત્યારે બીજા પહેાર પૂરો થયાની ખાત્રી આપતાં ચોથડિયાં રાજગઢીના નોખતખાનામાં વાગવા માંડ્યાં.

‘સુમંત ! રાણીને કેમ હશે ?’ મલ્હારરાવે રાજગઢીની ચિંતાને ચોતાની કરતાં કહ્યું.

‘મહારાજ ! આપણે સીધા ત્યાં જ જઇએ.’

‘તહેં હીક કહ્યું. રાણીને પણ સારું લાગશે.’ સુમંતની સ્વખાતરી સ્વીકારતાં મલ્હારરાવે કહ્યું.

દિવાનખંડ તરફ જતી સીડીનાં પગથિયાં ચડતાં જ હનુમંતરાવ સામે મળ્યો.

‘કેમ હનુમંત?’ મલ્હારરાવે તેને બોલાવ્યો.

‘આપ?’ ઉંધું માથું રાખી ધૂનમાં ચાલ્યા જતા હનુમંતે એકાએક ઉંચે જોઈ સાદા રજપૂતના વેશમાં મલ્હારરાવને જોઈ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

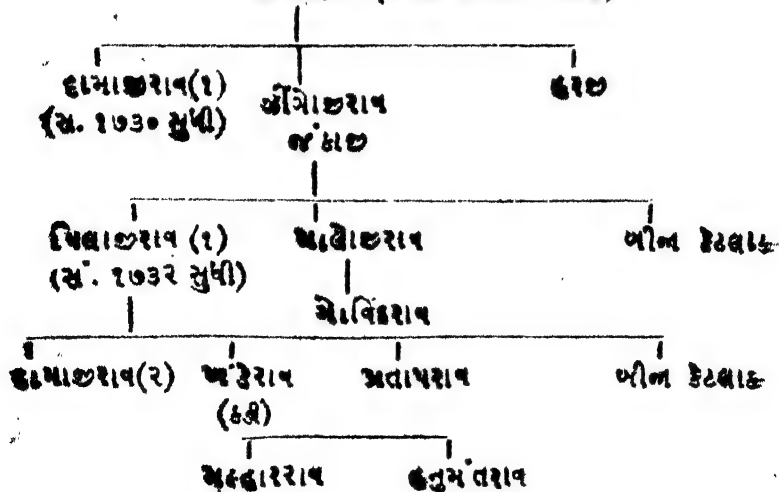
‘હા, રાણીને કેમ છે?’

‘મહારાજ! હું આપને જ શોધું છું. તમને ન જોયા અને આ સુમંતને પણ ન જોયા એટલે મને થયું કે, વળી કોઈ તુકડો સંઝયો હશે.’ સંઝયી મલ્હારરાવ તરફ જોતાં હનુમંત બોલ્યો.

રાજના ચારિત્ર્ય અંગે ચાલતી વાતો સાંભળી પહેલાં તો હનુમંત ખીજતો અને પોતાના ભાઈનો અચાવ કરતો, પણ પાછળથી જ્યારે તેને પણ એવી જ ગંધ આવી ત્યારથી તે રાજના ચારિત્ર્યનો અઠંગ ચોક્કીદાર બની બેઠો હતો, પણ રંગીલો રાજ ભાઈને પોતાની વાતમાં ફાવવા દેતો નહોતો. હનુમંતને તે બાબતનું બહુ દુઃખ હતું.

બાયકવાડ*

કેરાલરાવ (કાવડી ગામનો પટલ)

આજે પણ રાણીની બિમારીનો લાભ લઈ રાજા અને સુમંત છટકી ગયા હશે, એમ માનતો તે રાજાની ચારિત્ર્યહીનતા પર શાપ વરસાવતો. આમ તેમ શોધ ચલાવી રહ્યો હતો. જ્યારે મહેલમાંથી તેમનો પતો ન લાગ્યો ત્યારે તેને ખરેખર શક ગયો કે સુમંત રાજાને જાહેરમાં કોઈની મુલાકાતે લઈ ગયો હશે.

હનુમન્તની પ્રવૃત્તિ પાછળ હરવખત નજર રાખતા મહારાજાને હનુમન્તના આ શબ્દો ન સમજાય તેવા ન હતા. તેણે પણ ઉત્તરો જ નવાળા આપ્યો. ‘હા હનુમન્ત! એક તુલ્કો ઉઠ્યો હતો, પણ રાણીને હવે કેમ છે?’

રાજાના લાપરવાહ જવાબમાંથી તત્ત્વ શોધવા મથતો હનુમન્ત ધડીભર વિચારમાં ઉભો રહ્યો. પછી બોલ્યો. ‘વૈધરાજે ધડી પહેલાં આપેલી પડીકરીથી તેમને નિદ્રા આવી ગઈ છે. શૂળ કંઈક ઘટયું છે.’

‘અને વૈધરાજ છે?’

‘હા, એ તો બિચારા આસન લગાવી બેઠા હતા. દાસીઓએ ઘણું કહ્યું કે, આરામ કરો, તોપણ ઉઠે જ નહિ. મેં જઈ તેમને જુદા ખંડમાં આરામ કરવા સમજાવ્યા ત્યારે તે ઉઠ્યા.’

વૈધરાજની રાણી પ્રત્યેની લાગણી બતાવી હનુમન્તે મહારાજાને ચીમકી આપી.

‘સારું થયું. ચાલો, આજ ત ટળી. હનુમન્ત! સવારે સૈન્ય તૈયાર જોઈએ.’

‘રાજધરમાં આવી સ્થિતિ છે અને સવારે સૈન્ય જોઈએ છે?’ હનુમન્તે સામેથી પૂછ્યું.

‘વૈધરાજ છે, તું છે, પછી હું શું કરવાનો હતો? મને તો ભંડોળા ખાંખાના કોડ પૂરા કરવા દે.’

‘મહારાજ! કાલે નહિ જાઓ તો નહિ ચાલે? શૂપતસિંહ બે દિવસમાં કરી કરીને શું કરી નાખવાનો છે?’ હનુમન્તે આજ્ઞાવધી પૂછ્યું.

‘મને તૈયાર સૈન્ય મળશે કે નહિ?’ એક જ જવાબ માગતાં મહારાજા બોલ્યો.

હનુમન્ત છક્ક થઈ ગયો. કોઈક જ વખત મમતે ચડતો રાજા આજે એ રસ્તે જતો હતો.

‘લશ્કર તૈયાર છે. તમારે જોઈએ ત્યારે હાજર કરું, પણ એક વાત માની જાઓ.’

‘એ વાત મારે ન માનવાની હોય. મારે રાજ કરવું છે, રાણીવાસ નથી સંભાળવાનો.’ મહારાવે વધારે પડતું કહી નાખ્યું. હનુમન્તે મસ્તક નમાવી દીધું.

‘લશ્કર ક્યારે તૈયાર કરું?’ હનુમન્તે પૂછ્યું.

‘કહીની સીમમાં દિવસ ઉગવો જોઈએ.’ મહારાવે કહ્યું.

‘ભલે.’ આધું નમન કરતાં હનુમન્તે કહ્યું.

‘અને મેનાના ધરમાં રહેલા શામળ કંદુને કાલે દિવસ ઉગતાં જ જોવા જોગો કરવાનો છે.’ કહી મહારાવે એક પછી એક પગથીઆં ચડવા માંડ્યાં. હનુમન્તે ઉતરવા માંડ્યાં. મહારાવે પાછળ જોયું તો પોતાની પાછળ સામંત પણ પગથિયાં ચઢી રહ્યો હતો. એક નોકરની હાજરીમાં હનુમન્તને કડવા બોલ સંભળાવ્યા બદલ તેને મનમાં લાગી આવ્યું, પણ એ બધું તક ચૂક્યા પછીનું હતું, એટલે તેણે મન વાળ્યું.

સુમંત તેના સ્થાને ગયો. રાજાએ પોષાક બદલી નાખ્યો, ત્યાં તો ધીમે પગલે મંગળાએ આવી વધામણી આપી. ‘રાણી બાને શરીરે સુખ છે. એક ઘડીથી નિદ્રાવસ્થા આવી છે. ઉંઘ્યા પહેલાં મહારાજને યાદ કર્યા હતા.’

‘સારું.’ કહી મહારાવે તેને વિદાય કરી. મંગળા રાજના એ જવાબ પર અનેક વિચારો કરતી ચાલી ગઈ.

પોતાના સ્વતંત્ર શયનગૃહમાં જઈ મહારાવે પલંગપર પડતું નાખ્યું. ‘રાણીને આરામ હતો એટલે સવારે ઉઠતાં જ રંગમહેલ જોવાની રાણી હઠ લેશે. આજ સુધી આડિતેડી વાતો કરી મૂળ વાતને ઉઘાડી દીધેલી, પણ રાણી એ હઠ હવે છોડે તેમ ન હતી. વળી તેની સગર્ભાવસ્થામાં તેનું દિલ દુભાય એવું વર્તન પણ એની સાથે ન કરવું જોઈએ.’

જો દિલ દુબાય અને તેમાંથી કોઈ વિપરીત પરિણામ આવે તો ? પોતે તો મનમાં સમજી બેસી રહે, પણ પ્રજા ચૂંટી ન આવે ?' આવા અનેક વિચારોની ખરપરા તેના દિલને કોતરી ખાવા માંડી. ત્યારે પોતે હનુમન્તને સૈન્ય તૈયાર રાખવાનો હુકમ આપ્યો હતો તે જ યોગ્ય હતું, એમ તેને લાગ્યું. રાણી સવારે કુશળ ક્ષેમ જાણે એટલે પટાવી ફોસલાવી લશ્કર લઈ બંકોડા ચાલ્યા જવું. ત્યાંથી આવ્યા પછીની વાત પછી.

થોડીક પળોના વિચારને અંતે તેને નિદ્રાએ ઘેરી લીધો અને ધસધસાટ ઉઘવા માંડ્યો, પણ તેની ઉઘ લાંબી થાય તે પહેલાં તો સુમંતે આવી તેને ધીમેથી જાગડ્યો.

‘કેમ ?’ સફળો ઉડતાં મલ્હારરાવ બોલ્યો.

‘વૈઘરાજ મહારાજને મળવા માગે છે.’ સુમંતે કહ્યું.

‘સવારે ન મળી શકાત ?’ ચીડાતાં મલ્હારરાવે પૂછ્યું.

‘પણ કહે છે કે અગત્યનું કામ છે.’

‘પણ હું અહીં મહેલમાં જ ન મૂચો હોત તો તેમનું અગત્યનું કામ ક્યાં સધ જાત ?’ એ જ રીસમાં મલ્હારરાવ બોલ્યો.

‘મહારાજ ! કહે તેમ કરું.’ સુમંતે નિરુપાયે કહ્યું.

‘બોલાવ ત્યારે. તેમનું પણ બાકી રહી જવું હશે.’ કહી રાજાએ જાગાસું ખાધું.

થોડી વારમાં ખભે ખેસ નાખી માથાપર દક્ષિણી પાંખડી પહેરેલા વૈઘરાજ આવી રાજાને નમસ્કાર કરી ઊભા.

‘બોલો વૈઘરાજ ! આમ બાગી રાતે કેમ આવવું થયું ?’

‘મહારાજ ! હું તો આપને બીજા પહોરની શરૂઆતમાં જ મળવા મામતો હતો. તપાસ કરાવી પણ આપ નહતા એટલે અત્યારે આવ્યો.’ વૈઘરાજે કહ્યું.

‘હીક, શું કહેવું છે ?’

‘રાણીમાતુ શૂળ એ સાચું શૂળ નથી.’ વૈઘરાજે કહ્યું.

‘શું છે ? ગમત પડતાં રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘કોણે તેમને શું આપ્યું છે.’ વૈદે કહ્યું.

‘કોણે-મહેં આપ્યું છે?’ રાજાએ હસતાં પૂછ્યું.

‘ના, મહારાજ ! એવાં શું બીજાને આપી શકવાની શક્તિ અમુક માણસોમાં જ હોય છે.’

‘એ શું કોણે આપ્યું છે?’ મહારાવે ખાત્રી કરવા પૂછ્યું.

‘મહારાજ !...’ વૈદરાજ બોલતાં ચોંચવાયા.

‘જે હોય તે કહી દો.’

‘એવાં શું બે રીતે આવે છે.’

‘કહો, કહો.’ રાજાએ પ્રોત્સાહન આપતાં કહ્યું.

‘એક તો નજર લાગવાથી.’

‘અને બીજી રીતે?’

‘એ વાત જવા દો, મહારાજ !’

‘નહિ વૈદરાજ ! મારે એ જ વાત જાણવી છે. તમે પણ કબૂલ કરો કે રાણીને નજર લાગવાથી આ શું નથી ઉત્પન્ન થયું.’ અન્નણ્યે પણ મહારાવ એવું બોલતો હતો કે, વૈદરાજની જીભ વધારે ચોંચવાય.

‘મહારાજ ! હવે એ વાત નહિ કહું.’

‘કેમ?’

‘મને વહેમ છે કે કદાચ એ કારણ ન પણ હોય.’

‘ત્યારે શું પહેલું કારણ છે?’

વૈદરાજ ન બોલ્યા. રાજાને વહેમ પડ્યો. વૈદ કંઈક છુપાવતા હતા.

‘તમારા વૈદકમાં આવું શું ખરું છે?’

‘ધણી જાતનાં શું હોય છે, પણ આ શું વૈદક કહે છે તે પૈકી એકે નથી.’

‘ત્યારે?’

‘એટલા માટે જ સવારથી સાંજ સુધીના મારા ઉપચારો કામ ન લાગ્યા.’

‘એટલા તમે કાચા.’

‘મહારાજ ! જે મણે તે, પણ રાણીજાને જીવતાં રાખવાં હોય તો...’
વૈદરાજ બોલતા અટક્યા.

‘પૂરું બોલી નાઓ.’

‘મહારાજ ! શૂળનો પ્રકાર નજીની મારે કહેવું પડે છે કે, આજ કોઈ એવી સ્ત્રીને ન દુભવશો કે જેનું મન ખરેખર ખીજા કોઈ પુરુષમાં એટલું હોય.’

‘વૈધરાજ ! ફરીથી બોલો જોઈએ.’ જરાક ઢઢક થતાં રાજાએ કહ્યું.

‘મહારાજ ! આપે તે સાંભળ્યું છે. વારંવાર સંભળાવવાથી શું અર્થ સરે ?’

‘તમે આ વાત કોને માટે કહી ?’

‘આપને માટે.’

‘શા ઉપરથી.’

રાણીઆ ઉંઘમાં બોલ્યાં હતાં. ‘રંગમહેલની ઓ રમણી ! આ તારું શૂળ લેતી જ.’ વૈદ્ય ધટસ્ફોટ કર્યો.

‘વૈધરાજ ! તમે આ વાત સાચી માનો છો ?’

‘મહારાજ ! સાચી હોય કે ખોટી તે હું નથી જાણતો પણ એટલું તો જાણું છું કે, પરકીયા બનેલીને દુભવનાર પુરુષ પોતાની સ્ત્રીનું શૂળ બનીને તેનું આયુષ્ય ઓછું કરે છે.’

‘વૈદ્ય ! જીભ વધી લાગે છે.’

‘મહારાજ ! અનુભવે શીખવ્યું છે. આપને માટે મારું આ જ્ઞાન કદાચ ખોટું પણ હોય.’ વૈધરાજે કહ્યું.

‘હવે જશો ?’ રાજાના એ પ્રશ્નનો જવાબ વૈદ્ય પોતાના પગને ગતિ આપીને આપ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ સું

એ રમણી કોણ ?

વૈધરાજ ગયા અને મહારાવની નિદ્રાને પણ લેતા ગયા. દરદીએ વૈદ્ય આગળ પડહો રાખ્યા વિના સર્વ હકીકત જાહેર કરવી જોઈએ, એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તમાં મહારાવ માનતો હતો, પણ વૈદ્ય પોતે કડવું સત્ય દરદી અથવા દરદીના સંબંધીઓને સંભળાવે, એમાં એણે વૈદ્યના ધંધાની

પડતીનાં ચિન્હો જોયાં. સત્ય પણ જો તે કડવું હોય તો વૈદે કદિ કહેવું ન જોઈએ, એવું મહારાવનું માનવું હતું.

વૈધરાજ જે કડવું સત્ય ઉચ્ચારીને ચાલ્યા ગયા તેણે મહારાવની નિદ્રા ઉડાડી દીધી. આવતી યુવાનીના વખતથી આજ સુધીમાં તેણે માણેલા રંગરાગનાં દૃષ્યો ચિત્રપટની જેમ એક પછી એક તેની નજરે આગળ આવી ઉડી જવા માંડ્યાં. દરેકમાં મોહ હતો, મીઠું સંવનન હતું, અકથ્ય આનંદ દેતો સ્પર્શનો લહાવ હતો અને એવું ધણું ધણું હતું. કોઈ રૂપગર્વિતાના રૂપની પોતે લહેજત માણતો હતો, કોઈ મુગ્ધાના સ્પર્શચુર ઓઝડ્યને પોતે ચૂમતો હતો. કોઈ માનુની હીરામાણેકની લાલચ આપી પોતે તેને મનાવતો હતો. કોઈને મનોવાંછિત આપવા ફરજ પાડતો હતો, કોઈને બળાત્કારની ધમકી આપતો હતો. કોઈ પતિપરાયણને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી જેલમાં પૂરી રાખવાની દમદારી આપતો હતો. એવાં તો અનેક ચિત્રો તેના સ્મૃતિ ફલક ઉપર ચીતરાઈને ચાલ્યાં ગયાં. પણ આ ક્યું ચિત્ર? જે સ્થિર છે. નથી હાલતું, નથી ચાલતું. સ્થિર રહી મહારાવના સ્મૃતિ પટને એક સામટો આવરી લે છે!

એ રમણી કોણ હતી?

તેણે પોતાની ‘આહ!’ રાણીને સંભળાવી હતી અને તે દિવસથી રાણી રંગમહેલના બેદી કામથી આછી આછી પણ જાણુકાર બનવા પામી હતી. તે રમણીનો પતિ પરદેશ ગયેલો હતો. એક ગોઝારી કાળ રાત્રિએ રાજસેવકો તે રમણીને રાજના રંગમહેલમાં ઉપાડી લાવ્યા. બાઈનાં નેત્રોમાં આર્જવ હતો, વાણીમાં નમ્રતા હતી, મુખપર વિષાદ હતો. છતાં રાજ્યે તેનામાં સિક્કતા જોઈ, તેના મુખચન્દ્ર પર વારી જવાની પોતે તત્પરતા દર્શાવી. તેના મોહક મોલપર જીવન સમર્પણ કરવાની તત્પરતા દર્શાવી. તેના લલિત અંગોના ઉપભોગના બદલામાં કીનીની જાગીર જતી કરવાની ધમ્મકા વ્યક્ત કરી પણ તે ન ચળી. રાજાની અનેક વિનમ્ર અને સંમોહયુક્ત આર્જવ ભરી વિનંતિઓને તેણે ઠોકરે મારી. ઉપરાંત તેણે રાજને તેના રાજત્વનું બાન ફરાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના પતિવ્રતનું રક્ષણ કરવાનો રાજનો ધર્મ સમજાવ્યો. એ

પત્નીવ્રતથી પુરુષ અને તેનો આ સંસારમાં જય થતો નથી અને મરણ પછી સદ્ગતિ થતી નથી, એ વાત રાજના ધ્યાનમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

મલ્હારરાવે એ આજ્ઞા, એ ઉપદેશ અને એ કાકલુદીને ત્યાં ન આપ્યો. એક પત્નીવ્રત પાળવાનો ઉપદેશ આપનારીનું પતિવ્રત છીનવી લેવાનો તેણે બળાતકારે પ્રયત્ન કર્યો. રમણી હોશિયાર હતી. ચાલાક હતી, અને વીરાંગના પણ હતી. મલ્હારરાવની દુષ્ટ વાસનાને ઠોકરે મારતાં તેણે રાજપર દુમલો કર્યો—રાજને મારવા નહિ પણ પોતાનો બચાવ કરવા. રાજ લથડ્યો, રમણીએ વધુ જોર ફરી ખીજી લાત મારી અને લથડતો રાજ ગબડી પડ્યો. તે કંઈ પણ બોલે તે પહેલાં પેલી રમણી રંગમહેલના મુખ્ય ઓરડાનું બારણું ઉઘાડી બહાર નીકળી ગઈ અને બહારથી સાંકળ મારી. સદ્ભાગ્યે તે જે બારણેથી નીકળી તેની સામેનાં બારણે ચોકીદારો હતા. આ બારણું રાણીવાસ તરફ જતું હોઈ કાયમને માટે અંદરથી બંધ રહેતું એટલે બહાર ચોકીદારની આવશ્યકતા ન હતી.

રમણી બહાર તો નીકળી પણ જવું ક્યાં ? તે બારણા આગળથી ત્રણ ગલીઓ જતી હતી. ક્યાં ગલીએ જવું ? અને જે કોઈ ચોકીદારના હાથમાં સપડાઈ ગઈ તો ? ઇશ્વરે ન્યારે કામાંધ રાજના હાથમાંથી બચાવી લીધી ત્યારે અહીંથી રસ્તો નહિ આપે ? એ આશ્વાસન દિલમાં ધારતાં તેણે વચલો માર્ગ લીધો. થોડુંક ચાલતાં ગલી પૂરી થઈ અને એક બારણું દેખાયું. બારણાંની સાંકળ ઉઘાડતાં જ બારણું ખૂલી ગયું. તે અંદરથી બંધ ન હતું. વળી ત્યાંપણ ત્રણ ગલી દેખાઈ. ઇશ્વરને આશરે ચાલતાં તેણે વચલો માર્ગ લીધો. ફરી એક બારણું આવ્યું તે ખૂલતાં વળી ત્રણ ગલી દેખાઈ. વચ્ચેની ગલીના રસ્તે જતાં જે બારણું આવ્યું, તેની લડમાંથી જેતાં અંદર દીવાનો ઝળહળતો પ્રકાશ દેખાયો. ‘શું હશે ?’ તેના દિલે વિચાર કર્યો. ધડીભર તો અંદરનો રંગ જોવાની ઇચ્છાથી તે બારણાને અડક્યા વિના જ લડમાંથી જોઈ રહી. સુખશય્યા પર કોઈ રૂપવતી બ્રાહ્મ પડી હતી. બાજુમાં દાસી પંખો નાખતી હતી. રમણીએ માન્યું કે, તે રાણી હશે. થોડીવારે તેણે રાણી જેવી લાગતી બાઈને બોલતાં સાંભળી.

‘મંગળા! દરરોજ રાતના બેબે પહોર મારે આમ જ તેમની રાહ જોવાની હોય? કોણ જણે શુંએ કામ કઠીને અમૂલ્ય વખતને વેચી દે છે.’

‘બા! હમણાં આવતા હશે.’

‘શું મારું કપાળ આવે?’ નિરાશ વદને પેલી બાઇ બોલતી હતી. ‘મારા પરનું તેમનું દિલ ધીમે ધીમે ઉડી જતું લાગે છે.’ રાજકાજ પતાવવામાં એટલા માટે જ આટલું બધું મોડું કરે છે.’ રાણીએ કહ્યું.

ખંડ બહાર ઉભેલી રમણી ચોંટી ઉઠી. રંભા જેવી રૂપાળી રાણીને ‘આહ’ નાખતી બેસાડી રાખી રાજ રાજકાજ પતાવતા હતા કે વિલાસિતા?

તેણે એકાએક સાંકળ ઉઘાડી બારણાને ધક્કો દીધો. બારણું અંદરથી બંધ હતું.

‘કોણ?’ દાસીએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘બહેન! બારણું ઉઘાડશો?’ પેલી રમણીએ કહ્યું.

રાણીના ધશારાથી મંગળા ઉઠી. બારણું ઉઘાડ્યું અને રમણીએ રાણીના શયનગૃહમાં પગ દીધો.

‘કોણ?’ તેને જોતાં જ રાણીએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘રાણીબા! હું તો તમારી રૈયત છું.’ કહી તે નમન કરી એક બાજુ ઉભી.

‘આમ અત્યારે ક્યાંથી આવી?’

‘મને પૂછો છો?’

‘ત્યારે કોને પૂછું છું?’

‘આપના રાજસેવકો મને ઉપાડી લાવ્યા હતા.’

‘ક્યાંથી?’

‘બાજુના ગામમાંથી.’

‘શા માટે?’

‘આપ એ વાત રાજાજીને જ પૂછી લેજો.’

‘એમાં રાજાજી શું જાણે?’

‘રાગજી બધું જાણે છે. મારો પતિ પરદેશ ગયેલો છે. હું ધરમાં એકલી છું. મારી પાછળ કોઈ શોધ કરે તેવું નથી. મને પતિવ્રતપણાનું અભિમાન છે, એ બધું રાગજી જાણે છે.’ તે રમણી બોલી.

રાણીને ઘાસ્કો પડ્યો. તે કંઈ બોલી નહિ. ફક્ત તે રમણી સામે જોઈ જ રહી.

‘જુઓ રાણીબા ! તમારા કરતાં મારામાં રૂપ વધારે હશે ?’

‘કોણે કહ્યું ?’

‘તે વિના રાગજી મને ઉપડાવી લાવ્યા ?’

‘યું બકે છે ?’ રાણી બધું સમજી ગઈ હતી.

‘તમે જે હજુ સુધી સમજતાં ન હતાં તે.’

‘તું અહીંથી ચાલી જ.’

‘હું જઈશ પણ મારો અવાજ નહિ જાય, રાણીબા ! રાગજી રાજ-કાર્યમાં રોકાયેલા નથી રહેતા, પણ રંગ મહેલમાં રાત્રિના બેબે પહોર વિતાવે છે.’

રાણીના શરીરમાંથી જાણે લોહી ઉડી ગયું. મંગળા વિચાર કરતી હતી રહી.

‘રાગજી ક્યાં છે ?’ રાણીએ તે રમણીને પૂછ્યું.

‘આ બારણાને રસ્તે ચાલ્યાં જાઓ. આવું ત્રીજું બારણું આવે. તે ઓરડામાં જઈને જુઓ.’ રમણી બોલી.

રાણી ઉઠી અને તે રમણીને સંબોધતાં બોલી. ‘ચાલ બતાવ.’

‘રાણીબા ! તમારી આવી વર્તણૂકની મેં આશા રાખી નહતી. હું તો ધારતી હતી કે, મને દુભાયેલીને તમે સાંત્વના આપશો. મારાં દુઃખ સાંભળશો. મારાં દુઃસ્વસ્થતા દિલને દિલાસો આપશો, પણ તેમાંનું કંઈ તમારી પાસેથી હું પામતી નથી. મને લાગે છે કે રાજશાહીના દંભ તમને એ બધાંથી દૂર રાખતો હશે.’

‘બહુ ડાહી ન થા. મને માર્ગ બતાવ.’

‘વાંધની બોડમાંથી મહાપ્રયાસે બચી આવેલ ભક્ષને ફરીથી ત્યાં એકલવો છે ?’ દઝાડતી હોય તેમ પેલી રમણી બોલી.

‘રાણીઆ આપને મળવા આવુર છે.’

‘અરે ! હમણાં જ આવું છું.’ મુખ બખાડતાં મહારાવે કહ્યું.
દારી ગઇ.

થોડી વારે મહારાવ રાણીને મળવા રણવાસ તરફ ગયો.

‘પધારો મહારાજ !’ મહારાવને આવતો જોઇ પલંગપરથી ઉતરતો રાણીએ કહ્યું.

‘હવે કેમ છે ?’ સ્વરમાં નહોતી લાવવી છતાં તીખાશ આવી ગઇ હતી.

‘સારું છે મહારાજ ! વેધરાજે છેલ્લું ચાટણું આપ્યા પછી થજી મયું છે. ફરીથી દવા લીધી નથી અને થજી આવ્યું નથી.’

‘રાતે હિંધ તો આવી હશે ?’ પ્રયત્નો કરવા છતાં અવાજમાં મૃદુતા આવતી નહતી.

‘હા, ધસધસાટ હિંધ આવેલી.’

‘થયું ત્યારે હવે તમારું દર્દ મયું.’

‘મેં પણ એ માટે જ આપને યાદ કર્યા હતા.’

‘સા માટે ?’ રંમહેલ જોવાની રાણી માગણી કરશે એમ તેને લાગ્યું.

‘મારું દર્દ મયું. હવે આપ આપને માર્ગે જઇ શકો છો.’

‘ક્યાં ?’ કોઇ નવી જ વાત સાંભળતો હોય તેમ રાજા બોલ્યો.

‘બકોડા.’ રાણીએ સ્પષ્ટતાથી સંતોષસહ કહ્યું.

મહારાવ જોઇ રહ્યો. ગઇ કાલની રાણી અને આજની રાણીમઝ આસમાન જમીનનો ફેર નહતો ?

‘મહારાજ ! શું જુઓ છો ?’ રાજાની નજર પોતાના પર ચોટલા જોઇ રાણીએ કહ્યું.

‘કંઈ નહિ, રાણીજી !’

‘મારા સમ, મહારાજ ! જે હોય તે કહી દો.’ લાડથી રાણીએ કહ્યું.

‘તમે બદલાઇ ગયાં લાગે છે.’ હવે તેના અવાજમાં માદવ હતો.

‘હું ?’ આશ્ચર્ય બતાવતાં રાણીએ કહ્યું. જે શબ્દોની તેણે આજ રાણી હતી તે આખરે રાજાના મોઢે આવ્યા એટલો તેને સંતોષ હતો.

‘હા, તમારી માંદગી સાથે તમારો...’

‘સ્વભાવ પણુ ઝમે, ઝમને ?’ મહારાવને વચ્ચેથી જ અટકાવતાં રાણીએ કહ્યું.

‘ઝેવું જ કંઈક.’

‘ક્યારે જવાની તૈયારી કરો છો ?’ રાતે પોતાની પાસે કેમ ન હતા તેમ કહેવાને બદલે રાણી રાજાને ખીનું જ પૂછતી હતી.

‘તમે રજા આપો ત્યારે.’ રાણીને મેળવવા માગતો મહારાવ બોલ્યો.

‘પ્રવાણુ કરવું ધાયું’ જ છે તો પછી વાટ કોની જોવાની ?’ મહારાવને ગમતું જ રાણીએ પીરસ્તું.

‘તો અત્યારે.’ મહારાવે કહ્યું.

‘મહારાજ ! જાઓ વિજય વરીને વહેલા આવજો.’ રાણીએ વિદાય આપતાં કહ્યું.

‘જેવી તમારી શુભ કામના.’

મંગળા કંકાવટી અને અક્ષત લાવી. રાણીએ સ્વહસ્તે મહારાજને જાણે જ્યતિલક ક્યું અને અક્ષત દાખ્યા. ચનગન ચનગન ચતું મહારાવનું દિલ નાચી ઉઠ્યું. કંઈ નહિ ને આજે રાણી તેને જ્યતિલક કરતી હતી.

બખ્તર સજ્યો મહારાવ સૈન્ય સાથે બંકોડા તરફ ઝમે ત્યારે રાણીનું દિલ ભાંગી પડ્યું. તેનાથી બેસી રહી શકાયું નહિ. તે પલંગમાં પડી અને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી.

ચળતું પ્રાણુધાતક દર્દ હતું, છતાં યુધ્ધે જવાની હંક લઈ બેઠેલા મહારાવે કમને પોતાની યોજના ધૂળ થવા દીધી હતી, તે રાણી જાણતી હતી. રાણીએ ખારેકું કે પાસે રહી મહારાજ અભ્યાસનના, શીરજના બે અપ્પહો સંભળાવસે, પણ તે તો મહારાવે ક્યું જ ન હતું. દેહ દળાઈને આત્માને ભીંસતો હતો તેવા કપરા સંજોગમાં પણુ મહારાવે રાણી સામે જોયું ન હતું, તે રાણીથી અગ્નિયું ન હતું. પ્રથમની પ્રીત અને આજની પ્રીતમાં તેને આસમાન જમીન જેટલો ફરક જણાયો.

રાજની શ્વિત્રો હવે વધુ પ્રમાણમાં ચળી હતી. તેની ખાત્રી રાજની ચેતા પ્રત્યેની વર્તણૂક ઉપરથી તે સહેજે ફરી ચકી હતી... પણ શું થાય ? દરરોજ રોહણાં રોવાં એનો અર્થ શું ? કુટુંબકલહ ક્યાં સુધી સુખે રહેવા દે ? એમ વિચારતી રાણી રાણીએ મહારાવની અમર્યાદ બનતી જતી ચાલચલગત પર પડદો નાખવાનો નિર્ણય સવારે જાગતાંની સાથે જ ફરી લીધો હતો. રાતે આવેલું સ્વપ્ન એ નિર્ણયનું પ્રેરક હતું.

ધટતું જતું શૂન્યનું દર્દ અમિત અને વ્યથિત રાણીને ધીમે ધીમે નિદ્રાધીન કરતું ગયું હતું. દર્દનાશની સાથે જ બરનિદ્રામાં પડેલી રાણીને સ્વપ્ને ઘેરી લીધી હતી.

પ્રભાત ઉઠ્યું ન હતું. રાત્રિ સમસમ કરતી વહી જતી હતી. તેને અંત નજીક હતો એમ દર્શાવતાં પંખીનાં મીઠાં કલકલગાનો સંભળાતાં હતાં. રાણી રાજની રાહ જોતી થયા પર પડી છે. મંગળા પથ્થરની પૂતળીની જેમ ઉભી રહી છે. એકાએક બારણું ખખડે છે. મંગળા તે ઉખાડે છે. એક રમણીનો પરિચિત ચહેરો દેખાઈ આવે છે. ક્યાં જોઈ હતી તેને ? બરાબર યાદ નથી. અરે, પણ તેના હાથમાં શું હતું ? રમણીને વળી ધનુષ્ય બાણ રાખવાની જરૂર હોય ! એ તો સીધી પલંગ સુધી ચાલી આવી. ધનુષ્ય પર બાણ ચઢાવ્યું. “અરે ! અરે !” એમ રાણી બોલે તે પહેલાં તો બાણ ફેંકાયું અને રાણીના પેટ સાથે ચોંટી ગયું. મંગળાએ તે બાણ જેથી કાઢ્યું. રાણી મરી ન ગઈ, પણ એ બાણના ઝેરથી તેના શરીરમાં શૂળ વ્યાપ્યું. શૂળની અકથ્ય પીડાએ રાણીને બહુ જ રડાવી. પેલી રમણી બાણ ફેંકી હસતી હસતી ચાલી ગઈ. દર્દથી દબાતા અવાજે રાણી એટલું જ બોલી સંકી કે, “જો રંજમહેલની રમણી ! તારું આ શૂળ લેતી જા.” પણ તે લેવા પાછી ન ફરી. સ્વપ્ન પૂરું થયું અને ગાઢ નિદ્રાએ રાણીને આવરી લીધી.

પરોઢીએ રાણી જાગી ગઈ ત્યારે તેને પેટનું સ્વપ્ન અક્ષરસઃ યાદ આવ્યું. તેણે બહુ જ વિચાર કર્યો. વહેમી રાણીને તે સ્વપ્ન શું કહી જતું હતું, તે જાણવાની બહુ જ ઇતેમરી હતી. તેણે અનેક જીવનકાળ સાથે તે

સ્વપ્ન સરખાવી જોયું, પણ પૂરેપૂરું બંધ બેસતું આબ્યું નહિ. તે રમ-
ણીનું મુખ પરિચિત હતું. 'કોણ હતી એ?' તેણે દિલને પૂછ્યું. જૂત
કાળના અનેક ઘરો ઉંચકી જોયા પણ એ આકૃતિ સાથે કોઈ ચહેરો
અળતો ન હતો. તે કંટાળી. 'એ લપ શું?' અને વર્તમાન સંજોગોમાં
ઉતરી પડતાં તેને યાદ આવ્યું કે, રાજાજીએ રંગમહેલ દેખાડવાની
તૈયારી બતાવી હતી. રંગમહેલના એ નામ સાથે સ્વપ્નમાંની સુંદરીને
તેણે 'રંગમહેલની રમણી' કહેલી તે યાદ આવ્યું. તેની સ્મૃતિએ એક-
એક જૂતકાળના એક પ્રસંગને ઝડપી લીધો. રાજાજીના રંગમહેલમાંથી
બાગેલી તે રમણી હતી, તેનું હવે તેને સ્મરણ થયું.

'સ્વપ્નનો કંઈક સાર હોવો જોઈએ.' તેણે મનને કહ્યું. રંગમહેલની
રમણી, હાથમાં ધનુષ્યબાણ, બાણનું ફેંકવું અને શૂળનું ઉપડી આવવું.
રાણી વિચારગત્તામાં ઉડી ઉતરતી ગઈ.

'સ્વપ્ન શું કહેતું હતું?' તેણે મનને પ્રશ્ન કર્યો, પણ મન પાસે
જવાબ ન હતો.

તેણે ફરીથી એ જ વિચાર શ્રેણીએ આગળ વધવા માંડ્યું. રંગ-
મહેલ છોડી ધર તરફ જતાં તે અહીં આવેલી? ના-ના ભાગતી ભાગતી
અહીં આવેલી. દિશા અને સ્થળના ભાન વિના બાણ ફેંક્યું....વાગ્યું....
શૂળ ઉપડ્યું.

'અરે! હું કેમ કંઈ સમજતી નથી?' અભયબ મતાં રાણી બોલી.

'ઉકેલ કેટલો ચોખ્ખો છે?' મનને કહેતી તે વળી વિચારવા લાગી.

'મહારાજના રંગમહેલની હું પીડા કરીશ તો મને શૂળ ઉપડ-
વાનું જ. એ પીડા હું છોડું તો મારું શૂળ જાય.'

'હે મારા પ્રભુ!' કહેતી રાણી ઉભી થઈ ગઈ.

'મહારાજનું એ વર્તન હું શી રીતે સહી શકું?'

'નહિ સહી શકે તો શું કરીશ? પડી ટેવ કદિ જાય ખરી? અને
તેમના દિલને દુભવીને તું શું સ્વાર્થ કાઢીશ?' મને બળવો કરતાં કહ્યું.

'એટલે મારે તેમનાં પાપ સામે આંખ મીંચામણાં કરવાં?'

‘આખું જગત કરે છે કે તું એકલી ?’ મન જવાબ આપતું હતું—

‘જાણતી હોવા છતાં હું તે નિભાવી લઉં ?’

‘કોણ નથી નિભાવતું ?’ મનનો સામે પ્રશ્ન હતો.

બાણાંઓનાં જીવનના ચર એક પછી એક રાણીના મનમાં આવે. આવીને આત્યા ગયા. ‘કોઈ શુદ્ધ નહતો. કોઈ નિષ્કલંક નહતો.’ મન મનાવતું હતું અને રાણી માનતી હતી.

‘મહારાજ પાછળ પડવાથી શું લાભ ?’

આ બધી જન્મળ છોડવા રાણીએ પ્રભુસ્મરણ કર્યું. ‘હૈ રામ ! હૈ રામ !’

સામે જ મંગળા હુકમનો અમલ કરવા ઉભી હતી.

‘મહારાજ જગ્યા હોય તો અહીં પધારવાનું કહી આવ.’

‘હૈ,’ કહેતી મંગળા ગઈ ત્યારે મહારાવ તરતનો જ ઉડેલો હતો તે આપણે જોઈ ગયા.

અકરણ ૧૯ થું

નંદાની માનસિક વ્યથા.

સવાર થયું અને નંદા જગી. આંખ ઉઘડતાં જ તેને બધું નવું નવું લાગ્યું. તેણે આંખો બંધ કરી પૂર્વપ્રસંગો યાદ કરવા માંડ્યા. અત્યંત દુઃખ ન હતી હોય તો સભાન અવસ્થામાં પોતે મેનાબા સાથે હતી એમ તેને યાદ આવ્યું. પછી મેનાબા સાથે તે કોઈને ત્યાં જવા નીકળી હતી, પણ કોને ત્યાં તે યાદ આવતું ન હતું. યાદ શક્તિને તેણે વધુ ચકાસતાં મેનાબા ક્યાં હશે તે કલ્પના કરવા માંડી. તે કડી છોડી જવાની હતી, તે વાત તો પોતે જાણતી હતી. પોતાને પણ સાથે લઈ જવા તેણે કહ્યું હતું. ત્યારે પોતે અત્યારે કડી બહાર તો નહિ હોય ?

તેણે આંખો ઉઘાડી આંખુ બાંધુ જોયું. એક પથારીમાં ચાર બાળકો એકબીજાને વળગી ઉંઘતાં હતાં. મકાનની દિવાલો ધૂમાડથી પીગારા પડતા રંગથી રંગી હોય તેવી દેખાતી હતી. એક ખૂણામાં ચૂલો હતો.

એક બાઇ ચૂસો સળગાવવા પ્રયત્ન કરતી હતી પણ તે મેનાબા નહોત્ય એમ નંદાનું દિલ કહેતું હતું. ત્યારે પોતે ક્યાં હતી અને મેનાબા ક્યાં હતી, એ પ્રશ્નોના જવાબ એમ સૂતાં સૂતાં નહિ જડે તેવી ખાત્રી નંદાને થઇ તે હડી અને આળસ મરડી ચૂસો સળગાવતાં જીવકોર પાસે ગઇ. જીવકોરે પાછળ ફરીને જોયું.

‘નંદા! તું જમી?’ જીવકોરને જોયાં અને નંદાના સ્મૃતિપટ પર રાતના બનાવો ઝાંખા ઝાંખા પણ તરવા લાગ્યા. મેનાબા છેલ્લે તેને જીવ-રામ ટેલબટ્ટને ત્યાં લઇ આવી હતી, પણ તે વખતે પોતાનું મગજ શન્ય હતું, કંઇ સ્મૃતિ ન હતું.

‘મેનાબા ક્યાં છે?’ નંદાએ પહેલો પ્રશ્ન કર્યો.

‘એ તો ગયાં.’ જીવકોરે કહ્યું.

‘ગયાં? મને મૂકીને?’

‘કેમ, તને કંઇ કહ્યું ન હતું?’ જીવકોરે શંકાથી પૂછ્યું.

‘મને સાથે લઇ જવાનાં હતાં.’ નંદા એટલું જ બોલી.

‘તને ક્યાં સાથે લઇ જાય? બિચારી પોતાનું ઠેકાણું ફરી લે તે પણ ધણું છે ને!’ જીવકોરે મેનાની દયા ખાતાં કહ્યું. નંદા ન બોલી. મેનાબા પોતાને મૂકીને કેમ ચાલી ગઇ તે કોયડો નંદાથી ઉઠતો ન હતો.

નાતપણમાં મા મૂકીને ચાલી ગયા પછી મેનાના હાથ નીચેના ઉછેરમાં નેહા ધણું ધણું શીખી હતી અને ધણું ધણું અનુભવતી હતી. પુરુષોનાં હૃદય પારખવાની મેનાની શક્તિ પર નંદા વારી જતી હતી. કોઇ પણ મુશ્કેલીનો સામનો કેમ કરવો તેનો ઉકેલ મેના જલ્દી લાવતી. નંદા પણ એ રીતે ટેવાએલી હતી.—પુરુષોનાં હૃદય પારખવામાં અને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવામાં; તેમ છતાં પણ આજે તેને કંઇ સ્મૃતિ ન હતું. ભૂપતસિંહ સાથેનો છેલ્લો વાર્તાલાપ એટલો બધો હૃદયવિદારક હતો કે, તેની ભવિષ્યની ધણી ધણી આશાઓનો ભાંગીને લાક્ષ્ણિક થઇ ગયો હતો.

યુવાનીને હંપરે પગ દેતાં જ તેણે ફાંકડા ભૂપતસિંહને જોયો. જોયો તોયે જ પોતાનો કરવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો. પ્રશ્ન સરળ ભાવે અને પછી

સહજ બાવે અને છેવટે પ્રેમભાવે ભૂપતસિંહ તેનો બની ગયો. તેણે ભૂપતસિંહમાં પ્રિયતમનાં દર્શન કર્યાં. ભૂપતસિંહે તેતામાં પ્રિયસીનાં દર્શન કર્યાં. એક બીજાના આધારે તેમણે પ્રણયસાગરમાં તરવાની મહેત્તજાઓ સેવી. સીસુલભ મનોદસા ધરાવતી નંદાએ જ્યારે ભંકોડાની ઠકરાત દેખાડવાનો ભૂપતસિંહને આગ્રહ કર્યો ત્યારે 'પ્રેમમાં આગ્રહ ન હોય, કેવળ બન્ને પક્ષની ઇચ્છાએ જ કામ થાય,' કહી તેના આગ્રહને ભૂપતસિંહે અવગણ્યો હતો. નંદાને તે વાતનું દુઃખ હતું, પણ ભૂપતસિંહની અધુર વાણી અને પ્રેમમાં ફના થઇ જવાની હરદમની તૈયારી જોઇ તેનો ભૂપતસિંહ પ્રત્યેનો આદર વિશેષ ગાઢ રૂપ લેતો. મેનાબા અડચણ રૂપ ન હોત તો આજે પોતે ભંકોડાની ઠકરાતની સ્વામિની હોત, પણ શામાટે મેનાબા વચ્ચે આવતી હતી, તે તેને સમજાતું ન હતું.

'પ્રેમમાં આગ્રહ ન હોય. કેવળ બન્ને પક્ષની ઇચ્છાએ જ કામ થાય.' એ સૂત્ર ભૂપતસિંહને મોટે બોલાવનાર પણ મેનાબા જ હતી. મેનાબાનું કેટલુંક વર્તન નંદાને વિચિત્ર લાગતું. વળી ભૂપતસિંહ તરફની તેની લાગણીઓ તો નંદાને સાવ વિચિત્ર લાગતી. તે પૂરું સમજતી ન હતી અને ન સમજાતું પૂછવા જેટલી હિંમત પણ તે કેળવી શકી ન હતી એટલે ભૂપતસિંહ તરફની મેનાબાની વિચિત્ર ભાવના તેના દિલમાં કોચડારૂપ રમતી હતી.

તેમાં વળી પોતાને ટેલભટ્ટને ત્યાં મૂકી મેનાબા ચાલી ગઇ. સાથે કોણુ હશે? ભૂપતસિંહ જ તો? બીજું કોણુ હોય? ત્યારે ભૂપતસિંહની સાથે જવા ખાતર મેનાબા તેને ટેલભટ્ટને ત્યાં છોડી ગઇ હતી? ભૂપતસિંહ સાથે તેને એવો કયો ગાઢ સંબંધ હશે કે તે તેને સાચવે? પોતે મેનાને ભૂપતસિંહ ઓળખાવ્યો હતો, એ જૂનો પ્રસંગ યાદ કરતાં તેણે મનને મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે, તે પહેલાં ભૂપતસિંહને અને મેનાને કોઇ ઓળખાણુ ન હતું. પોતાની મારફત થએલી ઓળખાણુનો મેનાબા અનુચિત લાભ ઉઠાવે નહિ અને ભૂપતસિંહ તેને પ્રેતસાહન આપે નહિ. ત્યારે કયા ગૂઢ કંરણે તે બન્નેએ સાથે કડી

જોડ્યુ હશે ? પોતાને સાથે કેમ નહિ રાખી હોય ? ક્યાં જવા ધાયું હશે ? શું કરવા ધાયું હશે ?

‘અરે !’ એક વિચાર નંદાનાં હૃદયમાંથી વીજળીની ઝડપે પસાર થઈ ગયો અને તે બોલી ઉઠી. ‘રાજ સામેનું કોઈ કાવતરું તે નહિ હોય ?’

ગઈ કાલની બૂપતસિંહ સાથેની વાતચીત ઉપરથી તેના એ અંતરે પુષ્ટિ મળી. પોતે તો તે કાવતરામાં ભળવાની ચોખ્ખી ના પાડી હતી અને એ કારણે જ બૂપતસિંહના તલસતા દિલને તેણે ‘નકારો’ દીધો હતો. મેનાબાએ તેને એ બાબતમાં મદદ કરવા તૈયારી બતાવી હોય અને એ કારણે જ બંનેનું ગામતરું હોય તો ? તો બનવા બેગ હતું કે તેમાં બૂપતસિંહ નંદાનો સાથ ન સ્વીકારે.

‘ગમે તેમ હોય.’ તેણે મુંઝાતા દિલને મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એ મન માને તેમ ન હતું. તેને તેની મેનાબા તરફ તિરસ્કાર આવ્યો. કહી અને તેના રાગને ખેવડા નીવડવા જોટલી હદે જનાર નારી તેના દિલમાંથી સાવ ઉતરી ગઈ. અને બૂપતસિંહ ? રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રની સામે, રાજ રાજની સામે દાવપેચ ખેલે તે બધા તેને ક્ષમ્ય લાગ્યા. બૂપતસિંહને અધમ ગણવા જોટલી હદે તેનું માનસિક પરિવર્તન થયું ન હતું !

‘જો બહેન ! સામે ગોખલામાં દાતણ છે. હવે ઝટ કર. દિવસ ક્યારનો ઉગી ગયો છે.’ જીવકોર બટાણીએ નંદાને તેના વિચારોમાંથી પાછી બોલાવતાં કહ્યું.

‘હા,’ કહેતી ચિત્તને સ્વસ્થ કરતી નંદા બહી.

‘અને જો સામેની ઓરડીમાં તારે જોઈતી બધી ચીજો ટેલબટ્ટે ચૂકી હશે. ખૂટતું કરતું માગી લેજો.’ કહી બટાણીએ નંદાને ઓરડી બતાવી પોતાનું ધર છોડી ત્યાં રહેવા જવાનો પરાક્ષ આદેશ દીધો.

‘બહે,’ કહેતી સમજી નંદા ઓરડીમાં ગઈ.

જીવનમાં અનેક વખત અને અનેક સ્થળે ધરવખરી વસાવી ચુકેલા ટેલબટ્ટની નજર બહાર કંઈ હોય ખરું ?

એકલી નંદાને ઓરડીમાં ગમ્યું નહિ. એકલતા તેને મુંઝવણ લાગી. ફરીથી તે જીવકોરના ધરમાં ગઇ. જીવકોરે તેને આવતી જોઇને જ પૂછ્યું. 'કેમ આવી ?'

'અરે, કાકી! જુઓને, મને તો જરાએ ગમતું નથી.' નંદાએ કહ્યું.

'એ તો બહેન! થોડા દિવસ નિભાવી લે. પછી તો તારી જા આવી તને લઇ જશે.'

'મેનાયા આવશે ખરાં ?'

'કેમ નહિ આવે ? એ મને કહી ગયાં છે કે, ઠેકાણું પડશે કે, તરત જ નંદાને લઇ જઇશ.' બટ્ટાણીએ કહ્યું.

'હં...' વિચાર કરતી નંદા બોલી. તેને લાગ્યું કે મેનાયા કોઇ રમત રમવા ગઇ હતી અને તે રમત પૂરી થતાં આવીને પોતાને લઇ જશે અથવા એ રમતનું એકાદ પ્યાદું બનાવવા પોતાને લઇ જશે. નંદાને મેનાના સ્વાર્થની ગંધ આવી. તેણે મેના તેડવા આવે છતાં ન જવાનો માનસિક નિર્ણય કર્યો પણ તેથી કાંઇ તેની માનસિક વ્યથા ઓછી નહિ પણ વધી.

ટેલબટ્ટને આવવાનો વખત થયો ત્યારે જીવકોર બટ્ટાણીએ રસો-કાની તૈયારી કરવા માંડી. નંદાને હજુ પણ અન્ય મનસ્ક હરતી ફરતી અને ઉભી રહેતી બોધ બટ્ટાણીએ તેને કહ્યું. 'હવે કંઇક રાંધવાનું કરવા માંડ. બપોર થશે અને ભૂખ લાગશે. મા તો આજે નહિ ને બે દહાડા પછી આવશે.'

'પણ નંદાની વિચારમાળામાં રમતી મનોબળા દૂર ન થઇ. તેણે ન રાંધ્યું કે ન ખાવાનો ધરાદો રાખ્યો.

બપોર થયા. જીવરામ ટેલબટ્ટ કડી શહેરમાં ટેલ નાખી પંચ-કણીનો લોટ અને સપ્તધાનની ઝોળાઓ ભરી લાવ્યા. નંદાને પારણામાં જોઇને હસતે આવજો બોલ્યા. 'કેમ નંદા બેન ! હવે છે તો ખરું ?'

'કેમ નહિ બટ્ટાકા !' કહેતી નંદા હસી પડી, પણ તેના હાસ્યમાં કાંપણું હતું-દઈ હતું.

ટેલબટ્ટની નજર બહાર એવી દેખીતી વાત તો રહે જ શાની ?
‘અહીં ન ગમ્યું’ એન ?’ તેમણે પૂછ્યું.

‘નારે, કોણ કહે છે ?’

‘તમારું મોઢું કહે છે.’ ટેલબટ્ટ ચોખવટ કરી.

‘એ તો જરા હિદાસીનતા લાગે જ ને ?’ નંદાએ ધાર્યું કે પોતાના
આ જવાબથી માથી વિખૂટી પડેલા દીકરીની વ્યથા કદી બદલ શાન્ત
અથ જશે. પણ ટેલબટ્ટ એવું કહે એ ખરા ?

ભૂપતસિંહ અને નંદાના સંબંધની મેનાએ તેમને સ્પષ્ટતા
કરી દીધી હતી એટલે તેમણે તો એમ જ માન્યું કે, મહારાવ બંકોડા
જાંગવા જય છે તેની એ હિદાસીનતા હતી.

‘એન ! ચિન્તા કરશો નહિ. તમે હજી બાળ્યશાળી છો.’ ખુશ
અથર આપવાનાં પગરણ માંડતાં ટેલબટ્ટ બોલ્યા.

‘કેમ ?’

‘મહારાજે માંડી વાળ્યું.’

‘શું ?’ ન સમજતાં નંદા બોલી.

‘તમારા બંકોડા ઉપર મહારાજ આજે નહિ જાય.’ ટેલબટ્ટ ચોખ-
વટ કરી.

‘એમ ?’ નંદા એટલું જ બોલી. તેના દિલમાં ટેલબટ્ટ માટે પોતાની
હિદાસીનતા તરફ સહાનુભૂતિથી જોવા બદલ માન ઉત્પન્ન થયું. તેમનું
અનુમાન બોઢું હતું, એમ તેમને કહેવાયું નંદાએ યોગ્ય ન ધાર્યું.

અકરણ ૨૦ સું

દારૂડિયાઓની દુનિયામાં

મહારાજના હુકમને માન આપવાના હેતુથી બપોર સુધીમાં
હનુમન્ટરાવે એ વખત મેનાના ઘેર માણસો મોઢી તપાસ કરાવી પણ
જામળ કદુ ઘેર ન હતો. તેના જૂના ઘેર તપાસ કરતાં ત્યાં પણ ન
હતો. જૂના ઘરના પાડોશીઓ પાસેથી વિશેષમાં એટલું જાણવા મળ્યું
કે, તે જ્યાં રહેતો હશે ત્યાં રાતે તો જરૂર આવશે. દિવસ આખો સુજ-

રાનની શોધમાં ફરતો શામળ કંદુ રાતે તેના દારુડિયા મિત્રોની મિજલસ કરતો. આ સમાચારથી હનુમન્તને સાંજ સુધી ટકી જવાનું થોડું લાગ્યું.

શહેર આખામાં મહારાવની ભંકોડા પરની સ્વારીની વાતો ગવાઈ રહી હતી. કોઈ કહેતું; 'ભંકોડા એ કલાક સુધી પણ મારો સહન નહિ કરે.' કોઈ કહેતું; 'ભૂપતસિંહ સંતાઈને લડશે.' કોઈ કહેતું; 'તેના બળ સામે મહારાજનું બળ કદાચ ઉતરતું પણ હોય.' ત્યારે કોઈ કહેતું; 'ભંકોડા તો વહેતું ભાંગી ગયું.' સત્ય અસત્યની સરાણે એ સૂત્રો ચડાવી શકાય તેમ ન હતું, કારણ કે તે બધી ખીન જવાબદાર ઉક્તિઓ હતી અને ખીન જવાબદાર વ્યક્તિઓ તે ઉચ્ચારતી હતી. ગમે તેમ હોય પણ કડીનું વાતાવરણ ગરમાગરમ હતું. પ્રજા હૃદયના લોહીમાં ધબકારા વધી રહ્યા હતા. શહેરનો મોટો ભાગ મહારાજની ફતેહ ઇચ્છતો હતો. કેટલાક નપાવટ લોકોને બાદ કરતાં બધા મહારાજનું સારું બોલતા હતા.

સૂર્ય અસ્તાયજો ગયો-અદૃશ્ય થયો. મંદિરોમાં ધંટાનાદ થયા. ખેડૂતો સીમ ભણીથી ગામ ભણી વળવા માંડ્યા. વ્યાપારી લોકો વ્યાપાર વધારવાની ત્રેવડમાં પડ્યા. રાજ કચેરીઓએ ચોકી કરતા રાજસેવકો સાવધાન બન્યા. સુખદુઃખનાં સાથી જેવાં ચક્રવાક જોડાં વિયોગી બન્યાં ત્યારે શામળ કંદુએ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. તે એકલો ન હતો, સાથે ચાર જણા હતા. દરેકના હાથમાં કપડે વીંટી કોઈ વસ્તુ હતી.

'કેમ છે રંગલા?' કહેતાં શામળ કંદુએ દરવાન તરફ એક કાંકરી ફેંકી એક આંખ મીંચી.

'અલ્યા! કંદુ કે?' ઉભા થતાં દરવાને કહ્યું.

'હા હા, કંદુના તંદુ!' કહેતો શામળ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

'અલ્યા! કાલે ક્યાં ગયો'તો?' દરવાને પૂછ્યું.

'ખેટમજીની દાઢ સળકી હશે!' પોતાના મિત્રો તરફ મ્હોં કરી કંદુ બોલ્યો.

'આજ લાવ્યો છે?' દરવાને પૂછ્યું.

'રોજ રોજ તને આપું? સાળા બિખારીને દમકી ખરચણી નથી ને પદમણી જોઈએ છે.' હસતાં હસતાં કંદુ બોલ્યો.

‘પૈસાની હું ના પાડું છું?’

‘તો આવજોને મેનાના ઘેર.’ કદુ બોલ્યો.

‘ત્યાં શું છે?’

‘આ છેલ ખટાઉ એ ઘરમાં રહેવા ગયા છે.’ એક મિત્રે ખુલાસો કર્યો.

‘એમ? અચ્છો શિકાર પાડ્યો લાગે છે. અલ્યા! પેલી નંદા પણ ત્યાં હશે?’ દરવાને પૃચ્છા કરી.

‘એટા! માગે તેને મુકતાફળ મળે પણ ભીખને માથે ભટ્ટ.’ કદુએ કહ્યું.

‘એટલે?’ દરવાને પૂછ્યું.

‘મેં કહ્યું હોત તો નંદાને મુકીને મેના જાત; પણ એ ભીખ માગે, કાણ માગે? આપણે ક્યાં તોટો છે?’

‘મેના ક્યાં ગઈ?’

‘તારે એનું પગેરું લેવું છે?’ કદુએ કહ્યું.

‘ત્યારે તો સાલા તું તો વાંઢો ને વાંઢો રહ્યો. ધરતું નામ મેનાનું ઘર અને ઘરમાં જોઈએ તો તું એકલો.’

‘આપણે તો ફક્કડ રહેવાના.’

‘એકલા ફક્કડ નહિ અક્કડ પણ ખરા.’ એક મિત્રે પ્રતિ કરી.

‘આવજો, આવજો, મેનાને ઘેર.’ દરવાને આમંત્રણ આપતો કદુ ચાલ્યો. સાથે તેના મિત્રો પણ ચાલ્યા.

‘અહીં આપતો જાને.’ દરવાને માગણી કરી.

‘તારે માટે જ નથી લાવ્યો.’ કદુના શબ્દો દૂરથી સંભળાયા.

શામળ કદુ તેના મિત્રો સાથે ઘેર આવ્યો. ઘર ઉઘાડ્યું અને મેડીએ જઈ દીવો સળગાવ્યો. છેલ્લા દાખલ થનાર મિત્રે અંદરથી બારણું બંધ કરી દીધું.

‘અલ્યા! મેના આવી લાગે છે. એક જણે દીવો થતાં ધરતું રૂપ જોઈને કહ્યું.

‘જ જ હવે, પીધા પહેલાં ચઢ્યો કે શું?’ બીજાએ કહ્યું.

‘આપણે ગયા ત્યારે પેલો વાંસ અહીં પડ્યો હતો.’

‘તારું ફૂટી ગયું લાગે છે.’ બીજાએ કહ્યું.

‘અધ્યા એ! બધાએ બોલતા બંધ થાઓ. મેના હશે તો વચલા ઝોરડામાંથી હું પકડી લાવું છું.’ કદુએ કહ્યું અને વચલા ઝોરડા ઉધાડવા ગયા.

કદુ સાથે જ મેનાને પકડવા જતો હશે, એમ માની ચારે જણા તેની સાથે થયા. બારણું ઉધાડ્યું અને હવા જોરથી ચાલી. પાછળના બારણાની બારી ખુલ્લી હતી અને વચલા ઝોરડા સાથે જોડાતું તેનું બારણું પણ ખુલ્લું હતું.

‘એ...મેના ગઈ!’ કદુએ લહેકા સાથે કહ્યું.

‘ક્યાં?’ ચારે જણા બોલતાં હસી પડ્યા.

‘પવન લઈ ગયા. જોયું નહિ પેલી બારી ઉધાડી છે તે?’ કદુએ કાંબો હાથ કરી બારી બતાવતાં કહ્યું.

‘હત સાલા કદુ! અમને પણ છેતરે છે?’

‘તમને કોણ તમારો બાપ છેતરે છે? તાળાબંધ ઘરમાંથી મેના ફેરી છે? સાળાઓ અકલ્પ ક્યાં વેચી આવ્યા હો?’ કદુએ બધાને એક સાથે ખખડાવ્યા.

કદુ પાછળના ખંડતું બારણું બંધ કરી આગળના ખંડમાં આવ્યો. બધાએ તેનું અનુકરણ કર્યું.

‘બેટા કદુ! હવે તો જૂખ લાગી છે.’

‘તારા બાપે અહીં માથ દાટ્યો હશે તે બેટા કદુ તને કાઢી દેશે.’ કદુએ માથામાં વાગે એવો જવાબ આપ્યો.

‘નહિ ખવડાવે, બેટા કદુ?’

‘મણેશ ગોટલી! આજ બોલ્યો, તે બોલ્યો. હવે પછી બોલીશ તો ચામળ કદુ સાથે કામ છે, તે યાદ રાખજો.’ કદુએ આંખ ફેરવતાં કહ્યું.

‘લડશે નહિ, લડશે નહિ, લાકુ માટે લડશે નહિ. લાકુ બનાવે રમતા રામ, (પણ) સરા ચઢાવીશું દસ જામ.’ રમતારાએ લડતા મિત્રોને સનાવતાં કહ્યું.

‘રમતારામની કાઠી ન જોઈ હોય તો. લાબો છે ગોળ, ધર ને ધરનો લોટ ?’ એક મિત્ર વચ્ચે પડ્યો.

‘એ તો થવાનું હશે તો થશે, પણ પેલું સંતાડી લાવ્યા છે એ તો બહાર કાઢો.’

‘પહેલાં પાંચ વાટકા લાવો.’ એક જણ બોલ્યો. ખીજો ઉઠી વાટકા શોધવામાં પડ્યો. ત્રીજો દરેકની પાસે સંતાડેલાં ભરેલાં માટીનાં વાસણો બેગા કરવા માંડ્યો.

‘આજ તો મળ આવશે.’ પેલો વાટકા લાવનાર બોલ્યો.

‘કેમ ?’

‘નંદા અને મેનાએ વાપરેલા વાટકા આપણે વાપરીશું.’

‘અલ્યા ! નંદાને તો મેં આજ સવારે જોઈતી.’ ગણેશ ગોટલી બોલ્યો.

‘હોય નહિ. નંદાને મૂકીને મેના કદિ ન જાય.’ કદુએ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

‘સાચું કહું છું; જીવરામ ટેલમટના બારણામાં તે ઉભી હતી.’

‘નંદા ન હોય.’

‘ખરેખર એ જ નંદા.’

‘તો મેના પણ કદીમાં જ હોવી જોઈએ.’ કદુએ કહ્યું.

‘તે હું નથી જાણતો.’ ગોટલીએ કહ્યું.

‘એટા ગોટલી ! તું ક્યા દહાડે સાચું બોલે છે ?’ પેલા રમતા-સામે કહ્યું.

‘વરસમાં એકાદ વખત તો જરૂર.’ ગોટલીએ ઉત્તર આપ્યો.

વાટકાઓમાં વાસણોમાંનો પ્રવાહી રેડાવા માંડ્યો. દીવાના ઝાંખા તેજમાં એક ખીજાને તે આપતા જાય ને પીતા જાય. પેટમાં પ્રવાહી ચહોંચ્યો અને બધા રંગેતે ચઢ્યાં.

હજી ન આવ્યું.’ ગોટલીએ કહ્યું.

‘દરવાજે બંધ કરીને આવશે. હજી તો પહેલો પહોર ચાલે છે. કદુએ જવાબ આપ્યો.

‘અલ્યા રમતારામ ! ચૂલો સળગાવ.’ ગોટલી બોલ્યો.

‘નહિ સળગાવું તો તારા બાપનું શું જશે?’ રમતારામ બોલ્યો.

‘અલ્યા કદું! જે તારો રામ રસોડું સંભાળવાની ના પાડે છે.’

‘એ તે તારી રાંધનારી છે?’ કદુએ સામેથી પૂછ્યું.

‘જીભ સંભાળીને બોલજો હોં કદું! નહિતર રમતારામ સાથે પાનું પડ્યું છે.’ રમતારામે ‘રાંધનારી’ સામે વિરોધ દર્શાવ્યો.

‘પાનું ઉઘાડાવી નાખતાં આવડે છે.’ કદુ બોલ્યો.

‘જેજે ત્યારે,’ કહેતો રમતારામ ઉઠ્યો અને ‘સાલી વરણસંકરની જાત, ન સમજે આમ કે ન સમજે તેમ. એક ઝાલી પૂછડી છોડે જ નહી’ રમતારામે કદુને પગની લાત મારી. કદુ ઉભો થવા જતાં લથડ્યો, પણ પડતાં પહેલાં ભીંતનો ટેકો લઈ સ્થિર થયો.

‘મા...મારા ધ...ધરમાં મ...મને મારે છે? ગો-ગોટલી ગો-ગોળી ચલાવ.’ દારુના ઘેનમાં કદુએ મણેશ ગોટલીને ગોળી છોડવાનો હુકમ આપ્યો.

‘બારણું ઉઘાડો.’ બહારથી અવાજ આવ્યો. બધા દારુના ઘેનમાં હતા. દરેકની જીભ બોલતાં અટકતી હતી.

‘કો-કોણું?’ રમતારામે પૂછ્યું.

‘બારણું ઉઘાડો.’ અવાજ ભારે હતો, સત્તાબર્યો હતો. પાંચે જણા દબાઈ ગયા. શું કરવું? એ કોઈને ન સૂઝ્યું. ‘બારણું ઉઘાડો.’ કૂરીથી બહારથી એ જ સત્તાબર્યો અવાજ આવ્યો, પણ અહીં તો બધા-ઓના મોતિયા મરી ગયા હતા. ન હાલે ન ચાલે.

બહારથી બારણું ખખડ્યું, ધણુધણ્યું. એક લાત, બે લાત, ત્રણ લાત અને બારણું ઉઘડી ગયું. મેડીપરના પાંચે દારુડિયાનાં સ્ત્રીરૂપી ઓળિયાનાં કોઈ અગોચર ખૂણામાં સંતાઈ જવા તેમના આત્મા ચાલ્યા ગયા.

‘ઉપર કોણું છે?’ના સત્તાવાહી અવાજને જવાબ આપવાની ઉપરથી કોઈએ હિંમત ન કરી.

મારેક રાજસેવકો જેવા લાગતા માણસો ઉપર ચઢ્યા. પાંચે દારુડિયા એક બીજાથી સંતાવાની પેરવી કરતા કુંડાળાના આકારે એડા હતા.

‘શામળ કદુ કોણ છે ?’ સત્તાવાહી અવાજ ફરી ગાળ્યો.

શામળે ઉંચું જોયું.

‘તું ?’

શામળ ન જોલ્યો.

‘એ શામળ કદુ છે.’ ગણેશ ગોટલીએ ઝાળખાણ આપી.

રાજસેવક કદુનો કાન પકડી ચાલતા થયા. કદુ સિવાય કદુના મિત્રો મેનાના ઘરમાં ધડી પણ ટકે ?

રાત્રે મોડો કદુનો દટું કહેવાતો દરવાન આપ્યો, પણ બહારની સાંકળ જોઈ નિરાશ થઈ પાછો ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

બકોડા બાંચું !

બકોડા દરથી દેખાયું અને મલ્હારરાવે સૈન્યને યોનાવી દીધું.

તેની અન્યખીનો પાર ન હતો. કાપણીની મોસમ હજુ ચાલતી હતી, છતાં બકોડાની સીમ ઉજ્જડ હતી. ખાલી ખેતરો નાખી નજરે અડવાં લાગતાં હતાં.

ખાલી ખેતરોમાં તેણે પડાવની તૈયારી કરવા હુકમ આપ્યો, પણ સૈન્ય તરફથી વીનવણી કરવામાં આવી કે, ગમે તેવા સંજોગો હશે છતાં બકોડા અને તેના કાકારને પહોંચી વળાશે. મલ્હારરાવને પણ તેની ખાત્રી હતી છતાં અન્યખી તો એ હતી કે સીમ ખાલી હતી. તેનો વિચાર બકોડાથી દૂર રહી બકોડામાં ચાલતી રમત જાણી લેવાનો હતો. સૈન્યે તેનો વિરોધ કર્યો. શક્તિ અને સંખ્યાનો ખ્યાલ કરતાં મલ્હારરાવે જોયું કે, સૈન્યને પુરૂષ કરવામાં કાંઈ જોખમ ન હતું એટલે તેણે વિના પડાવે બકોડા પર સીધા જવાની આજ્ઞા આપી રાખી.

પોતાનું ‘ધાયું’ ચચાઈ સૈન્યના માણસો પુરૂષ થયા. હોંકારા કરતા અને ખૂમખરાડ મારતા સૈનિકો બકોડાની બાગોળ સુધી આવ્યા, પણ તેમને કોઈ માણસનો ભેટો ન થયો કે કોઈ માણસ તેમને જોઈ નાસતો

ન જણાયું. જાણે નિર્જન ભૂમિ પર પ્રયાણ કરતું હોય તેમ સૈન્ય આગળ વધતું હતું.

મહારાવનું આશ્ચર્ય વધ્યું, સાથે મુંઝવણ પણ થઈ આવી. 'સાચે જ ભંકોડા ખાલી દેખાતું હતું કે, પછી ભૂપતસિંહનું કોષ કાવજી હતું?' તેના દિલમાં અંદેશ જાગ્યો.

'થોભી જાઓ.' પોતાનો ઘોડો રોકતાં તેણે સૈન્યને આદેશ આપ્યો. કૂચ કરતું સૈન્ય ભંકોડાને પાદરે એકાએક થંભી ગયું. પગપાળા અને ઘોડેસ્વાર એક સાથે અટકી ગયા. પાછળ તોપને ખેંચી લાવતા ગાડાને આગળ લાવવાનો મહારાવે હુકમ કર્યો.

'અને બંદૂકો તૈયાર કરો.' બીજે હુકમ છોડતાં તે બોલ્યો.

તોપ ખેંચાઈ આવી. બળદોને છોડી દીધા. ગોલંદાને તોપની તૈયારી કરતા રહ્યા તે દરમિયાન મહારાવની નજર ભંકોડાની શેરીએ શેરી તરફ ફરી વળી. કોઈ તરફથી કોઈ માનવી, કોઈ તરફથી કોઈ અવાજ કે કાવજાની ગંધ આવે છે?...પણ મહારાવ એ બાબતની સ્પષ્ટતા મેળવવામાં નિષ્ફળ ગયો.

તોપ તૈયાર થઈ.

'પેલા મોટા મકાન તરફ મોઢું રાખી ગોજો ફેંકો." રાજાએ હુકમ કર્યો.

ગોજો છૂટ્યો 'ધૂડૂમ' અવાજ થયો અને વૃક્ષની જર્જરિત કાચદ ધ્રુજને પડી જાય તેમ પેડું વિશાળ મકાન આંચકાથી ધ્રુજતું, બળ બળીને પડી ગયું.

પાંચેક મિનિટ સુધી વિનાશક મૌન છવાયું. ભંકોડાની શાન્તિ અખંડ હોય તેમ લાગ્યું. કોઈ માનવી કે દોર નજરે ન પડ્યું. દૂર દૂરે શેરીઓમાં કૂતરાઓનું ભસવું ગામ સજીવ હોવાની ખાત્રી આપી રહ્યું હતું.

'બીજે ગોજો તૈયાર કરો.' મહારાવે હુકમ છોડ્યો.

'હુ હજીર.' ગોલંદાનેએ કામ શરૂ કરતાં કહ્યું.

‘પચીસ બંદૂકધારી મારી સાથે ચાલો.’ બીજો હુકમ થયો. બંદૂક-ધારીઓની પાંચપાંચની એક એક એવી પ્રથમની પાંચ લાઇનો આગળ વધી.

બંદૂકધારી સૈનિકોને મોખરે રહી મલ્હારરાવ આગળ વધ્યો. ફેરીએ ફેરીએ ફરી તેણે બંદૂકના અવાજો કર્યા કરાવ્યા, પણ વ્યર્થ. જાનવી નામે જાંકોડામાં ન હતું. ફરતા ફરતા તેઓ જૂપતસિંહની ડેલીએ આવી પહોંચ્યા.

‘અહીં તો કોઇ હશે જ.’ મલ્હારરાવને ખાતરી હતી.

‘બંદૂક ફેડું?’ એક સૈનિકે પૂછ્યું.

‘ના, એક સામટા પચીસ અવાજ કરો.’ મલ્હારરાવના શબ્દો માન્યા.

‘અને મલ્હારાજ! એ અવાજના જવાબમાં અંદરથી કોઇ બહાર દોડી આવશે તો આપણે શું કરીશું?’ એકે સમયચર્યકતા દર્શાવતાં કહ્યું.

‘આપણે?’ વિચારમાં પડતાં મલ્હારરાવે પોતાના પોશાક તરફ જોયું.

‘બીજાં હથિયાર શા કામમાં આવશે?’ પણ એ જવાબ દેતાં તેને ખાતરી થઇ કે, એક સેનાપતિમાં હોવી જોઇએ તેટલી કુશળતા તેનામાં ન હતી.

જામગરીઓ ચંપાઇ ગઇ અને એક સામટા પચીસ અવાજ એક-રૂપ બની ગામ ગજવી ગયા. કાકોરની ડેલીના બંધ દાર પર પચીસ જોળીનાં નિશાન લાગી ગયાં; પણ દાર ન ઉઘડ્યાં તે ન ઉઘડ્યાં.

મલ્હારરાવે ઘોડેથી ઉતરી દાર પાસે જઇ તે ઉઘાડવા બનતો પ્રયાસ કર્યો, પણ વજનું હોય તેમ તે દાર જરાપણ હાલ્યું નહિ. દાર અંદરથી બંધ હતું એટલે કોઇકે તો અંદર હોવું જ જોઇએ એ શંકાએ મલ્હારરાવને ઘેરી લીધો. તેણે સૈનિકોને નજીક બોલાવી બારણું તોડવા હુકમ આપ્યો.

‘મલ્હારાજ! આ તો ન તૂટે.’ એક સૈનિકે કહ્યું.

‘કેમ?’

‘તેની બનાવટ જ એવી છે.’

‘ત્યારે શી રીતે ખુલે?’

‘તોપથી તોડી નાખી શકારો.’

‘બોલાવો ગોલંદાને.’ રાજના મુખમાંથી હુકમ નીકળ્યો અને એક સૈનિક તેનું પાલન કરવા દોડ્યો.

દાર તોડવાની યુક્તિ શોધતો મલ્હારરાવ દાર આગળ જ ઉભો રહ્યો. મકાનની બાંધણી એટલી મોઢક હતી કે મલ્હારરાવ મહેમાન બનીને આવ્યો હોત તો મોઢથી નેછ જ રહેત; પણ અત્યારે તો તે દુશ્મનની રીતે દુશ્મનની ધમારતનું સૈંદર્ય નેછ રહ્યો હતો.

સુંદર રંગબર્ચાં રસપૂર્ણ ચિત્રો અત્યારે તેની હાથમાં વધારો કરતાં હતાં. તેનાથી બોલાઈ ગયું. ‘આ બંધાવતાં ખર નહિ હોય કે એક દિવસ મલ્હારરાવ આવશે?’ એટલું બોલી લેશે દાંત કચકચાવ્યા.

થોડી વારમાંજ તોપનું ગાડું ખેંચાઈ આવ્યું. બરાબર ગોઠવી ગોળો ફેંકાયો. ‘હુકમ’ અવાજ સાથે જ બારણું તૂટ્યું અને ઠાકોરની ડેલી હતી નહતી જેવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ.

મલ્હારરાવ હસ્યો, કોઈ સુંદર ચિત્રને ફાડી નાખી બાળક હસે તેમ. તોપનો અવાજ સાંભળી પાદરે ઉભેલું સૈન્ય ગામમાં આવ્યું અને એવી રીતે મલ્હારરાવ લાવેલો તે સમયનું સૈન્ય ભંડોડાના ઠાકોરની ડેલી આગળ એકઠું થઈ ગયું.

હવે શું કરવું, તે મલ્હારરાવને સ્પષ્ટ નહતું. લડનાર તૈયાર હતો પણ લડત આપનાર કોઈ નહતું.

‘ભંડોડાને પાદર બોલાવી છેવટે આવી જ મહેમાનગિરિ ભૂપતસિંહે ફરી! ઠાકરડા તે રાજપૂત અને ખરા!’ મનને ખુશ કરતો મલ્હારરાવ બોલ્યો. વિનયથી ઉત્પન્ન થતા હર્ષથી હલકાતે હૈયે તેણે આસપાસ નજર ફેંકી.

‘ઓહો! હજુ તો ધણાં સુંદર મકાનો બાકી છે ને!’ હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું. કોઈ ન બોલ્યું.

‘ગોલંદાજી! ગોળા તો પહોંચે તેમ છે ને?’

‘નેછએ તોટલા મહારાજ!’

‘ત્યારે વિજયની ખુશાલીમાં બધા ગોળા અહીં જ વરસાવો અને આ સુંદર દેખાતાં મકાનોમાંથી એક પણ બચે નહિ તેટલી કાળજી રાખી કામ કરો.’

હુકમનો અમલ શરૂ થયો. એક પછી એક મકાનો ભૂમિશાયી બનવા માંડ્યાં. મલ્હારરાવ અને તેના સૈનિકો સળગતી હોળી તરફ જોઈ રહ્યા હોય તેમ એ ભૂમિશાયી થતી સુંદર ધમારતો તરફ જોઈ રહ્યા હતા. મલ્હારરાવના દિલમાં હર્ષ હતો. વૈરતુષિનો આનંદ હતો. સૈનિકોને સંતોષ હતો. વગર પ્રયત્ને બંકોડા ભૂમિશાયી બનતું હતું. ગોલંદાળે પોતાના કાર્યમાં મશગુલ હતા.

‘અરે, સામેથી કોણ આવે છે?’ એક સૈનિકે દૂરથી આવતા એક આણસ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરતાં કહ્યું.

‘વાહ ! આ નિર્જન ગામમાં વળી માનવી ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યું?’ ખીજાએ મશ્કરીમાં કહ્યું.

આવનાર વધુ નજીક આવ્યો.

બધાઓની કૌતુકભરી નજર તેના તરફ ગઈ.

આવનાર કોઈ ખારોટ હતો.

‘કડીના મલ્હારરાવ ! જોયું ને બંકોડા ?’ તેણે મલ્હારરાવને પૂછ્યું.

‘તું કોણ છે?’ મલ્હારરાવે તેને સામું પૂછ્યું.

‘હું ? હું બંકોડાનો એક ખારોટ છું અને તને કહેવા આવ્યો છું આપ ! કે બંકોડાના માનવીએ જે દિ’ અત્યારે જોયા તે તું કહે જોજો.’

‘શું ?’

‘ગામતરાં, આપ ! ગામતરાં. ઘરબાર છોડી ચાલી ગયેલી રૈયતનંદ ખોરડાં પડાવી નાખનાર આ દુનિયામાં તને જ જોયો આપલા ! અમે ખારોટ લોકો તો ઠીક, પણ દુનિયા કે’શે કે મલ્હારરાવની હમિયારબંધ સેના સામે બંકોડાનાં ખાલી ખોરડાંનાં રોડાં લડ્યાં તો રોડાં !’ ખારોટે કહ્યું.

‘ખારોટ ! જીભ લાંબી છે ?’ મલ્હારરાવે રોષમાં કહ્યું.

‘હા, બાપ! અમારી - દેવીપુત્રોની છબ લાંબી હોય છે. કાપી લેવી કે? એ પણ કરી લે બાપ! મનની મનમાં ન રહી જાય.’ કહી છબ મલ્હારે આગળ વધ્યો.

‘આને ઉપાડી ગામ બહાર ફેંકી દઇ આવો. મારી સામે એ ન ભેઠએ.’ મલ્હારરાવે હુકમ કર્યો.

‘હા, બાપ! તારી શરમ હું જોઈ જાઉં, એ તને કેમ ગમે? હું મારે આ ચાલ્યો બાપ! તું તારું સંભાળજે.’ કહેતો બાપેટ આવ્યો હતો તે રસ્તે ચાલ્યો ગયો.

મલ્હારરાવને ખરેખર શરમ થઈ આવી. સૈનિકોની આંખ પણ કંઈક બંધ હતી. થયું હતું તે ન થયું થનાર ન હતું. પશ્ચાત્તાપનો એક કપાટો મલ્હારરાવના વેર ભૂખ્યા હૃદયની આગને ઠારી દઇને ચાલ્યો ગયો.

‘બંધ કરો એ તોપ મારો.’ તેણે ઢીલે મોઢે હુકમ આપ્યો.

‘કહી તરફ પાછા ચાલો.’ બીજો હુકમ છોડતાં તેણે સઘળા સૈનિકોને આજ્ઞા કરી.

બંકોડા ભાંગી કહી તરફ જતા સૈન્યમાં સોવ નિરાશા છાંયી રહી હતી.

પ્રકરણ ૨૨ મું

‘બીજો હરિશ્ચન્દ્ર!’

બાપેટના શબ્દો મલ્હારરાવના દિલને ડંખતા હતા. બંકોડાના કાકોરે કરેલી મૂક હાંસી તેના હૃદયમાં તીરની જેમ ભોંકાઈ ગઈ હતી. શત્રુના અંધારાનો લાભ લઈ સૈન્યને તો કહી ભેગું કરી દીધું હતું; પણ પોતે બીજાઓને બંકોડાના વિજય વિશે શું કહેશે?

ચોડીક પળ ગઈ અને હનુમન્તરાવ મળવા આવ્યો. રાજાએ પોતાનું મોઢું ઢીવાના પ્રકાશથી વિરુદ્ધ દિશામાં રાખવા પ્રયાસ કર્યો, પણ લશ્કરી લાલિમ પામેલો અને પૂર્ણ કાવત્રા શોધનાર સરકારી ખાતાનો ઉપરી એમ ભોળવાય ખરો?

‘મહારાજ! મોઢું લેવાઈ ગયું લાગે છે.’ વાતવાતમાં તેણે કહી દીધું.

‘એ તો અમસ્તું જ. રસ્તાનો શ્રમ કાંઈ ઓછો નથી હોતો, પણ ચેલા સામળ કંટું શું થયું?’

‘મહારાજ! તેનું પકડી જેલ ભેગો કરી દીધો છે.’ હનુમન્તે જવાબ આપ્યો અને મલ્હારરાવનું ધ્યાન, યુદ્ધની શરમનો શોક ભૂલી કંદુએ કરેલા અપમાનનો બદલો લેવા તરફ વળ્યું.

‘આત્યારે જ તેને અહીં હાજર કરો.’

હનુમન્તે સુમન્તને નિશાની આપી શામળ કંદુને જેલમાંથી લઈ આવવા મોકલ્યો.

સુમન્ત શામળ કંદુને લઈને આવ્યો ત્યાં સુધી બન્ને ભાઈ નિઃશબ્દ એક બીજાના મુખ તરફ જોતા બેસી રહ્યા.

શામળને મૂકીને સુમન્ત ગયો કે, મલ્હારરાવે હનુમન્ત સામે જોયું. હનુમન્ત રાજાનો ભાવ કળી ગયો. તે ઉઠ્યો અને દિવાન ખંડ ત્યજી બહાર ગયો. રાજા અને કંદુ એ વિશાળ ઓરડામાં રહ્યા.

‘શામળ! મેના ક્યાં ગઈ?’ દીનભાવે હાથ જોડી હિમેલા શામળને મલ્હારરાવે પૂછવાની શરૂઆત કરી.

‘મહારાજ! તે હું નથી જાણતો.’

‘તેના ઘરમાં તું શી રીતે ચૂસી ગયો?’

‘મહારાજ! મેના મને ચાવી આપીને ગઈ હતી.’

‘છતાં તે ક્યાં ગઈ તે તું નથી જાણતો?’

‘ના, મહારાજ!’ કંદુએ એક જ જવાબ પકડી રાખ્યો.

‘નંદા વિશે કંઈ જાણે છે?’ રાજાએ પૂછ્યું અને કંદુ વિચારમાં પડ્યો.

મેનાને અપાએલા કોલમાં નંદા વિષેની માહિતીનો સમાવેશ થતો નહોતો, કારણ કે નંદાને સાચે લઈ જવાનું પોતાને કહી મેના તેને સહેરમાં જ મૂકી ગઈ હતી.

‘કેમ કંઈ જાણ્યો નહિ? નંદા ક્યાં છે?’ મલ્હારરાવને બંકોડા આવવા ધાતું હતું. તેનું વેર બને તેટલું બાળી લેવા તે તત્પર હતો.

‘સાંભળવા પ્રમાણે તે કડીમાં છે.’

‘સાંભળવા પ્રમાણે એટલે તને સાચી માહિતી નથી?’

‘ના, મહારાજ!’

‘બોલ તહેં શું સાંભળ્યું છે?’

‘જીવરામ ટેલમકને ત્યાં નંદા છે.’

‘કાણે કહ્યું?’

‘ગણેશ ગોટલીએ.’

‘એ કાણ છે?’

‘મારો મિત્ર.’

‘તારો મિત્ર જાણી શક્યો, તે મેના તને ન જણાવી શકી? અજબ જેવી વાત છે કે ચાવી સોંપતાં તે તને એટલું પણ કહેતી નથી ગઈ?’ રાજાએ અચંબો દર્શાવતાં કહ્યું.

‘મહારાજ! એના જેવી અજબ સ્ત્રી મેં ખીજ જોઈ નથી.’ રાજાના અચંબાએ કંઈની દીનતામાં ઘટાડો કર્યો.

‘તું એને ક્યારથી જાણ્યો?’ રાજાએ પૂછ્યું.

‘મહારાજ! હું તેના ગામનો છું. તેના ઘણીને મેં મારે હાથે મારી નાખ્યો હતો એટલું અમારું બેનું જાણખાણ છે.’

‘જતાં તે તને ધરતી ચાવી આપી ગઈ?’

‘મહારાજ! તેને મારા શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ છે.’

‘તે કદિ વચનભંગ કર્યો નથી?’

‘મહારાજ! વચનભંગ પછી આ માથું ધડ પર હોય તોયે શું અને ન હોય તોયે શું?’

‘વચનભંગ થયા પછી તું ધડ પર માથું ધમ્કે ખરો?’

‘કદિ નહિ મહારાજ! જેનો ઉપયોગ નથી તેને રાખીને શું કરવાનું?’

‘ખીજો હરિશ્ચન્દ્ર!’ મસ્કરીમાં ઉડાવતાં મહારાવ બોલ્યો. કંઈ બે હાથ જોડી ઉભો જ રહ્યો.

‘નંદા કોની દીકરી?’

‘તે હું નથી જાણતો, પણ મેનાની તો નહિ જ.’ કંઈ સાચું બોલતો હતો.

‘મેના તને શું કામ સોંપીને ગઈ છે?’

‘મહારાજ ! આપ તે ન પૂછો તો સારું.’

‘કહેવામાં વધ્યા છે ?’

‘જરાએ નહિ; પણ તે જાણ્યા પછી આપ હસી પડશો.’

‘કેમ ?’

‘મને તેનું ધર સાચવવાનું કહી ગયું છે !’

‘અરે ! તેના ધરમાં એટલી પુંજ ભરી છે ?’ આશ્ચર્ય પામતાં

મહારાવ બોલ્યો.

‘એ તો એ જાણે, મહારાજ !’

‘મારે એ ધર ભૂંટાવવું પડશે.’

કંઈ ન બોલ્યા.

‘કેમ નથી બોલતો ? તારું વચન શી રીતે પાળીશ ?’

‘મહારાજ ! હું નથી માનતો કે, આપ રૈયતનું ધર ભૂંટાવો.’

‘જોજે, સવારે જ મેનાનું ધર ભૂંટાશે.’

‘તે પહેલાં મેનાનું જોખમ મારગે થયું હશે.’ નક્કી બનતાં

આમજે કહ્યું.

‘કોણ માર્ગે કરશે ? તું તો જલમાં હોયશ.’ મહારાવે કહ્યું.

‘જેલનું બંધન કંઈને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ બાંધી શકતું નથી.’

મહારાવે જોયું કે, મ્હોંએ ચઢાવ્યો કંઈ જાણી બનતો જતો હતો.

‘તારા ઉપર સારા માણસોને ભૂંડા નામે બોલાવવાનો આરોપ છે, એટલા માટે તને પકડવામાં આવ્યો છે.’

કંઈ થંભી ગયો. રાજાએ પાસું બદલ્યું હતું. તેને પકડવાનો હુકમ હજી તેની જાણમાં ન હતો.

‘વાત સાચી છે ?’ મહારાવે પૂછ્યું.

‘મહારાજ ! મને ખબર નથી, છતાં એટલું તો હું જાણું છું કે, હજી સુધી મારે આપ સિવાય બીજા કોઈ સારા માણસ સાથે વાત કરવાનો વખત આવ્યો નથી.’

મહારાવ હસી પડ્યો; કંઈની સત્યોક્તિ ઉપર કે લાયકાત ઉપર તે તો એ જાણે. કંઈ પણ રાજાના એ હાસ્ય સાથે ભળ્યો.

‘બડ બાગી !’

‘માટે તો મહારાજ ! આજ સુધી સ્વયંપાકી છું.’

‘એ તો વધારે સુંદર.’ મલ્હારરાવે હાસ્યને ફેલાવતાં કહ્યું. રાજનાર એ ખુલ્લા હાસ્યને વખાણવું કે વખોડવું એ કુરૂપ કદુંતે ન સમજાયું.

‘ગમે તેમ હોય કદું ! પણ તારા ઉપરનો આરોપ સાચો છે. તે કોઈને કંઈ કહ્યું હતું ?’

કદુંએ સારા માણસોનાં નામ મનમાં ગણી લીધાં. તેમાંના ઘણાને તો તેણે કેટલાયે દિવસોથી જોયા ન હતા અને બાકીના પૈકી કોઈની સામે ઉભા રહી તે કદિ કંઈ બોલ્યો નહતો. પછી એ આરોપ આરોપ્યો કોણે ?

‘પરમ દિવસની રાત સાંભરે છે ?’ મલ્હારરાવે પૂછ્યું. શામળ કદુંના છક્કા છૂટી ગયા. તેની નજર આગળ પેલો પ્રસંગ તરી આવ્યો.

‘મહારાજ ! માફ કરો. તેમાં આપ હતા ?’ કદુંએ ફરગરતાં કહ્યું.

‘તું શું ધારે છે ?’

‘હું શું ધારું મહારાજ ! મારે માથે આજ કેમ ફાટી નથી પડતું ? આપને મેં ન ઓળખ્યા અને ન કહેવાતું કહી દીધું.’

‘એ તો ઠીક, પણ નંદાની એટલી બધી ખ્યાતિ છે કે હરકોઈ તેની વાત સાંભળવા આવે ?’ રાજએ જોયું કે કદું નિર્દોષ હતો. અળખ્યે અંધેલો દોષ ક્ષમ્ય ગંજાવો જોઈએ, તેવું કદુંએ ફરેલા પશ્ચાત્તાપને અંતે તેને લાગી આવ્યું.

કદુંએ પ્રશ્નનો જવાબ ન આપ્યો, એટલે રાજ વહેમાયો.

‘કેટલા ગધેડા નંદા વિશેની વાત સાંભળવા આવ્યા હતા ?’

‘મહારાજ !’ કદુંની આંખમાં આંસુ હતાં.

‘અભ્યા ! રડે છે ?’

કદું ન બોલ્યો.

‘જા, જા. હવે મોકુ થયું. જોલના સળિયા તારી રાહ જોતા હશે. વળી સવાર પહેલાં વચન પાળવાની પણ ચિંતા હશે.’ મેનાના મકાનને લાંટાળી દેવાની આગાહીની યાદ આપતાં રાજએ કહ્યું.

કંઈ ન ખસ્યો.

‘સુમંત ! જાને એની જગાએ પહોંચાડી આવ.’

સુમંત આવ્યો અને રાજાને નમન કરી કંઈને લઈ બહાર નીકળ્યો.

વિશાળ દિવાનખંડ છોડી બન્ને બહાર નીકળ્યા. એક નાનો ચોરડો ચટાવી લાંબી વિશાળ ગેલેરીમાં બન્ને પ્રવેશ્યા. સુમંત જોલ તરફ જવા આગળ વધ્યો. ત્યાં શામળે તેને અટકાવી કહ્યું. ‘એમ ક્યાં જાય છે?’

‘કેમ?’

‘મને ફરીથી જોલમાં નથી લઈ જવાનો.’

‘ત્યારે ક્યાં જવાનું છે?’

‘મેનાને ઘેર.’

સુમંત ઉભો રહ્યો. મહારાજનો હુકમ તે સમજ્યો ન હતો કે શું ?

‘શંકા હોય તો મહારાજને પૂછી આવ. હું અહીં ઉભો છું અથવા શું કહે તો તારી સાથે આવું.’ કંઈએ કંડે દિલે કહ્યું.

‘શું કરવું?’ બોલતો સુમંત વિચારમાં પડ્યો.

કંઈને તેની જગાએ પહોંચાડી આવવાનો હુકમ હતો. એવો સાદો અને સરળ હુકમ પણ ન સમજનારને મહારાજ શું કહેશે? સુમંતે નિર્ણય કર્યો.

‘ચાલ, ઉતરવા માંડ.’ કહી દાદર ઉતરવાનો કંઈને હુકમ કર્યો.

‘હજી ખાત્રી ન થતી હોય તો પૂછી આવ.’ કંઈએ વળી કહ્યું.

‘ચાલે છે કે નહિ?’ સુમંતે હાથ ઉપાડ્યો.

શામળ સડસડાટ દાદર ઉતરી પડ્યો અને સુમંતના ચોક્કી પહેરાનીએ મેનાના ધર સુધી પહોંચી ગયો.

‘જા હવે.’ ધર ઉપાડતાં કંઈ બોલ્યો.

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના સુમંત પાછો વળી ગયો.

આખી રાતની ગડમથલને અંતે, મેનાના સામાનની સળંગ સળંગ ચોતપાના વક્ષદાર દારુડિયા મિત્રોના ધર ભેગી કરવાના કામમાં કંઈ સફળ જાન્યો કે, તરત જ પૂર્વમાં ઉપા રેલાઈ.

શામળ કંટુની મુલાકાતમાંથી એક હકીકત મલ્હારરાવ મારે મહત્વની હતી. ભૂપતસિંહ તેને બનાવી ગયો હતો, તેનો બદલો નંદાન રંગમહેલમાં ઉપાડી લાવીને વાળવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો, પણ નંદા ક્ય હતી ? જીવરામ ટેલબટ્ટને ત્યાં. જેણે જીવન ધરીને પાપ નહિ કર્યું હોય જેણે જીવન ધરીને અસત્ય નહિ ઉચ્ચાર્યું હોય, જેણે પોતાની પીડ સિવાય અન્ય કાર્યમાં માથું માર્યું નહિ હોય, તેવા નિરુપદ્રવી જીવ જીવતા જીવરામ ટેલબટ્ટને ત્યાં નંદા હતી. એ શુદ્ધ આત્માજીને ત્યાંથી નંદાને ઉઠાવાય ? ઉઠાવી લાવ્યા અને આત્માજી દુભાય ત્યારે ? તે પછી દિલમ ડંખતું ભૂપતસિંહે કરેલું અપમાન શી રીતે વાળવું ? મલ્હારરાવને આકીની રાત્રિ નિદ્રા વિનાની અને વિચારોથી ભરપૂર ગઈ, પણ કો તારતમ્ય સવાર સુધી તેને હાથ આવ્યું નહિ.

દિવસ ઉગ્યો અને તે ઉઠ્યો. નિત્યકર્મથી પરવારી મહત્વનાં કાર્યમ પરોવાઈ જવાની તૈયારી કરવાના ધરાદાથી તેણે કાર્યમાં ઝડપ આણી પણ તેનું મન કોઈ નિર્ણય ઉપર આવ્યું ન હતું.

તેણે સુમંતને યાદ કર્યો. વફાદાર નોકર હંમેશ માટે તેની તહે નાતમાં તૈયાર જ રહેતો. તે આવ્યો અને મલ્હારરાવે મેનાનું ધર ખુલાવ નાખી બૂટાવી દેવાનો તેને હુકમ આપ્યો.

‘મહારાજ ! ધર ખુલ્લું જ હશે. શામળ કંટું ત્યાં રહે છે.’

‘શામળ તો એ રહ્યા જેલમાં.’ મલ્હારરાવે કહ્યું.

‘મહારાજ ! આપે મને રાત્રે તેને ત્યાં મૂકી આવવા હુકમ કરેલે ને ?’ લાચાર મોઢે સુમંત બોલ્યો.

‘શું કહે છે ? મેં તને હુકમ કરેલો ? અલ્યા ! પીને આવ્યો છે કે શું ?’ મલ્હારરાવને હમણાં હમણાં ઉઘ્ર બનતાં વાર ન લાગતી સુમંતનું મોઢું પડી ગયું.

‘મેં તો તને કહ્યું હતું કે, તેની જગાએ પહોંચાડી આવ એટલે જેલમાં પહોંચાડી આવ. મેનાને ત્યાં નહિ.’ મલ્હારરાવને પોતાના હુકમન અદિષ્ટતાનું બાન થયું ત્યારે તેણે સ્પષ્ટતા કરી.

‘હસે, જે થયું તે ખરું, હવે એવી બૂલ ફરી ન કરતો.’ અને પોતે પણ ગાંઠ વાળી કે, એવા સંદિગ્ધ હુકમો કદિ નહિ આપવા.

‘મહારાજ !’ રાજાને ચારેકોર વિવશ નેત્રોથી જોતો જોઇ સુમંતે કહ્યું.
‘કેમ સુમંત ?’

‘આજુબાજુમાં કોઇ નથી. જે હોય તે ફરમાવી દો.’ અંતઃપુરની રાણી અને દાસીઓની કેટલાંક કામો વખતે રાજાને ધાસ્તી રહેતી હતી. તે સુમંત જાણતો હતો.

‘સુમંત !’

‘હ.’

‘જીવરામ ટેલભટ્ટનું મકાન જોયું છે ?’

‘જીવરામ ટેલભટ્ટ ?’ નામ આજે જ સાંભળ્યું હોય તેમ સુમંત બોલ્યો.

‘હા, જીવરામ ટેલભટ્ટ !’ મલ્હારરાવે કહ્યું.

‘હા, હા, જોયું છે.’ કંઈક યાદ આવતાં સુમંત બોલ્યો.

‘આજે રાતે તેના ઘરમાંથી નંદા...’ વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં સુમંત સમજી ગયો. તેણે માથું હલાવી સમજી ગયાનો ઇશારો કર્યો કે મલ્હારરાવે વાક્યને વચ્ચેથી અધૂરું મૂક્યું.

‘બસ, શામળ કંટું બલે તને છેતરી ગયો. આ કામ પાર પાડી આવે કે...’ આગળની લાલચ સુમંત સાંભળવા તૈયાર ન હતો. તે તે જડપથી પોતાના સ્થાનકે પહોંચી ગયો.

દિવસભરનાં કામોમાં મલ્હારરાવને રસ રહ્યો નહતો. ક્યારે અંધકાર ધેરાય અને ક્યારે ભૂપતસિંહનું વેર લેવાય, એ જ વિચાર તેના મનમાં ધોળાયા કરતો હતો. સાંજ પડી અને રાત્રિ આવી. સુમંતે સઘળા તૈયારી કરી રાખી છે કે નહિ તેની ખાત્રી રાજાએ તેને બોલાવીને કરી લીધી. આજે રંગમહેલ ખુલવાનો હતો. નંદા એ રંગમહેલની મહાદેવી બનવાની હતી, એ વિચારે મલ્હારરાવનો હર્ષ નિઃસીમ હતો.

પણ સુમંત કસોટી કાળમાંથી પસાર થતો હતો. જ્યાં સુધી તેણે જીવરામ ટેલભટ્ટને જોયા ન હતા ત્યાં સુધી તો એમ જ હતું કે, આલ્હ-

સુના ઘરમાંથી બકરી કાઢવી અને છોકરી કાઢવી, એમાં મહેનત સરખી જ હોય, પણ બ્યારે જીવરામ ટેલબટ્ટનું ઘર જોવા તે બપોરે તેમને ત્યાં ગયો ત્યારે તેના દિલમાં જીવરામ ટેલબટ્ટ વિશે જે છાપ પડી તે એટલી બધી જીવંત હતી કે, તેનાથી ભૂલી શકાય તેમ નહતી. વૃદ્ધ તપસ્વી પિતામહરૂપે પોતાની પૌત્રીનાં જતન કરે તેટલા વાત્સલ્ય પ્રેમથી જીવરામ ટેલબટ્ટ નંદાને નિભાવતા હતા. નંદાની આસપાસ તેમનું વાત્સલ્ય વાડ બનીને પડ્યું હતું. એ વાડમાં સુમંતને એટલું દૈવત દેખાતું હતું કે, તેને ઉખેડવા જતાં કદાચ પોતાનું કુળ ઉખડી જાય. એક બાજુ રાજનો હુકમ અને બીજી બાજુ વિષમ પરિસ્થિતિ. શું કરવું અને શું ન કરવું, એ સુમંતના ભેળ બહારની વાત થઈ પડી હતી. રાજને ના કહી શકાય તેમ નહતું. અને નંદાને ઉઠાવવા જેટલી આત્મશક્તિ તેનામાં નહતી.

છેવટે તેણે ત્રીજો જ માર્ગ કાઢ્યો છતાં મનમાં ડર હતો કે, એ પાપ તો પોતાને જ લાગવાનું. તેણે એ માણસો એવા તૈયાર કર્યા કે જેઓ નંદાને છઠાવી રંગમહેલ સુધી પહોંચતી કરે. રાત્રિ જામી. ટેલબટ્ટ, તેમની સ્ત્રી અને બાળકો તેમની ઓરડીમાં નિદ્રાધીન થયાં ત્યારે ચાલાકાથી નંદાની ઓરડીનું બારણું વગર અવાજે ઉઘાડી ઉઘંતી નંદાને ઘેનની દવા સુંઘાડી પેલા ભાડૂતી માણસોએ ઉપાડી અને બહાર નીકળી બારણું જેમનું તેમ કરી દીધું.

નંદા રંગમહેલમાં પહોંચી ગયાના સમાચારે મલ્હારરાવને ખુશ કરી દીધો. ભૂપતસિંહ સાથેનું વેર અને પોતાની વાસના બંને એકથી જ સંતોષાશે, એ વિચારે તેનામાં વિશેષ ચેતન આવ્યું. તે રંગમહેલના મુખ્ય ઓરડામાં ગયો. જે પલંગ પર નંદાને સુવાડવામાં આવી હતી ત્યાં તે ગયો. સૂતેલીના હાથ ઝાલી ધીમેથી વાસનાસહિત બોલ્યો. 'નંદા!' પણ નંદાના કાને એ શબ્દ સાંભળ્યો નહિ. રાજએ તેને જરાક ઢંઢોળી પણ તે જાગી નહિ.

'તેને અહીં લાવવા માટે તેના ઉપર કંઈ પ્રયોગ તો નહિ થયો હોય!' એ શંકાથી રાજએ તેની આંખોનાં પોપચાં ઉઘાડી કીકીઓમાં

જોયું. કાઠીઓમાં ઘેન દેખાતું હતું. તેવાં કામોમાં ચાલાક રાગએ ઘેન ઉતારવાનો સફળ અખતરો કર્યો અને નંદા એકાએક જાગી પડી.

‘કાણુ ?’ જાગતાં જ પલંગ પરથી ભોંય પર કૂદી પડતાં તે બોલી.

‘નંદા ! એ તો હું મલ્હારરાવ.’

‘મહારાજ ! આપ ?’

‘હા, નંદા !’

‘આપ મને અહીં લાવ્યા છો ?’ વિશાળ ઓરડા તરફ ચક્રણ વિકળ આંખો ફેરવતી નંદાએ પૂછ્યું.

‘હા, તું અહીં શોભે તેમ છે, માટે.’

‘આ શું છે ?’

‘મારો રંગમહેલ.’

‘એમ ? મેનાબા ધણી વખત આપના રંગમહેલની વાતો કહેતાં. તે આ રંગમહેલ ?’

‘હા તારી મેનાબા બિચારી આ રંગમહેલ જોવા ભાગ્યશાળી નથી થઈ.’ મલ્હારરાવે નંદાનું અહોભાગ્ય દર્શાવતાં કહ્યું.

‘કેમ નહિ ? એ તો નજરે જોયા રંગમહેલની વાતો કરતાં હતાં.’

‘અહીં રૂપરાણીઓ સિવાય બીજી કોઈ આવતી નથી.’

‘આવતી નથી કે લાવતા નથી ?’ નંદા મૂળથી જ વાચાળ હતી.

‘બન્ને સરખું છે.’ કહી મલ્હારરાવ હસ્યો.

‘નહિ મહારાજ ! હું બાળક છું, પણ બાળક જેવી ભૂલ કરતી નથી. અહીંયાં રૂપરાણીઓ આવે છે કે તેમને લાવવામાં આવે છે ?’

મલ્હારરાવ ગૂંચવાયો. નંદા શું પૂછતી હતી તે તેની સમજમાં હતું. પણ તેના જવાબ શું દેવો તે તેને સૂઝતું ન હતું.

‘આ રંગમહેલ આપે જ બંધાવ્યો ?’

‘હા, તારા જેવી રૂપસુંદરીઓ માટે.’

‘મહારાજ ! આપ મને એ માન આપી રૂપની મસ્કરી કરો છો. આરામાં એવું શું બળ્યું છે ?’

નંદા મલ્હારરાવની ઇચ્છાને તો તે જાગી ત્યારથી પારખી ગઈ હતી. પણ શું કરે? લાચાર, વિવશ બની તાણે થાય તો અધઃપતનની ચર્તામાં ધકેલાઈ જાય અને સામે થાય તો ઐથીય બૂંડા હાલે મોત પામે. વાતોમાં વખત વિતાવી ધીરજથી રસ્તો કાઢવાના આશાભર્યા ઇરાદાથી તે મલ્હારરાવને નહિ શુષ્ક અને છતાં શૃંગાર ભરપૂર નહિ એવી વાતો તરફ એંચી જતી હતી.

‘નંદા ! તું રૂપમતી છે. એ રૂપે તો ભૂપતસિંહ જેવા ભટકતા અમરને ત્હેં કેદ કર્યો. એ રૂપવડે ત્હેં કડીના રાજાને વિવશ બનાવ્યો.’ રંગમાં આવતાં મલ્હારરાવ બોલ્યો.

‘મહારાજ ! એ બધી મારા રૂપની અતિશયોક્તિ છે. પુરુષો સ્ત્રીનાં ચખાણુ કરતાં ચાકતા નથી.’

‘હું તારા રૂપનો ભક્ત છું.’ કહી પલંગ સામે જ અદ્ય વાળીને જીભેલી નંદાના ખભા પર તેણે પોતાનો જમણો હાથ ટેકવ્યો. નંદા કંઈ ન બોલી. મલ્હારરાવ આશાવાન બન્યો.

‘મહારાજ ! આપની એ ભક્તિ ભવેભવની હતી.’

‘ત્યારે શું આજ પૂરતી છે?’

‘હું તો ઇચ્છું કે, મહારાજ મારા રૂપને અનેક ધણું વધારી મૂકે, જેથી તેમની મારા રૂપ તરફની ભક્તિ ઘટે નહિ, પણ વધે.’

‘રૂપ વધારનાર વસ્તુઓનો આપણે ત્યાં જોટો નથી.’ મલ્હારરાવે વધારે લપટાતાં કહ્યું અને ખભા પરથી હાથ હિપાડી નંદાની ગરદન ફરતો વીંટાળવાનો આછો પ્રયત્ન કરતાં તે લગભગ નંદાની બાજુમાં જ આવી ગયો. નંદાએ ભયસ્થાન નજીક આવતું જોયું, છતાં તે ન ડરી, ન ચમકી. તેણે બોલવું ચાલુ રાખ્યું.

‘મહારાજ ! એ નશ્વર વસ્તુઓ મારે ન ખપે. મારે એવું રૂપ જોઈએ કે જેને ડાઘ ન હોય, કલંક ન હોય.’

રાજા કંઈક સમજ્યો. નંદા શું માગતી હતી? નિષ્કલંક રૂપ તો એમ કરીએ નંદા ! આપણે લગ્ન કરી લઈએ.”

‘મહારાજ ! મારા કાન પાપી છે. આપની અમૃત વાણીનો મને બ્રહ્મ ઉચ્ચાર સંભળાવે છે.’ કહી તેણે કાન બંધ કર્યા.

‘કેમ ?’

‘આપ જણો છો કે મારાં લમ થવાનાં છે.’ નંદાએ કહ્યું.

‘હા પણ હજી થયાં તો નથીને ?’

‘થવાનાં છે એટલે થયાં જ માની લેવાનાં. દિલથી તો અમે પરણી ચૂક્યાં છીએ.’

‘મારી નંદાને એ ઠાકરડાના ધરમાં હું નહિ જવા દઉં.’

‘આપની નંદાને આપ કડીમાં ઝાંઝો વખત ન રાખી શકો. એ તો યોગ્ય હયશાળામાં અને હાથી ગજશાળામાં જ રોમે.’ નંદાએ રાજની બૂલ સુધારી.

‘નંદા !’

‘હા, મહારાજ !’ નાટકી ભાવથી નંદા બોલી.

‘તારે મારી બનીને રહેવાનું છે.’

‘તે હું જાણું છું. હું તમારી જ છું.’

‘પછી ?’

‘પછી એ જ કે દીકરી મોટી થતાં તેને સાસરે મોકલવી જોઈએ. પિતાની એ ફરજ છે.’

‘તું મને શું ધારે છે ?’

‘મહારાજ-રાજ-પ્રજના પિતા.’

‘નફટ !’

‘મહારાજ ! રાજકુળને વફાદાર રહેતાં હું જન્મથી શીખી છું અને જન્મથી માનતી આવી છું કે, રાજ તે પિતા છે. જ્યાં સુધી મારામાં એ વફાદારી રહેશે ત્યાં સુધી હું આપને મારા પિતા ગણીશ. હું એ વફાદારીથી બ્રહ્મ થાઉં ત્યારે પિતા પોતાના બાળકને બ્રહ્મ થએલું જોતાં જો શિક્ષા આપે તે શિક્ષા તમે મને આપી શકશો.’

‘વફાદારી અને બ્રહ્મચારની વાતો કર્યા તને અહીં નથી બોલાવી.’ આકળા થતાં મહારાજે કહ્યું.

‘તો હું જાણું છું, માટે જ કહું છું. મને અહીં ન રાખતાં મને જાણ દો.’

‘ક્યાં જઈશ? બંકોડા?’ તીખાશ વેરતાં મલ્હારરાવે કહ્યું.

‘ના મહારાજ! ત્યાં મારું સ્થાન નથી.’

‘કેમ?’

‘ઠાકોર મને છોડીને ગયા છે.’

‘શા માટે? હમણું તો તું કહેતી હતી કે, લગ્ન થવાનાં છે.’

‘મેં મારા રાજથી બેવકાળ વનવાની તેમને ચોખ્ખી ના પાડી છે. એટલે એ ચાલ્યા ગયા.’

‘શી રીતે બેવકાળ?’

‘રાજઠોહ કરીને.’

‘પછી?’

‘એ મને ત્યજીને ગયા. મારો આત્મા તેમને પૂજે છે. મારો દેહ તેમને માટે છે, પણ રાજદ્રોહી બની આત્મા અને દેહને હવે મારે અનડાવવા નથી.’

‘એ શુ?’ મલ્હારરાવને આ છોકરીમાં કંઈક વિશેષતા લાગી.

‘જ્યાં સુધી તમારી સાથેની તેમની લકરારોનો અંત ન આવે ત્યાં સુધી હું તેમને મળું નહિ.’

મલ્હારરાવને આ છોકરીમાં રસ જાગતો ગયો. રંગમહેલમાં રાજનીતિ પ્રવેશતી હતી.

‘સાચે જ તહેં એમ સંભળાવી દીધું છે?’

‘મહારાજ! મને જુહું બોલવાનો મોહ નથી.’

‘તું ભૂપતસિંહને નથી ચાહતી?’

‘આહું છું અને જીવતાં સુધી ચાહીશ. હવે તો મારું સ્થાન નથી બંકોડાના ઠાકોરના આવાસમાં કે નથી આપના રંગમહેલમાં.’

નંદાની વિચારસરણીને રાજ મળતો ગયો. રંગમહેલમાં નંદા સાથે રંગરાગ ભોગવવાની ઇચ્છા આપ મેળે ઓછી થતી જતી હતી. તેમને

શુભ્યત્વે નંદાએ ભૂપતસિંહને રાજકોહના નામથી ત્યજ દીધો તે હકીકત તેને આકર્ષક લાગતી હતી.

‘નંદા !’

‘મહારાજ !’

‘તારો ઉછેર નીચના ત્યાં હોવા છતાં તારા આદર્શ ઉંચા છે.’

‘તે આપની કૃપાનું ફળ છે.’

‘મારી કૃપા ? મેં તો તને રૂપમતી ધારીને તારી સાથે રંગરાગ માણવાની ઇચ્છાથી તને બોલાવી હતી.’

‘મહારાજ ! આપને અનુભવ થયો હશે કે, રૂપમતી સ્ત્રીઓને અહીં પકડી લાવી જોર જીલમથી રંગરાગ માણવા કરતાં રૂપમતી સ્ત્રીઓ આપ જો બેઠાં બેઠાં આવે તેમાં વધારે મળ હોય છે.’

‘એ તે બંને કદિ !’

‘કેમ નહિ ? આ રંગમહેલની ધર્મશાળા બનાવો મહારાજ ! અને જ્યાં જુઓ કે મારું કહેવું કેટલું સત્ય છે ?’

રાજા વિચારમાં પડ્યો.

‘પણ સાથે સાથે મહારાજ ! આપે આપના રંગરાગ રાજરાણીઓ પુરતા જ મર્યાદિત કરવા પડશે. સ્ત્રીની પૂજા થાય. તેને અબડાવનાર નરક-આરતો અધિકારી થાય છે.’

મહારાજે રંગમહેલમાં આવેલી રમણીઓ પૈકી આ એક જ રમણીને સ્વેચ્છાએ અણીશુદ્ધ જવા દીધી.

પરોઢિયે જીવરામ ટેલમટ્ટ જગ્યા ત્યારે નંદા તેની ઝોરડીમાં ધસ-ધસાટ ઉંધતી હતી.

એક દિવસ સૂતેલું કડી જાગ્યું ત્યારે પવનવેગે શહેરમાં વાત ફેલાઈ ગઈ કે, રાણીજીએ કુંવરને જન્મ આપ્યો હતો. લોકોના હર્ષનો પાર ન હતો. કડીનાં બજાર તે દિવસે વહેલાં ઉઘડ્યાં અને વેપારીઓએ હર્ષથી ગાંડા બની ગોળધાણા વહેંચ્યા. એકાદ પહોર દિવસ ચઢ્યો અને એક ગાંધીની દુકાને જઈને રાણીજીની માનીતી દાસી મંગળા ઉભી રહી. 'કેમ, શું જોઈએ?' ગાંધીએ પૂછ્યું.

'સારામાં સારી સૂંઠ આપો. રાણીજીને સુવાવડમાં ખવડાવવાના કામે લેવાની છે.' મંગળાએ કહ્યું.

'સારી સૂંઠ આપું. પછી કંઈ?' ગાંધીએ કહ્યું અને સૂંઠ તોળવા બેઠો.

'અરે! પણ સારી સૂંઠ જોઈએ.' મંગળાએ કહ્યું.

'અરે! બાઈ સારામાં સારી સૂંઠ આપું છું ને?'

'એ નહિ. સારી આપો.' મંગળાએ કહ્યું.

ગાંધીને રીશ ચઢી. કડી શહેરમાં પણ ન મળે તેવી સૂંઠ પોતે આપતો હતો અને દાસીને તેથી પણ સારી સૂંઠ જોઈતી હતી.

'અરે બાઈ! હું ભૂલ્યો. સારી સૂંઠ તે ભૂપતસિંહની મા બાઈ ગઈ છે. એ સૂંઠ તો હવે તને કોઈ જગ્યાએ નહિ મળે.' ગાંધીએ કહ્યું.

મંગળા સમજી ગઈ કે ગાંધીએ રાજાને મેણું માયું હતું. તે તો સીધી દોડી રાજગઢીના દિવાનખંડમાં. પુત્રજન્મના હર્ષોત્સવમાં રાજા ભાગ લઈ રહ્યો હતો. ત્યાં આવીને મંગળાએ સમાચાર સંભળાવ્યા. મહારાવનો ગુસ્સો ઉછળી આવ્યો.

'હનુમન્ત! એ ગાંધીની દુકાન ઉઝાડ કરી દે.' રાજાએ હુકમો કર્યો.

'ક્યા ગાંધીની?' હનુમન્તે પૂછ્યું.

'આ મંગળા તે બતાવશે.' રાજાએ એટલો જ ઉત્તર આપ્યો.

'અને બપોરે તો ગાંધીની દુકાન લૂંટાઈ ગઈ. નિરાશ વદને બજાર જઈને ઉભેલો ગાંધી કંઈ કંઈ વિચારો કરી રહ્યો હતો.

સાંજ પડી. બજારે બંધ થવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. ત્યાં દોડતે ઘોડે ભૂપતસિંહ બજારમાં આવ્યો. ‘ક્યાં ગયો આ ગાંધી?’ લુંટાએલી દુકાન સામે ઉભા રહી તેણે બાળુના વેપારીઓને પૂછ્યું.

‘પેલો સામે ઉભો ઉભો આંસુ પાડે.’ એક વેપારીએ કહ્યું.

ભૂપતસિંહ ઘોડેથી ઉતરી તેની પાસે ગયો. તેની પીઠ થાપડી સાબાશી આપતાં કહ્યું. ‘એમ લુંટાવાથી રહે તે ગાંધી તમે નહિ.’ અને કમરપટ્ટો છોડી રુપિયાની કાથળી કાઢી આગળ મૂકી પૂછ્યું. ‘કેટલાનો માલ લુંટાયો હશે?’

‘પાંચસો રુપિયાનો.’

‘આમાં આઠસો રુપિયા રોકડા છે.’ કહી ભૂપતસિંહ ઘોડીએ ચઢ્યો. પવનવેગી ઘોડી વાત ઉડે તે પહેલાં તો બજાર છોડી ગઈ. ‘એ જય! એ ગયો!’ કરતા વેપારીઓ આમતેમ ફાંફાં મારી દુકાને બંધ કરવા લાગ્યા.

ભૂપતસિંહે ઘોડીને સીધી જીવરામ ટેલબટને ત્યાં લીધી. બારણામાં જ નંદા ઉભી હતી.

‘આવો.’ કહી તેણે સત્કાર કર્યો.

ભૂપતસિંહ ઘોડી પરથી ઉતરી ઘરમાં ગયો. એક સાદા પાથરેલા વસ્ત્રપર ટેલબટ બેઠાબેઠા કંઈક વાંચતા હતા. ભટ્ટાણી અને બાળકો તે સાંભળતાં હતાં. ખૂણાપરના ચાડામાં તેલનો દીવો બળતો હતો. ભૂપતસિંહને ઘરમાં આવેલો જોઈ ટેલબટ એકાએક ઉભા થઈ બોલ્યા. ‘આવો હાકોર!’

‘હા, કેમ છો?’

‘તમારે પ્રતાપે લહેર છે.’ ટેલબટ કહ્યું.

‘પ્રતાપ ભગવાનના, ભટ્ટજી! નંદાને અહીં ફાવે છે?’

‘હા, હવે તો એને ગોઠી ગયું છે.’ ભટ્ટાણી વચ્ચેથી બોલ્યા.

ભૂપતસિંહે નંદા સામે જોયું. તેની આંખોમાં વિપાદ હતો. ‘કોઈ ચિંતાનો કીડો તો તેના દિલમાં ધર નહિ કરી ગયો હોય?’ ભૂપતસિંહને અંકા થઈ.

‘નંદા! મોઢું ઉતરેલું દેખાય છે.’

નંદાએ જવાબ ન આપ્યો. તેની આંખમાં પાણી ચળકતું હોય તેમ ભૂપતસિંહને લાગ્યું.

‘નંદા રહે છે?’ ફરીથી ભૂપતસિંહે પૂછ્યું અને ખરેખર નંદા કૂસકે કૂસકે રહી પડી.

‘નંદા! આ શું?’ ભટ્ટજીએ લાચાર થતાં પૂછ્યું.

નંદા તો રડ્યા જ કરતી હતી. બધાં મૌન ધરી રહ્યાં હતાં.

‘તમે ચાલ્યા ગયા, મેનાબા ચાલી ગઈ અને મને રડવું ન આવે!’
બોડી વારે મૌનનો ભંગ કરતાં નંદા બોલી.

‘પણ ભટ્ટજી તો છે ને?’

‘એ બિચારા ભટ્ટજીકાકા! ધધ્ધરનું માણસ છે. તોટલો મને તેમનો આધાર છે.’ કહી નંદાએ આંસુ લૂંછ્યાં.

‘ભગવાનને ભરોસે બેન! દુનિયા નભે છે. હું કે કોઈ શું કરનાર છતાં?’ ભટ્ટજીએ ધધ્ધરનો આધાર દર્શાવતાં કહ્યું.

‘સાચું છે ભટ્ટજીકાકા! એ નોંધારાનો આધાર જ આપણને ધધ્ધ-
વાને તારે છે.’ નંદા બોલી. ભૂપતસિંહ વહેમાયો. નંદા કંઈ કહેવા માગતી હતી. તે ધરની બહાર નીકળ્યો. નંદા તેની પાછળ આવી.

‘નંદા! શું છે? બોલ?’ ધીમેથી ઠાકોરે પૂછ્યું.

‘હું રંગમહેલની રમણી બની આવી.’

‘મહારાવના રંગમહેલની?’ ભૂપતસિંહનાં સ્વાટાં ઉભાં થઈ ગયાં.

‘હા, પણ ખીજીઓની જેમ નહિ.’

‘ત્યારે?’

‘મહારાવને સમજવી આવી. તેનો પાપ માર્ગ બંધ કરાવતી
ફાંસી.’

‘ખીજું કંઈ?’ શંકાથી જોતાં ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘આ જન્મ તમારી ધું અને રહીશ પ અ અ અ અ રાજદ્રોહ તેજ
આરાથી નહિ જ થાય.’

‘આજે સાથે આવીશ?’ ભૂપતસિંહે પૂછ્યું.

‘મેં કહ્યુંને?’

‘ફરીથી રંગમહેલમાં જવું પડશે તો?’

‘હું નથી માનતી કે, હવે રંગમહેલ રહે.’

‘તું મલ્હારરાવને નથી ઓળખતી.’

‘તેના હૃદયને ઓળખ્યું છે.’

‘નંદા! જોજો હોં! અધટિત કાર્ય થયાની વાત મારે કાને આવશે, તો હું ભૂપતસિંહ છું.’ ભૂપતસિંહે દમ દેતાં કહ્યું.

‘તો મને મારીને જ જાઓ અત્યારે.’ નંદાએ માથું આગળ ધરતાં કહ્યું.

ભૂપતસિંહ ન બોલ્યો, પણ તેની આંખ અંધારામાં પણ ચળકતી હતી.

‘રંગમહેલની મુલાકાતથી એ વાત ચોક્કસ થઈ છે.’

‘ક્યા?’

રાગજી તમને મારી આપશે, એ એક વાત અને રંગ મહેલનું આયુષ્ય પુરું થયું છે એ બીજી વાત.’ નંદાએ કહ્યું.

‘હું મારી માથું?’ ભૂપતસિંહે તોરમાં પૂછ્યું.

‘તમારી મરજીની વાત છે.’ નિરાશ બનતી નંદાએ કહ્યું.

‘કેમ દીલી બની ગઈ?’

‘હું બીજું શું કરું? તમારા વિના હું દીલી નહીં તો તંગ બનું? અને જ્યાં સુધી તમે રાગજી સાથે એક ન થાઓ ત્યાં સુધી મારા નસીબમાં એ સુખ લખાએલું પણ ક્યાં છે?’ વધારે નરમ બનતાં નંદા બોલી.

‘નંદા! તું મલ્હારરાવ સાથે મને એક કરવાની વાત કરે છે, પણ આજની જ વાત જણે છે?’

‘શું?’

‘રાણીની દાસીએ એક ગાંધી પાસે રાણીજીને સુવાવડમાં ખાવા માટે સૂંઠ માગી. સારી સૂંઠ માગી. ત્રણ ચાર વખત ‘સારી આપજો, સારી

આપને,' કહ્યું. ગાંધી ચીડાયો. તેણે કહ્યું કે, 'સારી સુંઠ તો ભૂપતસિંહની મા આઈ ગઈ.' દાસીએ રાજને વાત પહોંચાડી અને ગાંધીની દુકાન ભુંટાઈ ગઈ.'

નંદા ન બોલી.

'પછી કહે: હું મહારાવને નમવા જાઉં?' દાંકરે કહ્યું.

નિરાશ નંદા વધારે નિરાશ થઈ.

'માટે કહું છું; એ વફાદારીની વાતો છોડી દે અને છાંદગીનાં જે વરસ બાકી છે તેમાં મજા માણી લે.' કહી તેણે નંદાનો હાથ ખેંચ્યો. નંદા મક્કમ હતી.

'આજે નહિ, હજુ વાર છે. મારા રાજને હું જોટલી વફાદાર છું, તેટલા વફાદાર રહેવાની તૈયારી હોય ત્યારે આવજો. આ નંદા તે તમારી જ છે.' કહી તે ઘરમાં જવા ચાલી.

ભૂપતસિંહ ઘોડી પર સ્વાર થતા આગળ વધ્યો. ત્યાં નંદાએ બારણામાં ઊભા રહી પૂછ્યું, 'મેનાયા ક્યાં છે?'

'મને ખબર નથી. કદાચ બાલિસણાના ગંધર્વવાસમાં હશે.'

'અને તમે હાલમાં ક્યાં છો?' નંદાએ ગદગદ કંઠે પૂછ્યું.

'અત્યારે અહીં અને ઘડી પછી ધરતી પર.' પોતાના રહેઠાણની અયોક્ષસતા વિશે ખબર આપતાં ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

'મારું સુખ જોતા હો તો મારા બોલ વિચારજો.' આંખમાં બે આંસુ સાથે નંદાએ ઘોડેસ્વાર થઈને જતા ભૂપતસિંહને કહ્યું.

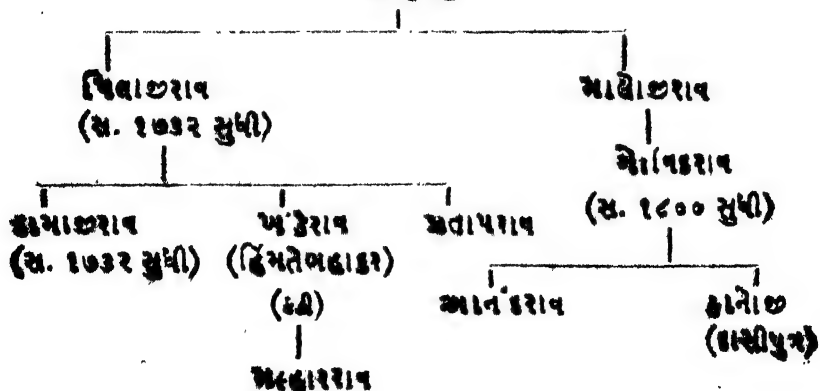

વડોદરાના ગાયકવાડ ગોવિંદરાવનું મૃત્યુ થયું. અને તેમની પછી ગાદીનો હક્કદાર તેમનો વારસ આનંદરાવ થયો.*

ગત મહારાજ ગોવિંદરાવને કાનોજી ફરીને એક દાસીપુત્ર હતો. તેણે એક વખત તો મહારાજની હયાતીમાં બંડ કરેલું, પણ તેને ગોવિંદરાવે સખત હાથે દાખી દીધેલું. ગોવિંદરાવ જતાં આનંદરાવની નબળા વિચારશક્તિનો લાભ ઉઠાવી ફરીથી તેણે વડોદરાની સત્તાનાં સૂત્રો હાથ ધરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દૈવશાનું અને કેટલાએક પેચીલા કારભારીઓની અંતરંગ સહાયથી તે ફાળ્યો. આનંદરાવ કેદ થયો. તેનો જૂનો અને જાણીતો કારભારી રાવજી આપાજી પણ જેલના સળિયા પાછળ ગોઠવાઈ ગયો અને કાનોજીએ કાનોજીરાવ બની વડોદરાની રાજગાદીપર પગ ધર્યો. કેટલાએક શાણા કારભારીઓ અને વડોદરાની ગાદીને ધનની સહાયથી હંમેશને માટે પોતાની ઓશિંગણ રાખવા માગતા વડોદરાના કેટલાએક ધનપતિઓએ પ્રધાન રાવજી આપાજીને આપેલી ડહાપણુ જરેલી શીખામણુ ન માનવાનો એ કરણુ અંગમ

*કાનોજીરાવ

જંકાજી

હતો, એમ ઇતિહાસ કહે છે. જો તેમની દીર્ઘદષ્ટિ નજરમાં રાખી રાવજીએ આનંદરાવને દોર્યો હોત અને કાનોજ ઉપર શરુઆતથી જ કડકાઈ રાખવામાં આવી હોત, તો ગાદી છોડી જેલનાં દર્શન કરવા, એ દૂંડી દષ્ટિના આનંદરાવનો અને ઉદારમતવાદી પ્રધાન રાવજીનો વારો ન આવ્યો હોત.

કડીના મલ્હારરાવને કાનોજનું એ કાર્ય આંખમાં કણી ખૂંચે તેમ ખૂંચ્યું, પણ તેને પહોંચી વળે તેટલી તેની હામ ન હતી એટલે કદત પોતાનો વિરોધ દાખવીને જ તે બેસી રહ્યો. પચાવી પાડેલી ગાદી પર બેઠેલો કાનોજ સંઘળી બાબુએથી પોતાનું જ શ્રેય કરવાના ઉદ્દેશમાં પડી ગયો. રાવજી અને આનંદરાવનો કાંટો કાયમનો બન્ય તેવા પ્રયત્નો કરવામાં તે રાતદિવસને ગણકારતો ન હતો. પોતાનો વિરોધ જાહેર કરી શાન્ત બેસી રહેલા કડીના મલ્હારરાવમાં કાનોજને બયાનકતો ભાસી. તેણે તેને સીધો કરવા અને તેના પર અખંડ ચોક્કી રાખવાના ઉદ્દેશથી એક અજબ માણસની શોધ આદરી અને વિના પ્રયત્ને તેની તે શોધ એકાએક સફળ થઈ. ભંકોડાને ભૂપતસિંહ તેને મળી જવા તૈયાર હતો. દુશ્મનનો દુશ્મન તે અનાયાસે મિત્ર બને, એ ન્યાયે મલ્હારરાવનો શત્રુ ભૂપતસિંહ કાનોજરાવને જાળને મળ્યો અને મલ્હારરાવને સતાવવાના દાવપેચ રમવાનું કાર્ય ગાયકવાડની રાજધાની વડોદરામાં શરુ થઈ ગયું.

કાનોજએ ભૂપતસિંહને બોલાવ્યાના સમાચાર મલ્હારરાવે જાણ્યા ત્યારે તો તેને એમ જ લાગ્યું કે, બહારવટીઆની જેમ ફરતા ભૂપતસિંહને સીધો કરવા અથવા સમજાવવાના હેતુથી કાનોજરાવે તેને બોલાવ્યો હશે, પણ બ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે, ભૂપતસિંહને સૈન્ય અને ધનની મદદ આપી કાનોજરાવ ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં મોકલવાને વિચાર કરી રહ્યો છે ત્યારે તેના દિલમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. ભૂપતસિંહ તો શત્રુ બની ચૂકેલો જ હતો અને કાનોજરાવનો ગાદીનો હક્ક તો પોતે જ વખોડી કાઢેલો. પછી એ બંને દુશ્મન મળી કડી કિન્નડ કરવા ન આવે તો શું કરે ?

કડીની મગદૂરથી મલ્હારરાવ જાણીતો હતો, અને વડોદરાની મગદૂર તેનાથી અજાણ્ય ન હતી. શું કરવું? એ એક જ પ્રશ્ન તેના દિલને લમલાવી દેવા પૂરતો હતો.

એવામાં સમાચાર આવ્યા કે, વડોદરા તાબાની સર્વ નાની મોટી રિયાસતોને ઓધપાઠ આપવાનો વિચાર કાનોજીરાવ ધડી રહ્યો હતો. અને તે શ્રમલમાં મૂકાતાં પહેલો જ વારો કડીનો આવશે. કાનોજીના સલાહકારોનાં યામ સાંભળી મલ્હારરાવ થંભી ગયો. એક પણ્ય સલાહકાર એવો ન હતો કે જે કડીનો પક્ષ કરે. વળી પોતાનો મહાન -શત્રુ ભૂપતસિંહ કાનોજીરાવનો જમણો હાથ થઈ પડ્યો હતો. મલ્હારરાવને પોતાની જાગીરના પાયા હચમચતા લાગ્યા. તેનો ખાવા પીવામાંથી અને મોજ-શોખમાંથી રસ ઉડી ગયો. રંગીલા સ્વભાવ પર કંટાળાઈનાં પડ જમી ગયાં. રાજવહીવટ સંભાળવામાં તે બેધ્યાન બનતો ગયો. તેને અત્યારે રૈયતની નહિ પણ જાગીરની દરકાર કરવાની જરૂર લાગી: 'શું કરું કે કડી સલામત રહે? શું કરું કે હિંમત બહાદૂરનો ખિતાબ કાનોજીરાવ કીનવી ન લે? શું કરું તો વડોદરાના મહાન સૈન્ય સામે કડી ઝુઝુમી શકે?' આ અને એવા જ પ્રશ્નો તેને રાતદિવસ જાંપવા દેતા ન હતા.

કોઈ વાત લાવતું કે વિસનગરના કિલ્લા ઉપર કાનોજીની ચોટ છે. કોઈ વાત લાવતું કે કાઠિયાવાડનાં નાનાં રાજ્યોને ચીમકી આપવા કાનોજી સૈન્ય એકઠું કરે છે. કોઈ કહેતું: દરિયા પરની પોતાની સત્તા આગળ વધારવાના હેતુથી કાનોજી કાઠિયાવાડનો કિનારો પોતાને હસ્તક કરવા માગે છે. એ કારણે ભૂપતસિંહની સરદારી નીચે મહાન સૈન્ય રવાના થવાતું હતું. તે સૈન્ય આગળ વધતાં કડી ઉપર પોતાનો મુકામ કરતું જશે, એવી ખાતમી પણ ખાતમી આપનાર આપી ચૂક્યો હતો.

કાનોજીરાવ અને ભૂપતસિંહ મિત્રો બન્યા છે, એ વાત બ્યારે મલ્હારરાવે જાણી ત્યારે તો તેને ધડીભર એમ જ થયું કે, હવે કડીને બચાવવું એ મહાન શક્તિશાલી પરમેશ્વરની કૃપા હોય તો જ બને.

આમ હજુ તો વાતોના તડાકા આવતા સંભળાતા હતા ત્યાં મહારાવ તો એમ જ માની બેઠો હતો કે, કડીની સલામતી બચમાં હતી.

તેણે અનેક માર્ગો શોધી જોયા; પણ કોઈની કારગત કામ લાગે તેમ નહતી, એમ તેને ખાતરી થઈ.

ઠાકરડા, કોળી લોકોની સૈન્યમાં ભરતી કરવાનો તેણે હનુમન્તને હુકમ આપી દીધો અને કડી શહેરની સુરક્ષા ખાતર શસ્ત્રસજ્જ સેનાની, ક્ષિપ્રાના પુરજો પુરજો ચોકી મૂકાવી દીધી, પણ એ બહારના દેખાવાના અંતર્ભાગમાં તો મહારાવ જાણતો હતો કે, નિરાશા જ ભરી હતી. મન મનાવવાના પ્રયત્નો કરવા પાછળ પણ મહારાવની ઓછી શક્તિ ખરચાતી નહતી.

અકરણ ૨૬ મું

મેનાના માર્ગમાં

મેનાએ રાજપુતશીથી કડી છોડ્યું ન હતું. તેની અનેક આશાઓ હજુ કડીમાં અણપૂરી રહી હતી. તેની અનેક સ્મૃતિઓ કડીના એ ઘરમાં જીવતી જાગતી સૂતેલી હતી. તે બધાંને છોડી ગણ્યાગાંઠ્યા કલાકમાં કડી છોડતાં મેનાને શું દુઃખ થયું હશે ? પણ તેણે એક ડહાપણ વાપર્યું હતું. સ્મૃતિઓ સચવાઈ રહે તે માટે તેને તેનું મકાન સાચવવાની જરૂર હતી. શામળ કંટું જેવો ટેકીલો માણસ એ જવાબદારી લઈ બેઠો હતો. તેની અણપૂરેલી આશાઓ પૂરાવાની ધડી આવતાં, એ જ મકાન તેને આશરો આપશે, એમ તે માનતી હતી, પણ ભૂપતસિંહ જતાં જતાં આડો ફાટ્યો હતો. જે કારણે મેનાએ નંદાને સાથે ન લીધી, તે તો અકળ જ રહ્યું હતું. ભૂપતસિંહે મેનાને સાથે લેવાની-સાથે રાખવાની ચોખ્ખી ના સંભળાવી હતી. પોતાની રમતમાં નિષ્ફળ ગએલી મેનાને નંદાનું હિત હૈયે લાગ્યું. ધડીભર તેને થયું કે, 'એના કરતાં તો નંદાને સાથે લીધી હોત તો તેને લીધે ઠાકર સાથે રહી શકત, પણ તે

ખીયારીને ખબર ન હતી કે, નંદાએ તો તે રાતે જ ભૂપતસિંહ આગળ રાજદ્રોહ કરવો ન ત્યજે, ત્યાં સુધી દૂર રહેવાની સ્પષ્ટતા કરી દીધી હતી. પછી તો જીવરામ ટેલબટ્ટ જેવા પવિત્ર માણસના ધરતો નંદાને આશરો હતો. મેનાને ખીજ ચિંતા તો હતી નહિ. પેટ તો જ્યાં જાય ત્યાં પોષાય તેમ હતું, પણ સુખદુઃખની વાતો સાંભળનાર-સંભળાવનારનો સાથ હોય તો એ ધડી આરામ રહે. એ વિચારે તેણે અચપણની સહિયરનો સાથ શોધ્યો. રખડતી-આથડતી તે કેટલે દહાડે બાલિસણા પહોંચી, તેની નોંધ તો તેની પાસે ન હતી, પણ એક આથમતી સંધ્યાને જખતે તેણે બાલિસણાનો ગાંધર્વવાસ જોયો. ધર નાનાં પણ સુવ્યવસ્થિત અને સપ્રમાણ હતાં. આંગણાંની સફાઈ મોહક અને નમુનેદાર હતી. ચારે બાજુનાં એક સરખાં દેખાતાં આંગણાંમાંથી ક્યા આંગણામાં છનિયારની મરિયમ રહેતી હશે તે તેને ક્યાંથી સમજાય ? મરિયમ તેની ઉગતા યુવા કાળના વખતની સખી હતી. મેના તેનો આશરો શોધતી જતી હતી.

‘મરિયમ બાઈ ક્યાં રહે છે ?’ એક બાઈને આંગણામાં ઉભેલી જોઈ મેનાએ પૂછ્યું.

‘કંઈ મરિયમ ? અહીં તો તે બાઈને શોધવા જતાં દસબાર મરિયમ નીકળી આવે.’

‘છનિયારવાળાં મરિયમ બાઈ.’

‘એ તો જુઓ, સામે જે ઓસરી દેખાય છે તેની બાજુમાં, લીલક રંગથી રંગેલી થાંભલીઓવાળી ઓસરી આગળ જઈ પૂછો.’

મેના આગળ વધી. બાઈએ બતાવેલી નિશાની મુજબ તેણે મરિયમનું મકાન શોધી કાઢ્યું.

‘મરિયમબાઈ છે કે ?’ ઓસરીમાં ઉભાં રહી તેણે પૂછ મારી.

‘કોણુ એ ?’ કહેતી એક આંધેડ દેખાતી બાઈ બહાર આવી. આથમતી સંધ્યાના વિલાતા તેજને હથેલીમાં સમાવ્યા પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ આંખો પર હથેલીની છાંજલી બનાવી તેણે મેના તરફ જોયું.

મેનાને તે આઘેડ બાઈમાં મરિયમની મુખરેખાનો પરિચય થયો.
‘આ મરિયમ ?’ તેનાથી મનને પૂછાઈ ગયું.

‘કોણ બાઈ ?’ મેનાને ન ઓળખતાં મરિયમે પૂછ્યું.

‘મરિયમ ! હું મેના છું.’

‘મેના ?’

‘હા,’ મેનાએ કહ્યું, પણ હજી મરિયમને ઓળખાણ પડતી ન હતી.

‘હું છનિયાર...’ મેના બોલવા જતી હતી, ત્યાં તો તેને રોકી.

‘તું મેના ? છનિયારવાળી મેના ?’ બોલી હર્ષથી દોડવાનો પ્રયત્ન કરતી મરિયમ ઝડપથી ચાલતી આવી મેનાને ભેટી પડી.

‘ક્યાંથી આવી ?’

‘કડીથી.’

‘આવ. આવ, ઘણે વરસે દેખાઈ.’ કહી મરિયમ તેને પોતાના ઘરમાં લઈ ગઈ.

ઘર સાદુ પણ સુઘડ હતું. ઘરની ગોઠવણ ઉપરથી મેના કંઈ ગઈ કે મરિયમ સિવાય ઘરમાં ખીજી કોઈ રહેતું નહીં હોય.

‘મરિયમ, શરીર કેમ લેવાઈ ગયું છે ?’ મેનાએ પૂછ્યું.

‘શરીર ? મેના ! તું હજી જીવાન દેખાય છે એટલે મને કહેતી હશે.’ મેનાના શરીર તરફ તિરસ્કારથી જોતાં મરિયમ બોલી, મેના કંઈ ન બોલી.

‘આ શરીરનો શું ઉપયોગ ?’

‘કેમ શું ઉપયોગ ?’

‘મેના ! વરસો જીની વાતો સાંભરે છે ?’ નિરાંતે વાત કરવાનું વિચારથી મરિયમ બોલી, પણ મેનાના પેટમાં ભૂખ હતી.

‘મારે તો ખાવું છે, જીની વાતો પછી.’ તેણે કહ્યું.

‘હા, હા, એ તો ભૂલી જ ગઈ. જો સામેની ઓરડીમાં બધું સીધું ચોખ્ખા હાથે ભરેલું છે, મારા પુરતું હું પંદર વીસ દિવસે નાહીને ચોખ્ખા હાથે કાઢી લઉં છું. વાપરવા માટે માટીનાં નવાં વાસણો તે જ ઓરડીમાં આજીમાં પડ્યાં હશે અને મસાલા તો દરરોજના તાજાં વાટીને ઉપયોગમાં

હાઉં છું એટલે તે વાપરવામાં તને વધી નહિ આવે.’ કહી મરિયમે તેને બધી વ્યવસ્થા બતાવી અને સમજાવી.

મેનાએ રાંધી પેટને પોપણુ આપ્યું ત્યારે રાત જમી ગઈ હતી. પાડોશી બાઈઓ એક પછી એક આવી મેનાને જોઈ ગઈ. મરિયમે તે દરેક આગળ મેનાને પોતાની નાનપણની સહિયર તરીકે ઓળખાણ આપી. અલગ અલગ પથારીમાં સૂતેલી, ઘણા દિવસે મળેલી બહેનપણીઓ વાતઝાહી બની રાત્રિ વિતાવી રહી હતી.

‘જીવાનીનું તો પૂછીશ નહિ, બેન ! જોણે તેને મુડીમાં બાંધી રાખવાની આશા રાખી હોય છે તેમને જ હાથે તે વેડફાઈ જાય છે. તું જાણે છે કે મને જીવાની શું એ જ્ઞાન ન હતું. પછી તેનો તોર તો હોય શાનો ? જીવાનીને પુરી ઓળખી નહીં ત્યાં નિકાહ પઠી લીધા, માથે છત્ર નંખાઈ ગયું. અહીં આવી ધરના ઘસડખોરામાં જીવાની ક્યાં ગઈ તે મેં જાણ્યું નથી. એક પછી એક પાંચ બાળકોની માતા બની. એ પાંચે બાળકોનો ઉછેર કરતાં મારાં તો જીવનનાં હીર અને નીર ચુસાઈ ગયાં. ખાવિંદ રોગમાં દુનિયા છોડી ચાલી ગયા, મારા ઉપર એ પાંચે બાળકોનો બોજો મૂકીને. અલ્લાહ કોઈને દુઃખ દે છે પણ બૂખ નથી દેતો. મારા પર દુઃખ આવ્યું, પણ મેં નીતિ ન છોડી-ખમાન ન છોડ્યું, તો બૂખનું મોઢું મારે જોયું નથી પડ્યું અને ખુદાતાલાની મહેરથી એ પાંચે છોકરીઓ સારા ઘરોમાં ગઈ. છોકરો ખુદાએ આપ્યો નથી મને તેનો અસંતોષ નથી.’ પોતાના જીવનની સ્પષ્ટ રેખા દોરતાં મરિયમ બોલી.

‘તારે મરિયમ ઘણાં બાળકો એટલે તેને માટે લાલસા મરી ગઈ હોય, પણ હું તો હજી એકે બાળકની માતા બની નથી. મને જીવાની શી રીતે છોડી જાય ?’

‘બાળકની માતા બનવું એ જ મહાન કાર્ય નથી, તેનો ઉછેર એ મહાન કાર્ય છે. તારું જીવન તેં મને કહ્યું, તે ઉપર વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે ખુદાએ તને બાળક નથી આપ્યું, એ જ સારું ક્યું છે. તું બાળકને ઉછેરી શકત નહિ, તેને સંસ્કારી બનાવી શકત નહિ.’ મરિયમ-એક મુસલમાન

આઠ મેનાને શિખામણુ આપી રહી હતી. મેના એ શિખામણુ નીચે ઓઢે સાંભળી રહી હતી.

મરિયમે ચાલુ રાખ્યું: ‘ખોટું નહિ લાગે એમ માનીને કહું છું કે, તારી ઉમ્મર થઈ-તારી ઉમ્મરની કેટલીક સ્ત્રીઓ તો સંસારથી કંટાળી કંટાળી ત્રાસી જાય છે, છતાં તારો યુવાનીનો તરવરાટ કાયમ છે. તે નથી નષ્ટ થયો કે નથી પુરેપુરો દબાયો. જન્મથી તને મળેલા સંસ્કાર એ તરવરાટને વધારે ઉગ્ર બનાવે છે, યૌવનસુલભ સુખ ભોગવવાની લાલસા પેદા કરે છે, તને લલચાવે છે અને અશુદ્ધ માર્ગે દોરી જાય છે.’

‘મરિયમ! મારા ભોગ વિલાસ અધૂરા છે, મને મન માન્યો પતિ મળ્યો નહિ માટે.’ મેનાએ પોતાનો બચાવ કરતાં કહ્યું.

‘ના, એ તારી બૂલ છે. તારા પતિને તું અણુગમતો ગણ્યો માટે તે અણુગમતો બન્યો. તું એનામાં તારા કૃષ્ણને જોવાનો પ્રયત્ન કરતી હોત તો કૃષ્ણ તને ત્યાં જ મળત. તું એનામાં તારો રામ જોવાનો પ્રયત્ન કરતી હોત તો રામ તને ત્યાં જ મળત.’

‘પણ તેણે મને કોઈ દિવસ સુખ આપવાની ઇચ્છાએ કરી ન હતી. હું શી રીતે માની લઉં કે, મારો રામ કે મારો કૃષ્ણ મને તેના-આંધી મળશે?’

‘એટલી તારી ધીરજ નહિ. એ વિચારવાનો પણ તને અધિકાર ન હતો. એ અધિકાર વિનાની વાત તેં હાથમાં લેવા પ્રયત્ન આદર્યો ત્યારે જ ખુદાએ તારાપરથી પોતાના હાથ ઉપાડી લીધા. ખુદા સર્વતું સારું કરે છે એટલું જાણ્યા છતાં જે ખુદામાં વિશ્વાસ નથી કરતું તેના સામે ખુદા નથી જોતો. તેણે તને તારે ટુંબડે તરવા મૂકી દીધી. અને તું એક સ્ત્રીની જાત, કેટલું તરે? શી રીતે તરે? હામ તો જોઈએ? સાધન તો જોઈએ? ક્યા સંસ્કારબળને આધારે તું તારું જીવન નાવ એકસે હાથે હાંકારી શકે? સંસ્કારીઓને પણ ખુદાની દુવાઈ જેવો પવન પોતાના વહાણના શરમાં પૂરવાની જરૂર હોય છે ત્યાં તું તે કોણુ માત્ર?’

મેના જાણે મરિયમનો કપડો સાંભળવા જ બાલિસણા સુધી ચાલીને આવી હતી. તેનાથી કંઈ બેલી શકાતું ન હતું. હૃદય દબાયેલું હતું. અનેક તરફની નિરાશાઓથી ઘેરાએલ મનને બળવો ઉઠાવવાનું પણ સૂઝતું ન હતું. બીજી વાત એ પણ હતી કે, આશ્રય વિનાનીને માંડ આશ્રય મળ્યો હતો, તે પણ બાંડ ઉઠાવતાં હાથમાંથી જાય તો? અંદરથી ધૂપું ધૂપું પણ દિલ બેલી રહ્યું હતું. ‘ઉપદેશ આપનાર કોઈ ન મળ્યું’ તે આ મરિયમનો ઉપદેશ સાંભળવો પડે છે.’ વાત ખરી હતી. મેનાને હજી જીવાની હતી. એ જીવાનીનો મોહ છોડવાનો ઉપદેશ આપે તેવું તેની ઓળખાણવાળું કોઈ હતું ખરું? થાકી પાકી મેના ક્યારે ઉઘી ગઈ તેની મરિયમને ખબર ન હતી. તેણે તો પોતાનો વાણીપ્રવાહ વગર અટકાવ્યો ચાલુ જ રાખ્યો. સામેથી મેનાના હાંકાર સાંભળવાની પણ તેણે પરવાહ રાખી ન હતી.

છેવટે નિદ્રાની સવારી આવી અને મરિયમની આંખ મળી ગઈ. આંધેડ ઉમરનાંની નિદ્રા ઓછી થતી જાય છે, એ કુદરતી કાનુન મરિયમને છોડે તેમ ન હતો. મેના તો પોતાને હજી જીવાન ગણાવતી હતી, એટલે એ કાનુને મેના સુધી પહોંચવાની હિંમત કરી નહિ. પરિણામે મેનાની એક હિંમત પૂરી થઈ ત્યારે મરિયમની હિંમત શરૂ થઈ.

અકરણ ૨૭ સું

નંદાનું મહત્વ વધે છે

એક દિવસ ઓચિંતું નંદાને મસ્તકારાવતું તેડું આવ્યું. જીવરામ ટેલબદ્દ બોજન કરી રહ્યા હતા. બટાણી બોજન પીરસતાં હતાં. નંદા પોતાના કાર્યથી પરવારી પોતાની ઓરડીના બારણામાં બેસી રસોડામાં એટલાં બટાણી સાથે વાતો કરી રહી હતી. બટી જમતી વખતે મૈન પાળતા એટલે વાતચીત રસિક હોવા છતાં તેઓ ભાગ લેતા ન હતા. એટલામાં રાજસેવકે આવી નંદાનું નામ પોકાયું.

‘કેમ?’ નંદાએ પૂછ્યું.

‘મહારાજ તમને બોલાવે છે?’ સેવકે કહ્યું.

નંદાના દિલમાં ફાળ પડી. થોડા દિવસ પહેલાં જ બેદી રીતે રાજાના અનુચરો તેને ઉઠાવી ગએલા અને માંડમાંડ રાજાના પંજમાંથી છટકીને પોતે પાછી આવી હતી. ટેલબટ્ટ અને ભટ્ટાણી તો એ વાત જાણતાં પણ ન હતાં. ‘વળી આ નવું તત્ત્વ ક્યાંથી આવ્યું?’

નંદાએ ભોજન કરતા ટેલબટ્ટ તરફ જોયું. ટેલબટ્ટે કંપેલાં ભય આજ આકાર લેતાં હોય તેમ તેમને લાગ્યું. તેમણે હાથથી જ રાજસેવકને ચોભી જવાનું નંદાને સમજાવ્યું.

‘આવો છો?’ જવાબ ન મળતાં રાજસેવકે પૂછ્યું.

‘ઉભો રહે. ભટ્ટાણે જમી લેવા દે.’ રાજસેવક આગુના એક ઓટલા ઉપર ભટ્ટાણે જમી રહે તેની રાહ જોતો બેઠો.

વિચારોમાં કંઈક ઉઠામા કરતા ટેલબટ્ટે જલ્દી જલ્દી ભોજનથી પરવાર્યા. વસ્ત્રો સજી તૈયાર થયા અને બહાર આવી રાજસેવક સામે જોષ બોલ્યા. ‘આલ.’

‘મને તો નંદાને લઈ આવવાનું ફરમાન છે.’ સેવકે સ્પષ્ટતા કરી.

‘નંદા નહિ આવે,’ નક્કર જવાબ દેતાં ભટ્ટાણે અવાજ જરાક ધ્રુજ્યો.

‘તો હું જાઉં છું.’ સેવકે જવાબે ઉઠ્યો.

‘પણ હું સાથે આવું છું.’

‘આપને બોલાવ્યા નથી.’ સેવકે છતાં પણ ભટ્ટાણે તરફ તે સભ્ય હતો.

‘મારે મહારાજનું કામ છે.’ કહી ભટ્ટાણે આગળ વધ્યા.

‘તો ચાલો.’ કહી રાજસેવક આગળ થયો.

નંદા અને ભટ્ટાણી એ બે જનારા પાછળ જોષ રહ્યાં.

ભટ્ટાણીની આંખમાં નંદા પ્રત્યે રોષ હતો. નંદાની આંખમાં નિરાશા-સ્તા હતી. રાજાનું તેડું ભલભલાનાં દિલ ડોલવી દેવાની તાકાત ધરાવતું હોય છે.

નંદાની રાહ જોતા મલ્હારરાવે ગળ્યું કે, નંદાને બદલે જીવરામ દેવભટ્ટ આવ્યા હતા ત્યારે તેના કિલમાં થોડીક નિરાશા ઉભરાઈ આવી, પણ જાણી તેને ખાતરી થઈ કે, ભટ્ટ સાચેની આ પળની મુલાકાત દુઃખદ નહિ પણ સુખદ હશે, ત્યારે તેણે ભટ્ટને આવવાની રજા આપી.

ભટ્ટ આવ્યા, સાદા અને સરળ ભાવ ધરાવતા. આવીને નમન કર્યું, આજુ પર ભીમા રહ્યા.

‘પધારો ભટ્ટ !’ મલ્હારરાવે તેમને આદરથી બોલાવ્યા.

‘કલ્યાણ હો, મહારાજ.’ કહી ભટ્ટરાજે આશીર્વાદ દીધા.

‘કડીના લોકોને જગાડવાનું કામ તો હમણાં બરાબર ચાલતું હશે.’

‘મહારાજની કૃપાથી કામ બરાબર ચાલે છે.’

‘બોલો, મારે લાયક કંઈ કામકાજ ?’ રાજાએ વાત પર આવતાં પૂછ્યું.

‘કામકાજ તો મહારાજ ! અમારે આપને કહેવાનું હોય ખરું કે આપે બ્યવસ્થા ક્યાં જોઈ રાખી છે કે, આપ સુધી લાંબા થવાની જરૂર પડે ?’ બ્યવસ્થિત રાજ્યનાં વખાણ કરતાં ભટ્ટ બોલ્યા. રાજા એ વખાણ થી મથો. તેણે જવાબ ન દીધો.

‘આપે નંદાને માટે તેડું મોકલ્યું ત્યારે મને થયું કે, એ બિચારી અમર બાળા રાજદરબારનું નામ સાંભળી ગભરાઈ ગઈ છે, માટે લાવ, હું જઈ આવું.’ રાજદરબાર તેણે ક્યારે જોયેલા ?’ ભટ્ટ બોલ્યા.

મલ્હારરાવને વાતના પાટા પર લાવવાના વિચારથી ભટ્ટ બોલ્યા.

‘હા ભટ્ટ ! નંદાનું કામ છે.’ મલ્હારરાવે કહ્યું અને દેવભટ્ટ થંભી ગયા. રાજાની વાણી નમ્ર હતી છતાં ભટ્ટને તેમાં સ્વાભાવિક દેખાયા.

‘નંદા વિના મારું કામ અટકી પડ્યું છે.’ ભટ્ટ ન બોલ્યા એટલે મલ્હારરાવે કહ્યું.

‘મહારાજ ! એ માઆપ વિનાની કન્યા દરબારમાં આવતાં ધૂળ જશે. આપને તેનું જે કામ હોય તે મને કહો તો ?’

‘ભટ્ટ !’ મલ્હારરાવ હસી પડ્યા.

તે સમજી ગયો હતો કે, શા કારણે બહુજી નંદાને મોકલવા માગતા ન હતા. રાજને પોતાની આબરુ-પ્રતિષ્ઠાનું મૂલ્ય એક બ્રાહ્મણ જે રીતે તે કરતા હતા તેથી તેને પોતાને બહુ જ શરમ આવી, કારણ કે તે પ્રતિષ્ઠા તેણે પોતે પ્રાપ્ત કરેલી હતી.

‘બહુજી ! આપના તો પગ ધોઈને ખીવાથી પાપ જાય તેમ છે, એટલે એ વાત આપને કહેવામાં વાંધો નથી, પણ આપ નંદાને અહીં મોકલો તો શું વાંધો છે ?’

‘મહારાજ ! નંદા અહીં નહિ આવી શકે.’ ટેલબટ્ટે સ્પષ્ટ કહ્યું. મહારાવ આ બ્રાહ્મણ આગળ શરમિંદો બની ગયો.

‘બહુજી ! મારો આપને વિશ્વાસ નથી ?’ તેણે વિશેષ નમ્ર બનતાં કહ્યું.

‘મહારાજ ! વિશ્વાસનો સવાલ નથી. રાજદારે કોઈ સ્ત્રીને બોલાવ્યા પહેલાં રાજ્યમાં અનેક વિચારો કરી લેવાના હોય છે.’

‘ક્યા ક્યા ?’

‘એક તો પોતાના કુળનો, પોતાના ચારિત્ર્યનો અને પોતાના ધર્મનો.’

‘મેં એ બધો વિચાર કરીને જ નંદાને બોલાવી છે.’ મહારાવે હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘તે બધો વિચાર કર્યો હોત મહારાજ ! તો આપ નંદાને દરબારમાં ન બોલાવત.’ ટેલબટ્ટે કહ્યું.

‘ત્યારે ?’

‘નંદાને ત્યાં આપ ગયા હોત.’

‘હું ?’

‘હા, આપ. સચ્ચયચિત્ર રાજ્યમાં જરૂર પ્રસંગે પર સ્ત્રીઓને મળવાને તેમને ત્યાં જાય છે. તે સ્ત્રી રાજ આપે તો પદ્માંતરે રહી જે વાતચીત કરવાની હોય તે કરીને ચાલ્યા જાય છે અને જો તે સ્ત્રી ના પાડે તો તેના ઉંચરે ઉભા પણ નથી રહેતા અને પાછા વળી જાય છે’. વાત કરવામાં ટેલબટ્ટે સ્પષ્ટ રહેતા.

રાજ વિચારમાં પડ્યો. ટેલબટ્ટનું કહેવું વાજબી હતું, પણ નંદાને મળવા મહારાવ નંદાને ત્યાં જાય એ કેટલું બેહુદું ગણાય ? પ્રજા તેને આવી ન ખાય ?

‘ભટ્ટજી ! ઝેમ કરો તો ?’

‘શું ?’ હાથ જોડતાં ટેલભટ્ટ બોલ્યા.

‘આપ નંદાની સાથે અહીં આવો.’

‘ન અને મહારાજ ! મારું માનો તો આપ મારી સાથે મારે ત્યાં આવો. નંદા આપને મળશે.’

મસ્તહારરાવ ન બોલ્યો. કોઇની છોકરીની જવાબદારી કોઇ વહોરીને ફરતું હતું અને છતાં તે જવાબદારી વહોરનારને જાણ ન હતી કે, રાજાએ રાતોરાત એ જ છોકરીને ઉપડાવીને રંગમહેલમાં આણી હતી. અને એ તો રાજાનો અને તેનો ધર્મ સચવાયો. નહિ તો ? ટેલભટ્ટ ત્યારે ક્યાં ચોક્કસ કરવા આવ્યા હતા ? પણ આ બધી વાતો કરવાને રાજાનું મોઢું ટેલભટ્ટ સામે ઉઘડે તેમ ન હતું. જન્મ ધરી જેણે પાપ ક્યું ન હતું, તેની સાથે દિલમાં પાપ રાખનારો સીધી વાત કરવાની શક્તિ પણ ગુમાવી એકો હતો.

‘મહારાજ ! જાહેર ત્યારે ?’ ભટ્ટજી જવા તૈયાર થયા.

‘અરે, ભટ્ટજી ! જરાક ચોભી જાઓ. મારે તમારું પણ કામ છે.’ કહી રાજા જાણ્યો.

‘જી.’ કહી ભટ્ટજીએ એક આસન પર નિરાંતે જમાવ્યું. વાત કહેવી કે, ન કહેવી ના વિચારોમાં મસ્તહારરાવ ઝુલતો હતો. થોડી વારે તે બોલ્યો.

‘જુઓ ભટ્ટજી ! વડોદરાના કાનોજરાવના ભયમાંથી કડીને મુક્ત કરવાને માટે નંદાનો મારે ઉપયોગ કરવો છે.’ મસ્તહારરાવે કહ્યું.

કડી ઉપર વડોદરાના ગાયકવાડનો ભય આવવાનો હતો એટલું તો કડી જાણતું હતું એટલે જીવરામ ટેલભટ્ટ તે ન જાણતા હોય તે ન જ અને.

ટેલભટ્ટને શંકા થઇ કે, કાનોજરાવને ભેટ તરીકે નંદાને મોકલવાને તો રાજાએ વિચાર કર્યો નહિ હોય ? તે ન બોલ્યા.

‘કાનોજરાવ સાથે ભૂપતસિંહ બળેલો છે.’

‘ભંકોડાનો ઠાકોર ?’ ભટ્ટજી એકાએક વચ્ચે બોલ્યા.

મસ્તહારરાવ કંઈક આશાવાન બનતો ગયો.

‘હા, તે જ, એટલા માટે નંદાનું કામ છે.’ તેણે કહ્યું.

‘નંદા શું કરશે ?’

‘નંદા સાથે બ્રૂપતસિંહને રનેહ છે. નંદા તેને સમજાવશે.’
મલ્હારરાવે કહ્યું.

નંદાને બોલાવવા પાછળનું રહસ્ય તો મલ્હારરાવે ખૂલ્યું ક્યું હતું. પણ ભટ્ટને લાગતું ન હતું કે નંદા એ કાર્યમાં રાજાને મદદ કરે, કારણ કે નંદાના વિચારો તે પૂરેપૂરા જાણતા ન હતા.

‘મહારાજ ! આપના પ્રયાસો નિષ્ફળ જશે.’ ટેલભટ્ટે કહ્યું.

‘કેમ ?’ મલ્હારરાવને એટલું પૂછતાં આંખે અંધારાં આવ્યાં.

‘નંદા જુદી માટીમાંથી ઘડાએલી છે,’ ટેલભટ્ટે કહ્યું. રાજા ન બોલ્યો.

ટેલભટ્ટનું એ કથન સાચું પડે તો રાજા માટે ઉપર આભ અને નીચે જરતી સિવાય બીજો કોઈ આધાર ન હતો.

‘છતાં તેનામાં રાષ્ટ્રપ્રેમ છે.’ મલ્હારરાવે આશાથી કહ્યું.

‘એ કામમાં તો મહારાજ ! હું પણ નંદાને સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશ. આપ ક્યારે આવશે ?’ ટેલભટ્ટે સીધી વાત મૂકી. રાજા મુંઝાયો, પણ નંદાને જાણી સિવાય છુટકો ન હતો. આજે રાતે આવીશ. આપ પણ તેને ઘોડાકા સંસ્કાર નાખજો.’ રાજાએ ભટ્ટની સહાય માગતાં કહ્યું.

‘બલે, મહારાજ ! હવે હું જઈશ.’ નમસ્કાર કરીને ભટ્ટ જવા નીકળ્યો. મલ્હારરાવ આશા અને નિરાશાનાં એ પડ વચ્ચે પીસાતો વિચારોને આધીન થયો.

સાંજ પડી અને મલ્હારરાવ જીવરામ ટેલભટ્ટને ત્યાં ગયો. રાજાનો સત્કાર કરવાની તૈયારી એ ગરીબ આદમી પોતાના ગરીબ ઘરમાં પોતાની ગરીબીના પ્રમાણમાં કરી રાખી હતી. રાજાને એ સત્કાર તરફ નહિ પણ નંદાના શબ્દો તરફ ધ્યાન આપવાનું હતું. ટેલભટ્ટના નાખેલા સંસ્કારે નંદાના સંસ્કારો વધુ ઉજ્જવળ બન્યા હતા. તેણે મલ્હારરાવને ક્ષીરજ આપી વિદાય દીધી અને પોતાને વડોદરા પહોંચાડવા મોઝા બદાબસ્ત કરવાની રાજા પાસે માગણી કરી.

કેનાજીરાવ સાથે મહત્વની વાટાઘાટ કરી રાજમહેલની બહાર નીકળેલા ભૂપતસિંહને ખબર મળી કે, તેના મુકામે કોઈ બાઈ અને તેના એ સાથીદારો તેની રાહ જોઈ બેઠાં હતાં. સાથે કોઈ ભૂદેવ હતા.

બીજે ક્યાંઈ ન જતાં ભૂપતસિંહ સીધો મુકામે પહોંચ્યો. માણસો તો ન ઓળખાયા, પણ માણસો જેને લાવ્યા હતા તે નંદાને તો તેણે ઓળખી જ.

‘નંદા ? અહીંઆ ?’ તેણે એકાએક પ્રવેશ કરતાં નંદાને ઓળખીને પૂછ્યું.

નંદા ઊભી થઈ. ભૂપતસિંહ આવી ગાદી ઉપર બેઠો. નંદાને લાવનારા માણસો સાધારણ સૈનિક જેવા લાગતા હતા તેવા લોકોનો સાથ કરી નંદા કેમ આવી હશે, તેનો વિચાર ભૂપતસિંહ કરી રહ્યો.

‘નંદા ! આમ એકાએક વડોદરામાં ક્યાંથી ?’

‘આપને મળવા.’

‘મને !’

‘હા તમને.’

‘તારા રાજા વિરુદ્ધ કાવત્રાં કરનારને તું મળવા આવી છે ?’ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરવાનો ડોળ કરતો ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘હા, એ કાવત્રાં કરનારને મળવા આવી છું.’

‘સાથે કોણ છે ?’

‘આ બે સૈનિકો અને જીવરામ ટેલભટ્ટ.’

‘ટેલભટ્ટ આવ્યા છે ?’ હાઈ વ્યક્ત કરતાં ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘હા, આવ્યા છે. સ્નાન સંધ્યાથી પરવારવા તબાવે ગયા છે.’

‘એમ ? ત્યારે તો સારું થયું. હું પણ તમારી રસોઈ ખાટે અવસ્થા કરાવી હતી.’

‘ટેલમટ કોઈના હાથનું નહિ જમે.’

‘કેમ?’

‘મુસાફરીમાં તેઓ જતો જ રાંધીને જમવાનું પસંદ કરે છે.’

‘હવે મુસાફરી ગઈ, આ તો ઘર છે.’

‘છતાં નહિ જમે.’

‘ભલે, જેવી તેમની ઇચ્છા.’ કડી ભૂપતસિંહ ઉડ્યો અને આવેલાઃ માટે રસોઇ પાણીની વ્યવસ્થા કરવામાં રોકાયો.

પેલા બે સૈનિકો ઉઠી બહાર નીકળી વડોદરાની શોભા જોવા સારુ ચાલી નીકળ્યા. નંદા એકલી પડી. થોડીવારે ભૂપતસિંહ સર્વ વ્યવસ્થા કરીને આવ્યો અને નિરાંતે બેઠો.

‘નંદા ! હવે તારી વાત નિરાંતે સંભળાવ.’

‘મારી વાત બહુ જ ટુંકી છે.’ નંદાએ જવાબ આપતાં કહ્યું.

‘ટુંકી હશે તો જલ્દી પૂરી થશે.’ ઘણા દિવસે એકાંતમાં મળ્યાનેઃ સ્થાવો લેતા ભૂપતસિંહ કહ્યું.

‘હું તમને વિનવવા આવી છું.’

‘મારી નંદા કોઈને વિનવે નહિ. હુકમ કરે.’

‘એમ માનો તો એમ.’

‘હા, તું શું હુકમ કરે છે?’

‘મહારાવ સાથેનું વેર છોડી દો.’ નંદા બોલી.

‘તું એ કહેવા અહીં આવી છે?’

‘હા.’ દૃઢ સ્વરે નંદા બોલી.

નંદાની એ દૃઢતા ભૂપતસિંહના દિલ સોંસરવી ઉતરી ગઈ.

‘તારે મારું નાક કપાવવું છે?’

‘તમારું નાક કપાવું હોય તો મારી આ વિનવણી હું પાછી ખેંચી લઉં છું. મારી એક ખીજ વિનંતિ સાંભળી લો.’

‘એ શું છે?’

‘મારા જીવતાં મારા રાજાનો નાશ મારો પતિ કરે એ મને પસંદ નથી. અને મારીને જ કડી તરફ આગળ વધવું.’ નંદા બોલી.

જૂપતસિંહ વિચારી રહ્યો. ‘આ છોકરી શું બોલતી હતા ?’

‘નંદા ! તું મને બાળક સમજે છે ?’

‘બાળક પાસે મહત્વના કાર્યની આશા ન રખાય.’ નંદાએ કહ્યું.

જૂપતસિંહ ચૂપ થયો. થોડા વિચાર પછી તે વળી બોલ્યો. ‘તને મલ્હારરાવે મોકલી છે !’

‘હું શા માટે જુદું બોલું ? મને મલ્હારરાવે તમારા કાર્યની ભયંકરતા સમજાવી છે. મારું દિલ કહે છે કે, તમે કડીને પાયમાલ કરવા આગળ ન વધો.’

‘મેં તો કડીને ઉચ્છેદવાના સાગંદ લીધા છે.’

‘અને તે મારા જીવતાં ?’

‘ત્યારે તારા મરણ પછી તો કડીને મારે શું કરવું છે ?’

‘મને જીવતી રાખવી હોય તો કડી ઉચ્છેદવાના વિચાર છોડો. હું તમને પગે પકું.’

‘નંદા ! એ નીચ મલ્હારરાવની મોકલી તું અહીં આવી મારી પાસે બીજા માગે છે ? ખબર છે, મલ્હારરાવે તને રંગમહેલમાં રાખી હતી ?’

‘એ રંગમહેલ હવે નથી રહ્યો. રાજાની આંખો ખુલી ગઈ છે.’

‘મને મારા માર્ગે જતો અટકાવી તું શું લાભ મેળવીશ

‘કડીમાં શાન્તિ અને રાજાનું સુખ.

‘તેમાં તને શું ?’

‘મને ? મને મારો નાથ મળશે.’

‘નંદા ! તારી એ હઠ છોડી દે. રાજદ્રોહી પતિને ન સ્વીકારવાનું તારું પણ તું ત્યજ દે અને કડી છોડી તું વડોદરા આવ.’

‘નાથ ! હું કડી છોડીશ ત્યારે કડાનું મંગળ કરીને છોડીશ. સળગતી ચિતા વચ્ચે કડીને સળગતું રાખી હું તેને નહિ છોડી જઈ શકું.’

‘મારા દિલની ઉમેદો પૂરી થવાની પળે તું એકાએક આવીને મને હેરાન કરે છે.’

‘તમે હેરાન આઓ એ હું પણ નથી ઇચ્છતી. લાવો પેલી તરવાર અને મારો શિરસ્થેદ કરી પછી કડીને છુંદી નાખો. જાઓ, હું વચ્ચે નહિ આવું.’

‘એટલી ઉતાવળી ન થા નંદા! મોત આવશે ત્યારે તને નહિ હોડે. એમ મરવાની ઉતાવળે મોત ન આવે.’

‘નાથ! તમારા શ્રુદ્ધો મને નથી સમજતા. તમે કડીને છુટશે કે અચાવશે તે સ્પષ્ટ નથી કહેતા.’

‘દીવા જેટલું સ્પષ્ટ છે કે, કડીને ઉચ્છેદવાના હું સોગંદ લઈ બેઠો છું. નંદા! હવે હું બીજું શું કરી શકું?’

નંદા નિરાશ થઈ. પતિને લીધેલા પણથી પાછો વાળવો તે અત્યાચર કહેવાય. તેવા અત્યાચરથી જીવન જોડવાં તેમાં તેને સાર ન લાગ્યો. હવે તો તેને માટે એક જ માર્ગ હતો. કાં માતા ધરતી મારગ આપે ને કાં તો દાંતે જીભ લઈ સ્વધામ જવું. જીવવાની આશા તો હોડવી જ રહી. તે ઊભી થઈ અને દેહ દાળીને બેઠેલા બૂપતસિંહના પગને હાથ અડકાડી નમન કરતી બોલી. ‘નાથ! ક્ષમા કરશો. આ બંને તો હવે મળવું દોહલું છે. આવતે બંને હું આપની રાહ જોઈશ.’ એટલું બોલી તે ઊભી થઈ અને બારણા તરફ ચાલી.

‘ક્યાં જાય છે?’ જતી નંદાને બોલાવીને રોકવાનો પ્રયાસ કરતાં બૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘હવે હું જઈશ, મારી ફરજ મને બોલાવે છે ત્યાં. બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો.’ કહી તે બારણા બહાર નીકળી.

એકલી નંદા ક્યાં જશે? એ ખ્યાલે બૂપતસિંહને ધડીભર વિવશ બનાવ્યો, પણ અબજા એકલી ક્યાં જવાની? હમણાં તેના સાથીદારો આવે ત્યાંસુધી રાહ જોતી બહાર ઊભી રહેશે. એમ ધારી બૂપતસિંહ નિરાંતે ગાદી પર આડો થયો.

પાંચેક ક્ષણ ગઈ હશે ત્યાં તો મહાપ્રયાસે નંદાને ખેંચતા જીવરામ ટેલભટ્ટ બારણામાં પ્રવેશ્યા. નંદાના જમણા હાથમાં નાની કટાર હતી. તેની છાતી પરનું વસ્ત્ર ચીરાએલું દેખાતું હતું.

‘શું છે? કહેતો બૂપતસિંહ સફળો ઊભો થઈ ગયો.

‘આ નંદા આપઘાત કરતી હતી, ઠાકોર!’ ટેલભટ્ટ કહ્યું.

નંદા ગાંડા જેવી બની ગઈ હતી. ભૂપતસિંહને જોતાં જ તે બેહોશ બનીને ઝોરડા વચ્ચે પછડાઈ પડી. તેને પડતી બચાવવાના બંનેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. તેનો શ્વાસ જોસથી ચાલતો હતો, નાક ફાટફાટ થતું હતું, છાતીના ઉછાળા અણધાર્યા વધી ગયા હતા. મોંઢામાંથી શીશુ આવતું હોય તેવું જણાતું હતું અને આંખો ફાટી જતી હોય તેમ લાગતું હતું.

‘આ અણધારી પીડા ક્યાંથી થઈ આવી?’ ટેલબટ્ટે ભૂપત-સિંહને પૂછ્યું.

ભૂપતસિંહ શું જવાબ દે ?

‘તમે તેને કંઈ કહ્યું હતું ?’

‘મેં તેને કહ્યું કે, મારા ધ્યેયને હું છોડીશ નહિ.’

‘તે શા માટે આવી છે તે તેણે તમને કહ્યું ?’

‘હા.’

‘તમે શું કહ્યું ?’

‘મહેં ના પાડી. ?’

‘ત્યારે તો તેનું દર્દ એ હશે.’

‘શી રીતે ?’

‘ધણી સ્ત્રીઓ પૂરી મુંઝાય એટલે બેભાન બની જાય છે. આ તો આપઘાત કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ એટલે બેભાન બની ગઈ લાગે છે.’

તે બેભાન નંદાને જોઈ ભૂપતસિંહને, નંદાનું હૃદય યાદ આવ્યું. તેની સાથે ગુજરેલા કલાકોના કલાકો યાદ આવ્યા. તેને અપાએલાં વચનો યાદ આવ્યાં. તેની પાસેથી લીધેલાં વચનો યાદ આવ્યાં. બોળી કન્યકાએ જીવન સર્વસ્વનું સમર્પણ કરતાં એક જ આદર્શ નજર સમીપે રાખેલા તે યાદ આવ્યું. આ બધી એકસામટી યાદથી ભૂપતસિંહનું હૃદય ધ્રુવું.

મદહારરાવે એક ભંકોડા ભાંગ્યું તો એવાં ચાર ગામ વસાવવાની તાકાત પોતાનામાં ન હતી ? આ તો પ્રિયતમાના જીવન મરણનો સવાલ હતો. રાજપટપટ સામે એને શા માટે ધટાવી દેવી ? એનું મહત્વ નિરાળું હોયું જોઈએ અને એ મહત્વ જાળવવા જતાં કદાચ કના કના

જવા વખત આવે તો પણ શું ? રાજ રામચંદ્ર કનક મૃગની મોહનજી જાણતા હતા છતાં સીતાની એક હઠ ખાતર તેમણે મહાન વિશ્વ વહોરી લીધા ન હતો ? આ તો વિશ્વહતું શમન છે. એક કાંકરે બે પાંખી મરે છે. પ્રિયતમા જીવતી રહી સાથે રહે છે અને મહારાવ ઉપર ઉપકાર ચઢે છે. અપકાર ઉપર ઉપકાર કરનાર આ દુનિયામાં કેટલા ? મહાન પુરુષો જ એ ફરી શકે. તો શા માટે આવેલી પણ જવા દેવી ?

તેણે ઘણો વિચાર કર્યો, પણ વિચારમાળાએ જ પરિવર્તન લીધું હતું. નંદાના જીવનના જ વિચારો તેને આવ્યા કર્યા. છેવટે તેણે નંદાને ખુશ કરવાનો જ નિર્ણય કર્યો.

‘નંદા ! તારી વાત કપૂલ છે.’ ઘણા કાળથી બેભાન નંદામાં ચેતન જાગ્યું. તેણે ધીમે ધીમે આંખો ઉઘાડી. ભૂપતસિંહ ફરીથી બોલ્યો. ‘તારી વાત કપૂલ છે.’

‘જીવતા રહો, નાથ !’ કહેલી નંદા ઊભી થઈ ગઈ અને ટેલબદ્ધ તરફ જોઈ ધીમેથી બોલી. ‘ચાલો આપણે હવે કડી તરફ જઈએ.’

‘કેમ અહીં નથી રહેવું ?’ ભૂપતસિંહે પૂછ્યું.

‘તમે ત્યાં આવો. મહારાવ સાથે ગાત્યાં પાણી કરો. પછી આપણે સાથે જ છીએ ને ?’ નંદાએ ભટ્ટની શરમ ત્યજી તેમની રુબરુમાં જ ભૂપતસિંહને વાયદો દીધો.

બપોર પછી કડીથી આવેલાં સર્વે કડી તરફ જવા ઉપડી ગયાં.

અકરણુ ૨૯ મું

પરિવર્તન

ભૂપતસિંહે નંદાને કડી ઉપર ન ચઢી આવવાની ખાતરી તેજ આપી પણ હજી કાનોજીરાવને મનાવવાનું મહાન કાર્ય તેને માથે હતું. ઘડી પહેલાં કડી પર ચઢાઈ કરવાની યોજના નક્કી કરીને કાનોજીરાવથી છૂટો પડેલો ભૂપતસિંહ કાનોજીરાવ પાસે ફરીથી ક્યા બહાને કડી પર ન ચઢવાની દરખાસ્ત લાઈને જાય ? ભૂપતસિંહના મનની સ્થિતિ ડામાડોળ બની. એક બાજુ દુશ્મન રાજ થતો હતો, બીજી બાજુ મિત્ર નાખુશ

થતો હતો. અને એ બન્નેના પરિણામે પ્રિયતમાને સુખ થતું હતું. દુસ્મન સજી થાય તેનો વાંધો નહતો કારણ કે એમ થતાં પ્રિયતમા રાજી રહેતી હતી-પોતાની થતી હતી. પણ મિત્ર નામુશ થાય તે તેને વસમું લાગતું હતું. કાનોછરાવની નામુશી કદાચ રાજદારી ક્ષેત્રમાંથી ભૂપત સિંહની હસ્તી મીટાવી દેવાને સમર્થ અને તેમ હતી તેનો ભૂપતસિંહને ખેદ હતો. ક્યા રસ્તે જવાથી સરળતા સાથે સફળતા મળે તે શોધવામાં ભૂપતસિંહનું દિલ લાગી ગયું હતું. પણ કોઈ માર્ગ એવો નહતો કે તેનું ધાયું તે ફરી શકે. ઇશ્વરી મદદ સિવાય તેનો માર્ગ કોઈથી ચોખ્ખો થાય તેમ નહતો.

સવારે તો ફરી તરફ પ્રયાણ કરવાની તૈયારીઓ કરવાની હતી. કાનોછરાવને તે પહેલાં પોતાની નારાજી વ્યક્ત કરવામાં ન આવે તો તે ધાર્યા કરતાં પણ મોટો અનર્થ લાભો થાય એમ ભૂપતસિંહનું માનવું હતું. પોતે કાકોર હતો એટલે રાજાઓની માનસિક વલણનો તે અનુભવી હતો. તેમાં વળી કાનોછરાવ તો વહેમનું ઝાડ હતો. તેને જરાક કુફૂ પડ્યું કે ખસ. કોઈ ઉપાય તેને વારવામાં સહાયક ન બનતો.

સાંજ પડ્યા પહેલાં ભૂપતસિંહે કાનોછના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. કોઈ સૈનિક કે દારપાળ દરવાજા પર નહતો. દરરોજ હથિયારબંધ દારપાળની સલામી ઝીલીને દારમાં દાખલ થવા ટેવાએલા ભૂપતસિંહને મહેલની વ્યવસ્થામાં અગત્યની ભરેલી ખામી લાગી. તે આગળ વધ્યો. રાજમહેલ તદ્દન શાન્ત હતો. સૂમસામ લાગતા મહેલમાં ભૂપતસિંહ સાવધાનીથી આગળ વધ્યો. કાનોછરાવની બેઠકનો ઓરડો આવ્યો અને તે અટક્યો. તેણે ધીમેથી ખારણું ઠોક્યું. ખારણું અંદરથી બંધ હતું. થોડીક વાર રાહ જોઈ પણ ખારણું ન ઉઘડ્યું. ફરીથી ઠોક્યું પણ ન ઉઘડ્યું. ખારણા સાથે તેણે કાન માંડ્યા તો અંદર ધણા માણસોની ઝબડાના રૂપમાં વાતચીત ચાલતી હોય તેમ લાગ્યું. તેણે ખારણું વધારે જોરથી ઠોક્યું ત્યારે અંદરથી તો તે ઉઘડ્યું નહિ પણ બાજુનું બંધ ખારણું ખુલ્લું થયું અને હથિયારબંધ પાંચેક માણસોએ આવી તેને કબજામાં લઈ લીધો. એ જ પળે કાનોછરાવની બેઠકના ઓરડાનું ખારણું ખુલ્લું થયું. ભૂપતસિંહે તે ઓરડામાંથી બાંધેલા કાનોછરાવને સાથે લઈ દરેક માણસો

મહાર નીકળતા જોયા. ભૂપતસિંહ દેખતાં જાયો. તોણે સ્પષ્ટ જોયું કે કાનોછરાવના દિવસો ભરાઈ ચૂક્યા હતા. ખીજનો હક્ક છીનવી લેનાર છેવટે કેદી બની ગયો હતો. તેનું શું થશે તે વિચારવાનો હવે ભૂપત-સિંહને વખત નહતો. પોતાનું શું થશે એ પ્રશ્ન તેને વિદ્વજ બનાવી મૂકતો હતો. ઘડી પહેલાં પોતે જે કામે સંકાયબર્યા દિલે આવ્યો હતો તે તો હવે આપમેળે બની ગયું હતું. ભૂપતસિંહને એટલા પુરતી તો નિરાંત હતી પણ બિન હક્કદાર રાજ બની એટલો તેનો જમણો હાથ બની પોતે વડોદરામાં મહાલ્યો તેનો દંડ હવે શું દેવો પડશે એ વિચાર-ભારમાંથી તે હમણાં મુક્ત થાય તેમ નહતો. સૈનિકો તેને સીધો જેલમાં લઈ ગયા.

આનંદરાવના કિસ્મતે જોર ક્યું અને કાનોછરાવ રાજમહેલના ઓરડામાંથી જ વગર મહેનતે પકડાઈ ગયો. કેદી થએલા કાનોછરાવને મહારાજ આનંદરાવ સમક્ષ હાજર કરવામાં આવ્યો.

કાનોછરાવના જુલમે કારભારીઓની આંખ ઉધાડી નાખી હતી. તેને રાજગાદી હાથ કરવામાં મદદ કરનારા કારભારીઓ પણ તેના જુલમના ભોગ થઈ પડ્યા. રાજવીપદથી બ્રષ્ટ કરવામાં આવેલા આનંદરાવ પરના જુલમોએ પણ માઝા મૂકી ત્યારે કુદરતથી એ સહન ન થયું. એક ટોળી ઊભી થઈ અને આનંદરાવને મુક્ત કર્યો. કાનોછરાવના આવાસ પર છાપો ભારી તેને તેના ઓરડામાંથી જ પકડી લીધો. જુલમગારને રાજ આનંદરાવ સમક્ષ હાજર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેની હીનતાનો પાર ન હતો.

રામચંદ્ર રોડિયાના કિલ્લામાં જીવતાં સુધી કેદમાં રહેવાની કાનોછરાવને શિક્ષા કરમાવવામાં આવી.

તેના ખીજ સાથીઓને પણ પકડી લેવામાં આવ્યા. તેમાંથી કેટલાકને નિર્દોષ ગણી છોડી દીધા અને કેટલાકને કેદખાનાના સળીયા પાછળ ધકેલી દેવામાં આવ્યા.

ભૂપતસિંહ કેદી બન્યો અને આનંદરાવનો કારભાર વિના વિધે સર થઈ ગયો. પ્રધાન રાવજી આપાજીની સત્તા રાજ્યના ખૂણેખૂણે સ્થપાઈ ગઈ. આનંદરાવ રાજ ગણાતો એટલું જ.

જેલમાં સડતો જૂપતસિંહ મુંઝતો હતો. તેનાં બાળકો અને ઠંઠારાણાં વઢવાણમાં હતાં અને પ્રિયતમા નંદા કડીમાં હતી. પ્રિયતમાને મેળવવા ખાતર તો તેણે પોતાનું પણુ જતું કરવા તૈયારી બતાવી હતી. છતાં નસીબ એ ડગલાં આગળ હતું. મહારાવ આપમેળે બચી ગયો હતો અને પોતે જેલમાં સડતો હતો.

નંદા તેને વારંવાર યાદ આબ્યા કરતી હતી. નવરાશનો પાર નહતો અને નંદાના સંસ્મરણોનો પણ પાર નહતો. જેલજીવન દરમ્યાન નંદા તેની આરાધ્ય દેવી બની ગઈ હતી. વઢવાણમાં આશરો લઈ પડેલું પોતાનું કુટુંબ તેને કોઈક વખત જ યાદ આવતું પણ નંદાએ તો જાહે કર્યો હતો. ધડીએ ધડીએ નંદાની સ્મૃતિ તેના દિલનાં દ્વાર ખખડાવી જતી. જાણે હસતી નંદા તેને કહેતી હતી. “મારા છો અને મારા રહેશે.” આ ભવે અને આવતા ભવે.” જેલજીવનના અંકારા દિવસો નંદાની મધુર સ્મૃતિમાં સરળ બની જતા હતા.

હાલના એક જ રજાથી નંદા માટે તેની આસક્તિ વધતી ગઈ. એ આસક્તિએ જૂપતસિંહની માનસિક વલણ બદલવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો.

નંદાને સાચવનાર જીવરામ ટેલબટ માટે જૂપતસિંહની માનરૂતિ ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. નંદા જે ગામમાં વસતી હતી તે ગામ તરફ તેની મમતા વધતી ગઈ. નંદા જે ઘરમાં રહેતી હતી તે ઘર તેને પોતાનું લાગતું ગયું અને પછી તો નંદા ઉપરના પ્રેમાળ બાવથી જોતા મહારાવ તરફ પણ તેનું માન વધતું ગયું. ગમે તેવો તો પણ નંદાને તો પુત્રી તરીકે જ રાખે છે. તેના કહેવાથી રંગમહેલ બંધ કર્યો. તેના કહેવાથી પ્રજા તરફથી હિંમત બૂમો બંધ થઈ ગઈ. નંદાનો મહારાવ ઉપર પ્રભાવ હતો. નંદા પોતાની હતી તો પછી મહારાવને પોતાના માટે કંઈક તો લાગણી હશે જ. વળી જ્યારે નંદા માસ્કૃત તેણે જાણ્યું હશે કે કડી ઉપરની ચઢાઈ બંધ રાખવામાં આવી છે ત્યારે તે કેટલો ખુશ થયો હશે! આખરે તો મહારાવમાં પણ માણસાઈ તો હતી જ ને!

આવા આવા વિચારોએ જૂપતસિંહના દિલમાં કડી અને તેના રાજા વિશે મમત્ર જગાડ્યું. નંદા તેમાં કારણરૂપ હતી.

હૃદયકારની આશા સેવતો જૂપતસિંહ પ્રિયતમાની યાદમાં જેલજીવન વિતાવતો હતો.

મેનાના ધરની ધરવખરી રાતોરાત ફરવી નાખી. કદુંએ સવા-
રથી રાજના માણસો આવવાની રાહ જોવા માંડી. અપોર સુધી કોઈ
ન આવ્યું એટલે તેને થયું કે એ તો ફક્ત રાજની ધમખી હશે. એમ
રૈયતનાં ખોરડાં રાજ કદિ ન લુટાવે. છતાં સાંજ સુધી તો ધરમાં જ
રહેવાનો નિર્ણય કરી તે જામ્યો, પણ કોઈ ચકલુંયે ફરક્યું નહિ. સાંજ
પડી અને એક પછી એક તેના દારડિયા મિત્રો, સાંજ પડે પંખી
માળામાં આવે તેમ પોતાના ધરમાં ઘૂસી ગયા. દરેકને મોઢે પ્રથમ પ્રશ્ન
એક જ આવતો. “પછી શું થયું?” તે દરેકને જવાબ આપતાં કદું
આખરે એક જ વાક્ય ઉચ્ચારતો. ‘કદુંને પહોંચનારો હજી હવે જન્મશે.’

રાજને એક વખત ખનાવી ગયા પછી કદું વધારે પડતો આત્મ-
વિશ્વાસ ધરાવતો થઈ ગયો હતો. તેના ફળરૂપ તેની ધૂપાદને એસી
રહેલી વૃત્તિઓ એક પછી એક સ્મશાનમાં રાત્રે ભૂતાવળ જાગે
તેમ જાગી પડી. પ્રથમ વૃત્તિ જાગી મેનાને પોતાનું પાણી ખતાવ-
વાની. તેણે મેનાને કડીમાં પાછી લાવવાના સંવેલા કોડ પૂરા કર-
વાની હામ બીડવા માંડી. રાજએ હઠપાર ફરેલીને રાજની
મંજુરી સિવાય ફરીથી લાવી શકાય નહિ, એટલું તો કદું જાણતો
હતો પણ તેનું આત્મનિર્ભર દિલ મલ્હારરાવતો હિસાબ કોડી કરતાં
વધારે ગણતું ન હતું. રાજને મનાવવો-ફોસલાવવો-ખનાવવો તેને મન
સહજ કાર્ય હતું.

પ્રસંગ શોધી તે એક દિવસ જીવરામ ટેલ ભટ્ટને ત્યાં ગયો. ટેલ-
ભટ્ટ ઘેર હતા. નંદા ઘેર હતી. અને વડોદરાની મુસાફરીના ચાકથી
કંટાળેલાં હતાં. કદુંને જોઈ ટેલભટ્ટનું મોઢું ઉદાસ બન્યું. નંદાના આવ્યા
પછી ઘણાએ લોકેર ગણાતા લોકો એક અથવા બીજે બહાને ટેલભટ્ટને
આંગણે આવી જતાં. ટેલભટ્ટને એ ન ગમતું, પણ તેમની સત્તા ત્યાં
પહોંચે તેટલી ન હતી. રાજ સાથે ઝગડો કરવો સહેલ હતો પણ હાલતાં

આલલાં ઝગડી પડે એવી આવરુના લોકો સાથે તે વાત શું કરવી? આ તેમનો સિદ્ધાન્ત હતો. પણ કદુ તો કામે આવ્યો હતો. તેણે તે આવતાંની સાથે જ પૂછ્યું.

“કેમ ભટ્ટ! મળમાં ને?”

‘હા કેમ પધારવું થયું?’ મુસાફરીથી કંટાળેલા ભટ્ટએ બંધ - માં જ પૂછ્યું.

“હું જરાક કામે આવ્યો છું.”

‘મારું કામ છે?’ ટેલભટ્ટે પૂછ્યું.

‘તમારું જ ગણોને?’ મારે નંદા સાથે થોડીક વાત કરવી છે.”

“તે ભાઈ જે પૂછવું હોય તે પૂછી લોને. નંદા તમારી સામે જ એઠી છે. કેમ કંઈ સામાન ખૂટ્યો છે?” ભટ્ટ જાણતા હતા કે મેના કદુને પોતાના ધરતું રખવાળું સોંપીને ગઈ હતી.

‘ના, ના, હું તો પૂછવા આવ્યો હતો કે મેના ક્યાં ગઈ છે?’ નંદા તરફ જોઈ કદુએ કહ્યું.

‘તમને નથી કહ્યું?’

‘મને શું કહે? મારી પાસે આવી ત્યારે તો તને સાથે લઈને જવાની વાત કરતી હતી. પણ છેલ્લી ઘડીએ તનેય મૂકી ગઈ તે મને શું કહી જવાની હતી?’

નંદા વિચારમાં પડી. ‘મેનામાનું ઠેકાણું કદુને આપવાથી કાંઈ નુકશાન તો નહિ થાય?’ પણ વળી વિચાર આવ્યો કે મેના સાથે તેને હવે ઝાઝી નિરખત પણ શું હતી? કદુને ધર બળાવીને ગઈ છે એટલે તેના ઉપર વિશ્વાસ હશે ત્યારે ને?

‘બાલીસણાના ગાંધર્વ વાસમાં જવાની વાત કરતી હતી.’

‘બાલીસણાનો ગાંધર્વ વાસ?’

‘હા. જરૂર હોય તો ત્યાં તપાસ કરજો એટલે કદાચ મળી આવશે.’

‘બસ, એટલું જ. ભટ્ટ! હવે હું રજા લઉં.’ કહેતો કદુ જવાને બાંધ્યો.

‘અરે શામળભાઈ! કંઈક યાદ આવતાં નંદા બોલી.

‘કેમ?’ કહ્યુંએ પાછા વળતાં પૂછ્યું.

‘ધરમાં બધું છે તો બરાબર ને?’

‘મેના મુકીને ગઈ છે તે બધું બરાબર છે.’

‘મારે થોડાંએક કપડાં જોઈએ છે.’ નંદાએ કહ્યું.

‘એ નહિ મળે.’

‘કેમ?’

‘તારા ધરમાં તો એક પાઈનીએ વસ્તુ રાખી નથી. બધી આડી
અવળી ફરી વગે ફરી દીધી છે.’

‘કેમ?’

‘બૂંટાવાની ખીકે.’

‘કોણ બૂંટવાનું હતું અહીં?’

‘રાગભ.’

‘જોડી વાત.’

‘તારા સમ નંદા! રાગભએ મને મોઢેમોઢ કહેલું.’

નંદા વિચારમાં પડી કહ્યું કેટલું સાચું બોલતો હશે?

‘શામળ કહિ જૂઠું બોલે નહિ.’ જીવરામ ટેલબટ્ટે સાક્ષી આપી.

‘તો પછી મારે કપડાં માટે શું કરવું?’

‘તારે જોઈતાં કપડાં હું કરાવી આપીશ નંદા!’ ઉમળકે આવતાં
કહ્યું બોલ્યો.

ના, ના, મારે ત્યાં રહે અને તમારાં કપડાં પહેરે એ મને જોજો
જરૂર? શામળ! નંદાને હું કપડાં લાવી આપીશ.’

‘અને હું આપીશ તો ક્યાં મારે જોટ આવવાની હતી?’ કહી
કહ્યું ચાલતો થયો.

‘એ જાઉં છું મહંજી!’

‘હા ભાઈ આવજો.’ કહુની ઉદારતા ઉપર મહંજી અને નંદા વિચા-
રતાં બેસી રહ્યાં.

હવે કદુંને ઘણું કામ હતું. મેનાનું રહેઠાણ બધા પછી મલ્હાર-
રાવને રીઝવવાનું મહાન કાર્ય બાકી હતું. તેણે ઘણી યુક્તિઓ લગાવી
બીજા પંથુ રાખને સમજાવવાનું કાર્ય કઠિન લાગ્યું. સાંજ સુધીના તેના
કામમાં નિષ્ફળ ગયા. અંતે થાકીને બેર આવી તે પથારીમાં પડ્યો.

હમેશની રીત મુજબ તેના મિત્રોની પથરામણી થવા માંડી. સૂતાં
સૂતાં વિચાર કરતાં કદુંએ પોતાના કાર્યમાં મિત્રોનો ઉપયોગ કરવાનો
વિચાર કર્યો. પંથુ એ બીજાના દોર્યા દોરાતા મિત્રો એનું આ અધરું
કાર્ય શી રીતે કરી આપે? પંથુ બુદ્ધિનો છળરો રાખવાનો વખત
રાખતા કદુંને યુક્તિઓ શોધતાં વાર થાય ખરી? એક યુક્તિ જડી અને
તે બડખડ હતી પડ્યો.

‘અલ્યા સ્વપ્નમાં હત્યો કે?’ રમતારામે પૂછ્યું. કદું વધારે
જોરથી હત્યો.

‘ગાંડે થયો લાગે છે.’ ગણેશ જોટલી બોલ્યો.

‘ગાંડો બને તારો બાપ. જોટલી! આ કદું તમને બધાને ગાંડો
બનાવે તેવો છે.’ કહી કદું પથારીમાંથી ઊભો થયો.

‘સાલા! મેના જેવી મટકી હાથથી ગદા છતાં બેસી રહ્યો તે ગાંડો
નહિ તો બીજું શું હોય?’ જોટલીએ પોતાના વિધાનનું સમર્થન કરતાં કહ્યું.

‘એટમણ પાસે પાછા હોય તો મેના માધ રહે ને?’ રમતારામ બોલ્યો.

હવે કદુંનો પાસો ફેંકવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો.

‘સાલાઓ! પૈસા પૈસા શું કરો છો? પૈસા એ તો પગની ઘૂળ
છે. બહાર જઈએ અને પૈસા લઈ આવીએ.’ કદું બોલ્યો.

‘ન જોયો હોય મોટો નવાબજોડો!’ જોટલી બોલ્યો.

‘જોવું છે? એક રાતમાં તમારાં ઘર બરાબી આપું.’ અનનમાં
આવતાં કદું બોલ્યો.

‘હા, હા, જોવું છે.’ બધા સાથે બોલી ગયા.

‘તો થાઓ તૈયાર. સવારમાં જ તમને લખપતિની દુનિયા દેખાડી

હકિ.’

બધા ખુશ થયા. ખન કોને ન ગમે !

બધાઓએ મળી કંદુની આગેવાની નીચે મસ્કારાવની તીજેરી સોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચોરી થાય તે દરમ્યાન કંદુએ રાજમહેલમાં મસ્કારાવ પાસે રહેવું એવું ફરાવવામાં આવ્યું. બાકીનાઓએ કંદુના ગયા પછી રાજમહેલમાં એક પછી એક ધૂપે રસ્તે ધુસી જવું. ધૂપે રસ્તો કંદુએ તૈયાર કરવાનો હતો અને તે અંગેની બધી માહિતી તેણે પોતાની ટોળીને આપી દીધી હતી.

ચોરી કરતાં કદાચ પકડાઇ જવાય તો સવાર સુધી દરેક પકડાએલાએ મૌન પાળવાનું—જરા પશુ વિગત રાજસેવકો કે રાજને સવાર સુધી આપવી નહિ. દરમ્યાન કંદુ તેમને છોડવાની તજવીજ કરે, પશુ જો કાપી મક્કા તો ખનના ઢગસા ધરભેગા કરી દેવા.

કંદુની અજબ શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ ધરાવતા સમળા મિત્રોએ એ ચોજના સ્વીકારી લીધી. અને ચોરીના કામમાં પાવરણા બનેલા ચારે મિત્રો રાજમહેલમાં ખાતર પાડવા તૈયાર થઇ ગયા.

કંદુ મસ્કારાવને મળવા રાજમહેલ તરફ રવાના થઇ ગયો. દરવાજા મારફત મળવાની રજા મંગાવી તે રાજમહેલમાં આગળ વધ્યા. જતાં જતાં મિત્રો માટે ધૂપો માર્ગ—રાજમહેલની એક નિર્જન બાગ તરફની બારી અંદરથી પોલી પોલી નાખી અંદર ઉતરવાની સુગમતા—કરી એ મસ્કારાવ પાસે પહોંચી ગયો.

‘અનદાતા !’ કંદુ વધારે નમ્ર બની ગયો હતો.

વડોદરાથી આવી નંદાએ આપેલા સુખ સમાચારથી મસ્કારાવ હસાસમાં હતો.

‘અરે, કંદુ ! આવ, આવ.’

‘અનદાતા ! એક જરૂરી કામે આવ્યો છું.’

‘કહી દે. એમાં આટલો દીલો કેમ થાય છે ?’

‘મહારાજની ધનામની આજ્ઞાએ આવ્યો છું.’

‘શું છે ?’

‘એક ધૂપી ખાતમી લાવ્યો છું.’ એ હાથ નેડી કંદુ બોલ્યો.

‘ખાતમી હશે તેના પ્રમાણમાં ધનામ મળશે.’ મસ્કારાવે કહ્યું.

‘મહારાજ ઇનામ તો હું નક્કી કરીને આવ્યો છું.’

‘શું ?’

‘મેનાને કડીમાં પાછી આવવાની પરવાનગી આપો, તે.’ રાજા ખડખડ હસી પડ્યો. આ કદરૂપો માણસ મેના પાછળ લટું બન્યો હતો. જુવતસિંહ સાથેનો સંબંધ સુધરતો જતો હતો. નંદા કાપૂમાં લાગી. પછી મેના માટે રાજાનો ખાસ વિરોધ હતો પણ નહિ. તેની હૃદયારીની શિક્ષાનો અમલ આપ મેળે પૂરો જ થઈ જતો હતો.

‘પણ તારી ખાતમી તો આપ.’

‘મહારાજ ! પણ મને પરવાનગી મળવી જોઈએ.’

‘એ તો તારી જેવી ખબર. હૃદયાર કરેલી ખાતમે ગામમાં લાવવાની પરવાનગી આપ્યા પહેલાં મારે તારી ખાતમીની કિંમત આંકવી જોઈએ ને !’ રંગમાં આવતાં રાજાએ કહ્યું.

‘મહારાજ !’

‘બોલ, બોલ.’

‘આજે રાત્રે આપનાં ભંડાર ચોરાઈ જશે.’ રાજા ચમક્યો. ખાતમી ખરેખર મહત્વની હતી.

‘શું કહે છે ?’

‘ખરું કહું છું. ચોરી કરનારા સીધા ભંડાર ઉપર જ આવશે.’

‘ક્યારે ?’

‘પરોઢિયા પહેલાં ચાલ્યા જાય તેવી રીતે.’ રાજા વિચારમાં પડ્યો.

‘ક્યાંથી આવશે ?’

‘એટલું જાણ્યા પછી મને પરવાનગી આપશો ?’

‘મને વિશ્વાસ પડશે તો આપીશ.’ મહારાજાએ કહ્યું.

‘મહેલના આથમણા ભાગના ડાબા હાથ તરફની બીજી બારી ખુલ્લી રાખવામાં આવેલી છે તે બારી વાટે તેઓ પ્રવેશ કરશે.’ મહારાજાવ ઊઠ્યો.

‘આસ કદુ ! આપણે જોઈ લઈએ, એ બારી.’ તેણે કહ્યું.

કદુ ઊઠ્યો અને રાજાની સાથે ગયો.

બારી ખુલ્લી જોઈ રાજાને ખાતમી થઈ પણ તે એમ સહેજ માને તેવા ન હતો.

‘ચોરોને જોયા વિના તારા કથનની ખાત્રી ન થાય.’ તેણે કહ્યું.
 ‘મહારાજ! કદાચ ચોર લોકોએ મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો પણ હોય.
 તપાસ કરાવી જુઓ.’ કહ્યું ખાત્રી હતી કે તેના મિત્રો તેની પાછળ
 તરત જ ધસવાના હતા.

મહારાવે તે બારી બંધ કરી અને રાજભંડાર તરફ કહ્યું
 લઈ આવ્યો.

‘મહારાજ! મને ડર લાગે છે. કોઈ સૈનિકને સાથે લઈ જાઓ.’
 કહ્યું આગળ વધવાની ના પાડી.

‘બલે,’ કહી રાજ કહ્યું હાથ પકડી તેને પાછો પોતાના દિવાન-
 ખંડમાં લાવ્યો. ‘અહીં બેસ.’ કહી તેને ત્યાં બેસાડ્યો. અને સુમંતને
 જવામણ કરી ‘આ કંટુ ફરીથી હાથથી ન જાય તે સંભાળજો.’

સુમંત સચેત બની કહ્યું ચોરીદાર બની ગયો.

મહારાવ આગળ આવ્યો.

‘પણ મહારાજ! મને પરવાનગી મળવી જોઈએ.’

‘હું હમણાં જ આવું છું.’ કહી મહારાવ ચાલી નીકળ્યો. ચારેક
 સૈનિકોને સાથે લઈ જઈ મહારાવે રાજભંડારની આસપાસના ઓરડા
 તપાસ્યા. એક ઓરડામાંથી કહ્યું ચારે દારુડિયા મિત્રો પકડાઈ ગયા.
 પણ બધા મૂંગા હતા. કોઈ કંઈ બોલતા ન હતા. મૂંગા ચોરોને બોલતા
 કરવાની કળા જેમના હાથમાં હતી તેવા માણસોને તે ચારે જણાઓની
 સોંપણી કરી મહારાવ કંટુ પાસે આવ્યો.

‘કંટુ! તું સાચો નીકળ્યો. સાળા ચારે જણ મૂંગા છે તેનું શું?’

‘એ તો બોલશે મહારાજ! પણ હવે મને રજા આપો.’

‘તને રજા છે. જા. મેંનાને કડીમાં લાવી ફરીથી વસાવ.’ કંટુ
 ખુશ થતો બિડ્યો.

‘મહારાજ! હું આવું તે પહેલાં પેલા લોકોને છોડશો નહિ અને
 કાંઈ તપાસ પણ કરશો નહિ.’ જતાં જતાં તે બોલ્યો.

‘કેમ?’

‘તે બધું હું આવીને મહારાજને જણાવીશ.’ કહી કામણુગારે
 કંટુ રવાના થયો.

કંઠીચી રાતોરાત બાલિસણા જવા નીકળેલો શામળ કદું દિવસ અઢીને સરખો થયો ત્યારે બાલિસણાને પાદરે પહોંચ્યો. ગાંધર્વવાસમાં જઈ મેના રહેતી હતી તે મદન શોધતાં તેને જરાક મુસીબત નડી પણ તેવી મુસીબતોને ગણકારે તેવો કદું ન હતો. જ્યારે મરિયમબાઈના આંગણાની પરસાળમાં એક સ્વચ્છ સાદડી બિજાવી નાહી ઘોષ માળા ફેરવતી મેનાને તેણે જોઈ ત્યારે તેની દૃષ્ટિએ ન જોવાનું જોયું. ક્યાં રંગભીની રસિક મેના અને ક્યાં શ્વેતવસ્ત્રધારિણી, અર્ધભીંચ્યાં નેત્રોવાળી કંકણ વિનાની, માળાધારિણી મેના. તેને વિશેષ અન્યયની તો એ થઈ કે મુસલમાનોના લત્તા વચ્ચે ખેસીને મેના માળા જપી રહી હતી. ઘડીભર તો તેને થયું કે કદાચ ભૂપતસિંહના અયોક્તસ ભાવિ વિશેની વાતોએ તેને વૈરાગ્ય આવ્યો હશે. પણ તે માનવું અસંભવિત હતું એમ તેને મેનાની શાન્ત અને નિશ્ચલ મુખમુદ્રા જોતાં થયું. મેનાના મુખનો રૂપ સુંદર ચળકાટ ભક્તિભાવના ધરાવતી મેનાનો શુદ્ધ શણગાર બની ગયો હતો.

પોતાના ઉપર આવતો પ્રકાશ અવરોધ પામ્યો કે તરત મેનાએ આંખ ઉઘાડી આંગણામાં જોયું. કદુંને જોઈ પહેલાં તો તેના મુખપર જરાક વિહ્વળતા છવાઈ પણ તે તરત જ ચાલી ગઈ અને તેની જગાએ મધુર મિષ્ટ સ્મિત આવી પથરાઈ ગયું.

‘આવો શામળબાઈ!’ તેણે કહ્યું.

‘હા, મેના! જરાક થયું કે લાવ મળી આવું એટલે આવ્યો.’

કદુંએ સહજ આવવું થયું હોય તેમ કહ્યું.

‘ભલે આવ્યા. હું પણ એ જ વિચારતી હતી કે તમે એકાદ વખત આવી જાઓ તો સારું.’ કહેતી મેનાએ માળાનો મેર આંખે અડકાડી માળા પૂરી કરી. સ્વસ્થ ચિત્તે સર્વ ચીજો ઠેકાણે કરીને તે બેઠી અને આસન ઉપાડી તેની જગાએ મૂકી દીધું.

અંદરથી એક ચટ્ટાઈ લાવી તેણે પાથરી અને કદુંને તે પર ખેસવા આમ્રહ કર્યો.

પોતાના સ્વતંત્ર રસોડામાં રસોડા કરતી મરિયમ પણ તે વખતે બહાર આવી અને ‘આવો’ કહી શામળનું સ્વાગત કર્યું.

મરિયમની સાદાઈ અને સુશીલતાએ કદુ ઉપર સારો પ્રભાવ પાડ્યો. મેનાએ મરિયમના રંગે રંગાઈને સાધ્વી ન બને એમાં જ કદુની નવાઈ હોય એમ તેને લાગી આવ્યું.

સ્વચ્છ પરસાળમાં વાતો કરતાં મેના અને કદુને મૂકીને મરિયમ પોતાનું અધૂરું કામ પૂરું કરવા ગઈ. ત્યારે કદુએ પીવાને પાણી માગ્યું. ચટ્ટાઈ પાથરી તે વખતે જ પાણીનો લોટો અને પ્યાલો બાળુમાં મૂકેલાં તે તરફ મેનાએ તેનું લક્ષ્ય દોર્યું. ‘સંયમશીલ મહેમાનગીરીથી કદુના દિલને સંકોચ થતો હતો કારણ કે એના કોઈ ઘેર મહેમાન બનીને બચાવું આ જ પૂર્વે તેના બાળ્યમાં હતું નહિ.

‘બ્લીજ શું ખબર છે શામળબાઈ?’ રફટિક્કશા સ્વચ્છ રનેહથી નીતરતી આંખો શામળ સામે રાખી મેના બોલી.

‘બ્લીજુ તો શું? નંદા મગ્નમાં છે.’

‘એ તો હોય જ. જીવરામ ટેલબટ જેવો માણસ આશરે આવેલીને દુઃખ દે એ આ લોકમાં તો ન બને.’ ટેલબટ તરફની અચળ અદ્દા દાખવતી મેના બોલી.

‘બ્લીજુ એક મેં મારું વચન આજ સુધી પાળ્યું છે.’

‘એટલે?’

‘તમારું ઘર સાચવ્યું છે.’ મહાન કાર્ય કર્યાની રજુઆત કરતો હોય તેમ કદુ બોલ્યો.

‘ઉપકાર.’ મેનાએ કહ્યું.

વાતાવરણ જોતાં એથી વધારે શબ્દોની આશા કદુએ રાખી પશ્ચ નહતી. મેનાનો ભક્તિભાવ જોઈ કદુ કોણ જાણે કેમ પણ નિરાશ બનતો જતો હતો.

‘બકોડાના ઠાકોર અને મલ્હારરાવને તો હવે જામી પડી છે. ચાતમાં મેનાને રસ લેતી કરવાના ઉદ્દેશથી કદુ બોલ્યો.

‘એમ ?’

‘હા. ભૂપતસિંહ વડોદરાના કાનોછરાવનેા બોલાવ્યો વડોદરા જઈ
બેઠો છે અને મલ્હારરાવને હાંપવાની તરફીઓ રચવા માંડ્યો છે. આજ
કાલમાં કદમ્ય કડી લેવા આવે પણ ખરો;

‘કોણ ?’ વાતમાં મહાપ્રયાસે રસ રાખતાં મેના બોલી.

‘બીજું તો કોણ ? ભૂપતસિંહ.’

‘ભૂપતસિંહ કડી પર આવશે ?’ અન્યથા દર્શાવતાં મેના બોલી.

‘હા, વડોદરાની સેના લઈને.’ કદુએ કહ્યું ત્યારે મેનાને યાદ આવ્યું
કે કદુએ કાનોછરાવ અને ભૂપતસિંહ મળી ગયાની વાત પહેલાં કહી
હતી. આજે તેની વૃત્તિએને ભૂપતસિંહ અને મલ્હારરાવ સરખા જ હતા.
મલ્હારરાવ તરફ કોષ ન હતો. ભૂપતસિંહ તરફ પહેલાંના જેવો અણુ-
જાનતો પ્રેમ નહતો. વાતમાં તેને રસ નહતો.

‘રસોષ માટેની તૈયારી કરું.’ કહી મેના ઊઠી. થોડાક જ મહિના-
ઓમાં મેનાના ચિત્તવ્યાપારના એકાએક પરિવર્તને કદુને ખરેખર જ
અન્યથા બનાવી દીધો હતો.

ઓસરીમાં મેનાએ રસોષ બનાવી ત્યાં સુધી કદુ તો મેનાના
માનસપરિવર્તન ઉપર વિચાર કરવામાં જ રહ્યો.

જમ્યા પછી વળી મરિયમ, મેના અને કદુ વાતોએ ચલ્યાં.

મરિયમનેા પ્રવાહ સાધારણ રીતે જ બોધ દેવા તરફ હતો. મેનાનેા
પ્રવાહ સાહજિક રીતે અનાસક્તિ બ્યક્ત કરવા તરફ હતો. કદુની સંવર્ણી
વાતોમાંથી એક વાત ઉપર ન તો મરિયમે મહત્વ આપ્યું કે ન મેનાએ.
કદુને પોતાનેા ફેરો અફળ જતો લાગ્યો.

‘તમારી હલપારીની શિક્ષા મેં રદ કરાવી છે.’ કદુએ હેવટનું પણ
અમત્યનું વીર બાધામાંથી છોડ્યું. તેણે આશ્વા રાખી હતી કે મેના તે
હકીકત જાણી ખુશ થશે, પણ તેને નિરાશા જ મળી.

‘મહારાજનેા ઉપકાર.’ શાન્ત મુદ્રા રાખતાં મેના બોલી.

‘તમારું ઘર એક વખત લુટવાની રાજાએ તૈયારી કરી હતી પણ
મેં તમારો સામાન મારા મિત્રોને ત્યાં મૂકી દઈ બચાવી લીધો છે. પછી
તો ઘર લૂંટાયું નહિ.’

‘લૂંટાયું’ હોત તો પણ શું લૂંટી જત? બે વાસણ, બે કપડાં, બીજું શું?’ મેનાએ નિઃસ્પૃહતા દાખવી.

કદુંને મેનાની નિઃસીમ નિસ્પૃહતા સ્પર્શ કરી ગઇ. “આ દુનિયામાં જલાઇ ને બુરાઇ સિવાય શું સાથે રાખવા જેવું છે?” મરિયમે કહ્યું.

‘એમ નહિ બહેન! પણ હવે તો કહી આવતાં તેમને કોઇ રોકે તેમ નથી. પછી પોતાનું જે હોય તે લઇ જાય તો હુંએ જુડું અને બીજો કામધંધે લાગી જઈ.’ કદુંએ મરિયમની મદદ માગતાં કહ્યું.

‘શામળબાઈ! મારી ધરવખરી નંદાને સોંપી દેજો. મારું ધર પણ તેને સોંપી દેજો. તેને કહેજો કે ભૂપતસિંહ સાથે લગ્નથી જોડાય એટલે ખબર આપજો. હું તો મારે અહીં રામનામની માળા જપતી બેસી રહીશ. મારે કહી આવવું નથી. મારે બીજો ક્યાંય જવું નથી.’ મેના બોલી, અને એ બધા વિચારો ખંખેરી નાખતી હોય તેમ તેણે આજસ મરડી.

‘તમારે માટે તો કેટલી મહેનતે તમારો હૃદયપારીના હુકમ રદ કરાવ્યો અને તમે કહી નહિ આવો?’ કરગરતાં કદું બોલ્યો.

‘આવીને શું કરું? એ ધરનાં રમરણો મને શું શું વાર્તા કહી જાય તે ખબર છે? એ કહીની શરીએ શરી મને શું કહી બોલાવે તે ખબર છે? હું કયા મોઢે કહીમાં આવું? અહીંની શાન્તિ મને સુખ દે છે. ત્યાંની અશાન્તિ મને પીસી નાખે.’

‘ત્યારે વિચાર માંડી જ વાળ્યો છે?’ આખરની વાત પૂછતો હોય તેમ કદું બોલ્યો.

‘હા, એ તો એમ જ છે. પણ શામળબાઈ! તમે મારે માટે બહુ વેડાયું છે, મારા શબ્દે શબ્દે તમે ચાલ્યા છો. મારું વચન કદિ તમે ઉઘાડ્યું નથી. મારું કામ કરતાં કદિ સુખદુઃખ યાદ તડકા રાત દિવસ જોયાં નથી. છતાં તમને મેં કંઈ બદલો આપ્યો નથી. તમારો ઉપકાર હું નહીં ભૂલું. શામળબાઈ! શામળે સેવેલાં સ્વપ્નોની કલ્પનાને સિદ્ધ થતાં તે નહિ જુએ ત્યારે તેના દિલને શું થશે એ વિચાર આવતાં મેનાએ તેનો ઉપકાર માન્યો.

‘મારું તો ઠીક જાણે. કામ કર્યા વિના માણસને કંઈ જાંપ વળે છે ખરો? પણ વિચારી નંદા તમને યાદ કરતી નહિ હોય?’

‘નંદાનું નસીબ નંદા પાસે. જૂપતસિંહ સાથે તે જોડાઈ જશે. પછી અને નહિ સંભારે.’ મેના ખોલી તો ખરી પણ ખીણ જ પળે તેને વ્યવહાર ખ્યાલ આવ્યો કે મહારાવ સામે જૂપતસિંહ રણે ચડે અને નંદા તેને પરણે એ નંદાના સ્વભાવ પ્રમાણે અસંભવિત હતું. તેના કપાળપર એક આછી ફરચલી આવીને ચાલી ગઈ. કદુએ તેમાં જૂપતસિંહ તરફનો પ્રેમ જોયો. મરિયમે જાણ્યું કે હજુ મેના સંસારથી છૂટી ન હતી.

‘અને જુઓ, શામળભાઈ! કદાચ જૂપતસિંહ અને નંદાનાં લગ્ન ન થાય તો નંદા જેની સાથે પરણે તેને મારું ઘર સોંપી દેજો.’

‘ભલે.’ કહી વધારે વાત કરવાની ધીરજ ન હોવાથી શામળ જાહેર્યો. તેનું દિલ પોકાર કરી કરીને કહેતું હતું કે ‘મેના બદલાઈ ગઈ છે. મેના બદલાઈ ગઈ છે.’

મેના અને મરિયમની વિદાય લઈ કદુ નીકળ્યો ત્યારે મેનાના દિલમાં એક વાત ઊંડે ઊંડે ખટકતી હતી પણ તે કાઢને કહેવાય તેમ ન હતી. ખુદ મેના જ હવે તો એવી વાતને ધિક્કારી કાઢતી હતી. કહી છોડ્યું ત્યારે તેના દિલમાં આશા હતી કે તે એક દિવસ કહી પાછી આવશે. જૂપતસિંહ તેનો યશ અને તે અને જૂપતસિંહ એ મંદાનમાં રંગરાગ માણશે. એ આશાએ જ કદુ જેવા માણસને ઘરની ચોકી સોંપી તે ચાલી નીકળી હતી. પણ વિધિની વિચિત્રતાને કાણુ પહોંચ્યું છે! મેના સાધવી વેશે એ વાત હવે વિચારી પણ શી રીતે શકે?

આનંદરાવ ગાદી ઉપર આવવાથી રાવજી પ્રધાનની આજ્ઞા ફરીથી એક વખત વડોદરા રાજ્ય પર ફરતી થઈ ગઈ. ગોવિંદરાવના વખતનો એ જૂનો પ્રધાન બાણીની નજરે જમાનાનો ખાધેલ દેખાતો ત્યારે બાણીક તેને સત્તાના અતિરેકથી ફૂલાતો ફરતો જોતા હતા. ખરી રીતે રાવજી કેવો હતો તે વાત તો એક રાવજી જ જાણતો હતો. તેને ખરેખરા રૂપમાં ઓળખનાર હજી સુધી એકે નીકળ્યો ન હતો. અંગ્રેજ સત્તાનાં અવતરણ વડોદરા રાજ્ય ઉપર થયાં ત્યારે વડોદરાના પહેલા રેસીડેન્ટ કર્નલ વોકરે તેને ખરા રૂપે પારખ્યો હતો. કર્નલ વોકરના અભિપ્રાય મુજબ રાવજીમાં અભિપ્રાયનું મોઢળાપણું હતું અને હરખે તે વહેમથી ઘેરાઈ જતો. પોતાના કાર્ય તરફ પણ તે વહેમથી જોયા કરતો. કર્નલ વોકરના કહેવા મુજબ વડોદરાનો વડો પ્રધાન રાવજી આવો હતો.

તેણે કદિ સ્વતંત્ર અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નહતો. તેણે કદિ સ્વતંત્ર રહીને કોઈ કાર્ય કયું ન હતું. દરેક કાર્યની પાછળ કોઈની દોરવણી, કોઈનો દોરી સંચાર, કોઈનો અંગુલિનિર્દેશ કે કોઈનો અભિપ્રાય તેને જરૂરી લાગતાં તે વિના તે કંઈ ન કરતો—ન કરી શકતો.

બાહ્ય ગોવિંદરાવનું પ્રધાનવદું નભાવ્યા પછી આનંદરાવનો આંટીધુંટીવાળો રાજ્ય કાળ આવ્યો. રાવજી મંડાયો પણ પોતાની અશક્તિ ખતાવી છૂટા થઈ, વરસો જૂનું પ્રધાનવદું લગવવા જેવી ફજેતી તેને કરવી ન હતી. તે પ્રધાન પદે ચાલુ રહ્યો અને વડોદરાના ઇતિહાસમાં કદિ નહિ બનેલા તેવા અને તેટલા બનાવોની પરંપરા શરૂ થઈ ગઈ.

ચાર દિવસની ચાંદની જેટલો સમય વડોદરાનું રાજ્ય ભોગવી કાનોજીરાવ રામપુર રોટિયાના કિલ્લામાં કેદી બંધીને રહ્યો. તે વાતને પૂરા ત્રણ મહિના તો નહિ થયા હોય ત્યાં તો ફતેહસિંહ ગાયકવાડની પુત્રી ગજરાબાઈ રાવજી પ્રધાન સાથે ઝબડો કરી બેઠી. આ કારણે તે

તો રાવજી અને ગજરાખાઈ બંને પણ ઝગડાએ એવું સ્વ લીધું કે ગજરાખાઈ વડોદરા છોડી ગઈ અને સુરતમાં જઈને રહી.

થોડીક મુદત ગઈ અને મુકુંદરાવ નામે ગોવિંદરાવનો એક દારી-પુત્ર યાત્રાને બહાને વડોદરા છોડી ગયો. સાથે પુષ્કળ ધન અને પુષ્કળ ઝવેરાત લઈ ગયો. જતાં તો તેણે બહુર કરેલું કે પોતે ડોકોરના શ્રી રણછોડજીની યાત્રાએ જતો હતો; પણ તેની યાત્રા એટલો લાંબો વખત ચાલી કે વડોદરાના સત્તાવાળાઓને તેને પાછો આવવા કહેણ મોકલવાની જરૂર પડી. પણ એ સ્વતંત્ર મિળજના મુકુંદરાવને રાવજીનું પ્રધાનવટું ખૂંચતું હતું. તેણે વડોદરા પાછા જવાની ના પાડી. રાવજીએ તેના સામે સૈન્ય મોકલ્યું. ચાલાક મુકુંદરાવ ડોકોરનું યાત્રા બામ ત્યજી મહારાવના કડી પરગણામાં ચાલ્યો ગયો.

શિવરામ નામનો એક માણસ જૂના વખતથી ગાયકવાડના લશ્કરમાં નોકરી કરતો હતો. તેની પણ દાદ સળકી. રાવજી પ્રધાનની ઉદાર-મતવાદી રાજનીતિનો લાભ લઈ તે પણ નોકરી છોડીને છટક્યો. ગાયકવાડના લશ્કરમાં તેની ગણતરી સારામાં હતી. પણ દિલ રૂઢ્યું ત્યાં કોણ રોકે ? શિવરામ કડીના મહારાવને જઈને મળ્યો અને તેને સમજાવ્યો કે રાવજીની હકુમતથી અસંતુષ્ટ થએલા કેટલાએ સૈનિકો વડોદરાની આકરી છોડી કડી આવવા તૈયાર હતા.

રાવજીના પ્રધાન પદ દરમ્યાન આ બધા બનાવો ઉપરાંત એક અતિ મહત્વનો અને રાવજી પ્રધાનનાં જ કર્તૃત્વ સાથે સંબંધ ધરાવનાર એક મહાન બનાવ બન્યો. મહારાવ, વડોદરાની સત્તાને દુગાવી દઈ ખંડણી ન બરવા, સૈનિકોની સેવા ન આપવા કટિબદ્ધ થયો. કારણમાં તેણે જણાવ્યું કે કાનોજી જેવા રાજપુરુષની અને તેના કુટુંબની જૂડી દક્ષા કરવા માટે રાવજી પ્રધાન જવાબદાર હતો. એ પ્રધાનના પ્રધાન-વટાએ વડોદરાનું રાજતંત્ર શિથિલ બનાવી દીધું હતું. ગજરાખાઈ ગઈ, મુકુંદરાવ ગયો, અરે શિવરામ જેવો બાહોશ સેનાની ગયો. એ બધાં રાવજીના વહીવટનાં પરિણામો હતાં એવું ખુલ્લી રીતે તેણે બહુર

કરવા માંડ્યું. તેણે મુકુંદરાવને કડીમાં આશરો આપ્યો અને વિજાપુર તથા વિસનગરના કિલ્લાઓ કબ્જે કરી લીધા. રાવજીની તે કિલ્લાઓ સોંપી દેવાની માગણીને તેણે નકારી કાઢી અને સામેથી કહેવડાવી દીધું કે કાનોજરાવ માટે એ કિલ્લાઓ લઈને રાખી મૂક્યા હતા.

વડોદરાનો સેનાપતિ બાળાજી આપાજી કડીના મહારાવની સાન કેકાણે લાવવા અમદાવાદ આગળ શાહીબાગમાં ડાવણી નાખીને પડ્યો હતો. મમતે ચહેલો મહારાવ તેનાથી ડરે તેવો નહતો. તેણે હનુમન્ત-રાવને લશ્કરનો એક ભાગ લઈ કલોલ આગળ રોક્યો હતો અને બીજો ભાગ કડીમાં રાખી પોતે કડી સાચવતો બેઠો હતો. શાહીબાગથી નીકળતા બાળાજીના સૈન્યને હનુમન્તના સૈન્ય સાથે ભેટ્યા સિવાય આગળ જવા બીજાં એકે માર્ગ નહતો. બાળાજીએ પોતાના સૈન્યની એક દુકડી કાલીકાટ આગળ મોકલી હતી. ત્રણેક નાની નાની ઝપાઝપીમાં મહારાવના સૈન્યનો વિજય વરતાઈ આવ્યો હતો. એટલે મહારાવના પગ જોરમાં હતા. આમ રાવજી પ્રધાન વગર ઇચ્છાએ પણ યુદ્ધ તરફ ધસી પડે જતો હતો.

મહારાવ પોતા માટે નહિ પણ કાનોજરાવ માટે લડવાની તૈયારી કરતો હતો એમ સંખ્યાનાં માનતાં હતાં. સુરત તરફ ચાલી ગયેલી ગજરાબાઈએ પણ કાનોજરાવના નામે લડનાર મહારાવનો પક્ષ લીધો. આમ વડોદરાના વહીવટથી અસંતુષ્ટ થઈ ચાલી નીકળેલાં બધાં મહારાવની આજુએ જઈ બિમાં, ત્યારે રાવજીને પોતાની એકલતા સાલવા માંડી. તેણે ત્યારે ગમ નહોતો લેતો પણ કસાય પહોંચી નહિ. છેવટે પરદેશી સત્તાના પ્રતિનિધિ-અંગ્રેજ ગવર્નરની સહાય લેવાનો તેણે નિર્ધાર કર્યો પણ તે પહેલાં તો ગજરાબાઈએ અંગ્રેજ ગવર્નર સાથે મદદ માટે વારાઘાટ શરૂ કરી દીધી હતી. આમ બંને પક્ષો એક જ માણસ પાસે સહાય લેવા દોડી જતા હતા.

ગજરાબાઈ તરફથી કાનોજરાવને ફરી ગાદીએ સ્થાપવામાં મદદ કરવાના બદલામાં ચોરાશી પરગણાં અને સુરત ચોથ આપવાની તૈયારી

અતાવવામાં આવી એટલે અંગ્રેજ ગવર્નરે એ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. ઉપરાંત ચીખલી પરગણું સોંપવાની વધારાની લાલચ પણ આગળ ધરવામાં આવી હતી.

આનંદરાવ તરફથી રાવજીએ ત્રણ વકીલો અંગ્રેજ ગવર્નર મી. ડંકનને મળવા માટે રવાના કર્યા. તે ત્રણ વકીલોના પ્રતિનિધિમંડળનું પ્રમુખ મીર કમાલ ઉદ્દીનખાન હતા. તે પ્રતિનિધિમંડળે પણ ચોરાશી પરગણું અને સુરતની ચોથ આપવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. અંગ્રેજ સત્તા એમ એકાએક કોઇનો પક્ષ સ્વીકારવા તૈયાર નહતી. પોતાનો લાભ અને સામાવાળાઓનો હક્ક વિચારી જોતાં ઘણા દિવસે મી. ડંકનને લાગ્યું કે ખરે હક્કદાર આનંદરાવ હતો. વળી રાજસત્તા આનંદરાવના હાથમાં હતી. મલ્હારરાવ તો વિસનગર અને વિંગપુરના કિલ્લાઓ પચાવી પડ્યો હતો. ગજરાબાઇ તરફથી રજુ થયેલ કાનોજનો કેસ તેને જોવા લાગ્યો. તેણે આનંદરાવને મદદ આપવાનો નિર્ણય કર્યો. વળી તેને કાને ઉડતી વાત આવી હતી કે મલ્હારરાવ સિંધથી ફોજ લાવીને અંગ્રેજ સત્તાને નિર્મૂળ કરવાના પ્રયાસો કરી રહ્યા હતા. તેને તો ઉગતો જ ડામવાની જરૂર હતી એટલે મી. ડંકને મેજર વોક્સને ચારસો યુરોપીઅન સિપાઇઓની લશ્કરી ટુકડી સાથે વડોદરાની કુમકે મોકલ્યો. મોકલતાં પહેલાં મેજર વોક્સના હિલમાં મી. ડંકને એક મહત્વની આશાનો અંકુર મૂક્યો હતો. તે એ હતો કે લશ્કરી દેખાવ ધીમે ધીમે છોડીને મેજર વોક્સે વડોદરાના રેસિડેન્ટનું પદ ધારણ કરી લેવાનું હતું.

મેજર વોક્સ પોતાની યુરોપીઅન ટુકડી સાથે આનંદરાવ મહારાજને તેમના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયાના કારણે અંગ્રેજ ગવર્નર તરફથી આશ્વાસનનો સંદેશો લઇને મળવા આવ્યો. સાથે સાથે ગોવિંદરાવ સાથે થયેલી વાટાઘાટોના પરિણામરૂપ પોતાનો ચીખલી પરગણા પરનો સ્વતંત્ર હક્ક અને સુરતનો ચોથનો હક્ક પ્રાપ્ત કરવા અંગેની વાટાઘાટો અલાવવાનો પોતાનો ધરાદો હતો એમ આગળથી જાહેર કરવામાં આવ્યું.

અંગ્રેજોની વડોદરા આવવાનાં કારણો દર્શાવતી એ શાણી નીતિ રાવજીને ગમી. પણ મલ્હારરાવ અને ગજરાબાઇ એટલાં ભોળાં નહતાં કે મેજર વોક્સનું વડોદરા આવવાનું સાચું કારણ કળી ન શકે. તેમણે આની લીધું કે અંગ્રેજોની મદદની આશા હવે વ્યર્થ હતી.

દરમ્યાન રાવજીએ ઘણી દિશાઓમાં નજર દોડાવેલી. મહારાવને હંદાવવાના-ચક્રવવાના અનેક ઉપાયો તેણે વિચારી જોયા હતા. તેના પરિણામ રૂપ મહારાવના જૂના શત્રુ બૂપતસિંહને વડોદરાની જેલમાંથી મુક્ત કરી દેવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણયની જાણ આનંદરાવને કરી તેણે બૂપતસિંહને છૂટા કર્યો.

જેલમાં વિતાવેલા વખત દરમ્યાન બૂપતસિંહ કોઈ જુદા જ વિચારોથી પોષાયો હતો. પળે પળે નંદાની અવગણના કરવા બદલ તેને શોભ-સંકોચ થતો હતો. નંદાની પહેલી જ દરખાસ્ત તેણે વધાવી કેમ ન લીધી તે બદલ તેના દિલને શોક થતો હતો. નંદાનો વિયોગ પોતાને કારણે જ, પોતાની અવળી મતિને કારણે જ હતો એમ તેને હવે લાગવા માંડ્યું હતું. જે વેર લેવામાં પોતે પોતાનું શ્રેય માનતો હતો તે છોડી દેવામાં જ હવે તેને પોતાનું અને પોતાની પ્રિયતમા નંદાનું શ્રેય સમાજે લાગતું હતું. વિચારોની ઉપરોક્ત નિમિત્ત બુમિદાએ પહેંચેલા બૂપતસિંહને આનંદરાવે મુક્ત કર્યો અને આનંદરાવમાં તેને કહેવામાં આવ્યું કે તેના મનની મુરદબર લાવવાની સઘળી પ્રવૃત્તિઓને રાજ્ય તરફથી પોષણ મળશે માટે તેણે કોઈથી પણ દબાયા વિના વિનાસક્રોધે પોતાની અસલ પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખવી. શું કરવું અને શું ન કરવું એ તો બૂપતસિંહે જેલનિવાસ દરમ્યાન નક્કી કરી રાખ્યું હતું. રાવજીની શીખામણ તેને લાગે તેમ નહતી. આનંદરાવની સત્તા તેના દિલ સુધી પહોંચે તેમ નહતી.

કોઈ પણ જાતનો નિર્ણય જાહેર કર્યા સિવાય બૂપતસિંહે વડોદરા છોડ્યું. રાવજી અને આનંદરાવ હરખાયા. વડોદરા સામે હામ બીડવા જિભા થએલા મહારાવને હંદાવવા માટે તેમણે જેલરૂપી પાંજરામાંથી બૂપતસિંહરૂપી સિંહ છૂટા મૂક્યો હતો. પણ રાવજી બૂદ્ધ્યો હતો એ વાતની તો તેને બહુ જ મોડી ખબર પડી.

આમ વડોદરા છોડનાર વડોદરાના દુશ્મન બની ગયા તેમાં રાવજીની નીતિનો પ્રતાપ વિશેષ ભાગ બજવતો હતો.

રોતબરની તવાબને અંતે પણ કદુના મિત્રોએ મળું નામ ન ખાણું તે ન જ પાડ્યું. કોઈ ન બોલ્યું કે ન કોઈએ ગ્રન્થો કાપુલ કર્યો. દરેકની પીઠ પાછળ કોરડાના આકાર પગા હતા અને દરેક આકાર સ્ત્રી આવીને લાલ લાલ ચામડી દેખાડી દેતો હતો. પણ મલ્હારરાવના સેવકોને કદુના વહાદાર મિત્રોએ મચક ન આપી તે ન જ આપી. સવારે મલ્હારરાવે રાજસેવકો પાસે ચોરોનો અહેવાલ માગ્યો. નિરાશ વદને રાજસેવકોને સ્વીકાર કરવો પડ્યો કે ન બોલવાના નિર્ણય ઉપર ચારે ચોર મક્કમ હતા. મલ્હારરાવે તેમને પોતાની પાસે લાવી હાજર કરવાનો કુકમ કર્યો.

રાજસેવકોના દોરાયા ચારે ચોર મલ્હારરાવ પાસે ખડા થયા. ચારે જણાઓએ રાજને જોઈ નમન કર્યું. કદુ છોડાવવા આવશે એ આશામાં ને આશામાં સૂર્યોદય થઈ ગયો પણ ન દેખાયો કદુ કે ન આવ્યો કોઈ છોડાવનાર. ગભરાએલા ચારે મિત્રો રાજ આગળ દિક્કમ્ક બનીને બેસ્યા હતા.

‘તારું નામ શું છે?’ મલ્હારરાવે પ્રથમ બેભલાને પ્રશ્ન કર્યો.

‘મારું નામ ગણેશ નામદાર!’ ગણેશ ગોટલીએ રાતે પકડાયા પછી અહેસો જ અબ્બેચ્ચાર કર્યો.

‘તારા આપનું નામ?’ રાજએ તપાસ માંડી.

‘મને ખબર નથી નામદાર!’ ગણેશ સત્ય વસ્તુ કહી.

‘ત્યારે તારું આપનું નામ શું?’

‘ગણેશ ગોટલી નામદાર!’ મલ્હારરાવ ખડખડાટ હતી પડ્યો. તેને પ્રથમ ચોરના નામમાં રસ પડ્યો હતો.

‘ગણેશ ગોટલી?’ રાજએ ગુન્હેગારના નામનો સાશ્વત્ત્વ ઉચ્ચાર કર્યો. તેણે નામ કોઈ વાર સાંભળ્યું હતું.

‘હા, નામદાર!’ રાજ ફરીથી હતી પડ્યો.

‘અને આ તારા સાથીદારોનાં નામ શું છે?’

‘આનું નામ રમતારામ.’ ખીજા ગુન્હેગાર તરફ નજર કરતાં જોટલી બોલ્યો.

‘અને પેલો?’

‘તેનું નામ ગરીબરામ, મહારાજ!’

‘અને છેલ્લાનું નામ?’ રમુજી નામ સાંભળવાની રમુજમાં લીધું અને તો મલ્હારરાવ બોલ્યો.

‘તેનું નામ ગોદળ પીટુ, નામદાર!’

‘ચારેનો ધંધો?’

‘શાહુકારીનો.’ રમતારામે જવાબ આપ્યો.

‘શાહુકારી એ તે ધંધો છે?’ રાજાએ ગમ્મતમાં જ પૂછ્યું. આજે આ ગમ્મતભરેલા ગુન્હેગારો જોઈ તેનું હસતું ખરેખર ખીલી નીકળ્યું હતું. તેની હાસ્યવૃત્તિએ ગુન્હેગારોનાં દિલ પછુ હળવાં બનાવી દીધાં હતાં.

‘નામદાર! ચોરીને ધંધો ગણાવી શકાય તો શાહુકારીને કેમ નહિ?’

જોટલી રમતારામની મદદે આવ્યો.

‘એ ધંધામાં તમે શું કરો છો?’ શાહુકારીને ધંધા તરીકે સ્વીકારી લેતાં રાજાએ રમતારામને પૂછ્યું.

‘એ વાત મને પૂછો નામદાર!’ જોટલીએ કહ્યું.

‘તું કહે, પણ પેલા એ કેમ બોલતા નથી?’

‘એમને તો કદુ ના પાડીને ગયો છે.’ રમતારામે હાંડલી ફોડતાં કહ્યું.

‘કદુ?’ રાજાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘હા નામદાર!’

‘એ પણ તમારા શાહુકારીના ધંધામાં સામેલ છે?’ રાજાએ બીજા વિચારો પડતા મૂકી વહી જતી હાસ્યની પજોને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું.

‘મહારાજ! એ અમારો શાહુકાર છે.’ જોટલી બોલ્યો.

‘અને તમે?’ રાજાએ રમુજમાં પૂછ્યું.

‘તે શાહુકારનો શીખવ્યો ધંધો અમે શીખ્યા એટલે અમારું ધંધાને અમે શાહુકારીનો ધંધો કહીએ છીએ.’ રાજા ખડખડાટ હસી પડ્યો.

સાથે સાથે રમતારામ અને બીજા એ પણ હસી ગયા. ન હસ્યો એક ગણેશ ગોટલી. બાળુમાં જીભેલો ચોડાદાર રાગ આગળ હસવાથી વિવેકનો ભંગ થાય એમ માની મુખ આડું કરી હસતો હતો.

‘કદું શાહુકાર છે?’ રાગએ પૂછ્યું.

‘એના જેવો બીજો શાહુકાર અમે જોયો નથી નામદાર!’ ગણેશ ગોટલી બોલ્યો.

‘શાહુકારની નિશાની શું?’ રાગએ મૂઝમાં હસતાં પૂછ્યું.

‘પારકી પીડાને પોતાની કરી સુખે રોડલો ન ખાય તે શાહુકાર, નામદાર!’ શાહુકારની વ્યાખ્યા સાંભળી રાગના હાસ્યે માઝા મૂકી. તેની આંખમાં હાસ્યના અતિરેકથી આંસુ દેખાયાં.

‘કદું પારકી પીડા વહોરે છે?’

‘હા, નામદાર! મારો જ દાખલો આપું. ધરખાર ને જૈરી વગરનો હું રખડતો હતો. કદુંએ મને જૈરી લાવી આપી ધર બંધાવી આપ્યું.’

‘અને છતાં કદુંને જૈરી નથી?’ રાગની હાસ્યવૃત્તિ વળી સળકી.

‘એ જ કદું હું ને નામદાર! કે પારકી પીડાને પોતાની કરે. તેને જૈરી નથી એ તો એ જાણે છે છતાં પોતાનું બાળુએ રાખી મને જૈરી અપાવી નામદાર!’

‘ત્યારે તો એ ખરો શાહુકાર.’ રાગએ કદુંની ગેરહાજરીમાં તેનાં વખાણ કરતાં કહ્યું.

‘અને પછી તો નામદાર! મેં સાત જૈરાં કર્યાં.’ ગોટલીએ વાત લંબાવતાં કહ્યું.

‘ગળખ કર્યો ગોટલી! સાત જૈરી?’

‘હા, નામદાર!’

‘તો એક ખિયારા કદુંને આપવી હતી ને?’

‘એ તો શાહુકાર રહ્યો નામદાર! અમારું આપ્યું એને ન ખપે.’ ગોટલીએ કહ્યું.

‘અલ્યા ગોટલી! સાત જૈરી સાથે રહેતાં કદિ લડતી નથી?’

‘મારે સાત ધર છે નામદાર!’

‘છતાં ચોરી કરવા આવ્યો?’

‘એ પ્રતાપ કદુના છે, નામદાર!’

‘એટલે!’ રાજાએ પૂછ્યું. ગોટલી સિવાયના ગુન્હેગારો તો બધા ન્યાય કચેરીમાં આવતો કોઈ કેસ સાંભળવા આવ્યા હોય તેમ રસથી બધી વાતચીત સાંભળી રહ્યા હતા. રાજા અને ગોટલીનો વાર્તાલાપ રસપૂર્ણ થતો જતો હતો.

‘તેણે મને સાત ચેરી અને સાત ધર અપાવ્યાં. છતાં તેને નથી એકે ચેરી કે નથી રહેવા એકે ધર. તેણે અમને ચોરી કરવા મોકલ્યા છતાં પોતે તો ન્યારો ને ન્યારો જ રહ્યો.’

‘કદુએ તમને ચોરી કરવા મોકલ્યા?’

‘હા નામદાર!’ ગણેશ ગોટલી બોલ્યો.

‘પણ એ તો મને કહેવા આવ્યો હતો કે રાજાજાંડારમાં ચોરી થવાની છે.’ રાજાએ કોઈ હાસ્યનો વિશેષ પ્રસંગ નીકળી પડવાની આશાએ કહ્યું.

‘એટલી તેની વિશેષતા નામદાર! બાકી મારા સાતે ધરમાં કદુને જતાં આવતાં કોઈ ન રોકે. ધરના માણસ જેવો.’

‘એમ કેમ?’

‘મારી બધી ધરવાળીઓ તેને ઝાળબે. તેની ઝાળખાણ પહેલી અને પછી મારી.’

‘વાહરે સાત ધર ચલાવતા ગોટલી!’ હસતાં મહારાવે કહ્યું.

‘નામદાર! એ ચિંતા પણ મારે નથી. પોષણની સર્વ જવાબદારી કદુની છે, આપણે તો ધરના ધણી કહેવાઈએ એટલું જ.’ ગોટલીએ વળી કહ્યું.

‘તને કદિ ઇર્ષ્યા નથી આવતી?’

‘ઈર્ષ્યા શા માટે આવે? નામદાર! જેણે આપ્યું તે ભોગવે તેમાં ઇર્ષ્યા હોય ખરી?’ ગોટલીનો આ સિદ્ધાન્ત રાજાને વિચારવા યોગ્ય લાગ્યો.

‘જરાએ નહિ.’ વાતને ટેકા આપતાં મહારાવ બોલ્યો.

‘અને છતાં કદુ ધરખારી નથી નામદાર!’

‘એ તો તું આમળથી બોલી ગયો છે.’ રાજાએ તેની બૂલ સુધારતાં કહ્યું.

‘એમ નહિ, તે સંસાર ઇચ્છે છે છતાં માંડતો નથી. તેનું ધ્યાન જેની પાછળ છે તે તેને મળતું નથી.’ મહાત્મની વાત ગોટલીએ રજુ કરી.

‘એ શું બળી?’

‘આ કંદુએ મને આપી એ તો બધી એની પાછળ ફરનારી હતી. પણ કંદુ જેની પાછળ ફરે છે એ તો કંઈ તેને મળી જ નથી નામદાર!’

‘કોણ?’

‘મેના.’ ગોટલીએ ખુલાસો કર્યો.

‘અરે તારી! આ તો પેલા ભર્તૃહરિના શ્લોક જેવું થયું.’ રાજાએ પોતાનું સાહિત્ય વિષયક જ્ઞાન દર્શાવતાં કહ્યું.

‘એ તો ગમે તેમ ગણો નામદાર! પણ કંદુની દુનિયા ન્યારી છે.’

‘જેવો તારો સંસાર ન્યારો છે તેવી જ કંદુની દુનિયા ન્યારી હશે.’ મલ્હારરાવે કહ્યું.

‘એવા સંસારથી શું ગેરલાભ નામદાર? નથી કદિ કોઈ ઐરીએ કોઈ ચીજ મંઝાવી કે નથી કોઈ ઐરીએ કદિ મોડા વહેલા જવા બદલ કપકો આપ્યો. આપણે આપણા તાનમાં મસ્તાન, બ્યાં ફરવું હોય ત્યાં ફરીએ, જે ફરવું હોય તે ફરીએ, પછી એવા સંસારથી શું ગેરલાભ?’ ગોટલીએ પોતાના સંસારની સુગમતા વ્યક્ત કરતાં કહ્યું.

‘સંઘળા સંસારીઓ તારા જેવા હોય તો દુનિયા પરથી જંગળનું નામનિશ્ચાન ખસાઈ જાય.’ મલ્હારરાવે ગોટલીના સંસારની કદર કરતાં કહ્યું.

‘નામદાર! મારું ચાલે તો દુનિયાને એ જ માર્ગે લઇ જાઉં.’

‘કંઈ તારું ચાલવાની વાર છે ત્યાં સુધી દુનિયાને તેને માર્ગે ચાલવા દે. અત્યારે તો તું આ પહેરેગીરના બતાવ્યા માર્ગે ચાલી જેલના સળિયા પાછળ જા.’ રાજાએ વિનંદા વૃત્તિપર કાનુ મેળવતાં હુકમ કર્યો.

‘નામદાર! અત્યારે તો તમે અમને જેલમાં મોકલો છો, પણ કંદુ આવશે ત્યારે જરૂર છોડી દેવા પડશે.’ કંદુ પર વિશ્વાસ ધરાવતા ગોટલીએ કહ્યું.

‘તમારો એ શાહુકાર મારી પાસે આવશે એટલે જરૂર તમારાં દર્શને મોકલીશ. એ વાતનો ખટકો રાખશો નહિ.’ મલ્હારરાવે કહ્યું અને જે જતા ગોટલીના સંસાર ઉપર વિચાર કરતો વિચારલીન બની ગયો.

બાલિસણના ગાંધર્વવાસમાંથી કડી આવવા નીકળેલા શ્રામળ કદુના દિલમાં વિચારમંથન ચાલી રહ્યું હતું. સીંગતી સળેલી મેનામાં વૈરાગ્યે પ્રવેશ કર્યો હતો. જન્મ ધરી જેણે પરપુરુષ સિવાય વાત કરી નથી, પાપ સિવાય કોઈ કાર્ય કર્યું નથી, એવી સ્ત્રીના દિલમાં રામ વસ્યા અને પોતે હજી તેના તે પગ ધસડતો વાસના જુઓ, આમતેમ અટકતા કુતરાની જેમ જીંદગીનાં વરસો વિતાવતો હતો. મરિયમ જેવી પવિત્ર બાઈના સાંનિધ્યમાં રહી મેના વૈરાગ્ય પામી અને પોતે હજી શણેશ્વ ગોટલી, રમતારામ, ગરીબરામ અને ગોકળ પીકુંની મૈત્રીમાં મગ્ન માનતો હતો. રાગને છેતરવામાં, યુવાન સ્ત્રીઓને પટાવવામાં અને ધન-વાનાનાં ધન ભૂટવામાં દિવસો પસાર કરતો હતો. દારૂને પરમ મિત્ર ગણતો હતો.

તેણે નાનપણથી અત્યાર સુધીનું જીવન મેનાના જીવન સાથે સર-આવી જોયું. બાલિસણ આવ્યા પહેલાંની મેના અને તે વખતના કદમાં તેને કોઈ જાતનો સારા નરસાનો ભેદ ન લાગ્યો. અને છેલ્લા ગળ્યા માંડ્યા માસના બાલિસણના વાસ દરમ્યાન મેના સમજાગી બદલાઈ ગઈ હતી. કદુને અત્યારની મેના અને પોતાનામાં આસમાન જમીનનો ફેર લાગ્યો. જીંદગીનું મૂલ્ય શું? સાચું જીવન શું? એવા પ્રશ્નોના આજ સુધી તેને બિલકુલ ખ્યાલ પણ નહતો. તે આજે તેની સામે આપને આપમેળે અડા થતા હતા. મેના જીવન જીવતી હતી અને પોતે? મેનાએ જીંદગીનું મૂલ્ય આંક્યું હતું. ત્યારે પોતે શું કર્યું? તેને અફસોસ એટલો થવા માંડ્યો કે રસ્તામાં એકાદ એ વખત તેનાથી વિપાદમાં ને વિપાદમાં ડૂસકાં લેવાઈ ગયાં. માર્ગ ખાધેલાં હતાં છતાં બૂલી જવાના દરપળે સંભવ હતો કારણ કે તેનું દિલ અત્યારે કાંઈ જે છેતરતું જતું હતું. કદુ આત્મનિમગ્ન જરી રહ્યો હતો. તેણે દિલને લંઘાવ્યું, જગાડ્યું અને મેનાનો માર્ગ ગ્રહણ કરવા પ્રેર્યું. સૂતેલું, વાસનાજુઓ, અસંસ્કારી

અસિન મન તેની એ પ્રેરણા પાંચા બળે હતું તૈયાર નહતું. કદુંને લાગ્યું કે તેને લાગેશે વૈરાગ્ય થડી એ થડી માટે તો ન હતો? જે વાતને સ્વીકારવા મન તૈયાર નહતું તે આચરણમાં શી રીતે મૂકી શકાય? કદુંએ મનને મેળાં મારવા માંડ્યાં. બરકત દિલને ગાળો દેવા માંડ્યો. તેને જ વશ રહીને પોતે જીવનમાં પામરતા સ્વીકારવી પડી હતી તેનો તેણે બંતે સ્વીકાર કરી લીધો પણ મન તે સ્વીકારવા તૈયાર નહતું. તે તો કહેતું હતું કે ‘મારે લીધે તું છાપન બતના ભોગ ભોગવી શક્યો છે. મારે લીધે તું તારાં ધાયું’ કરી શક્યો છે. મારી પ્રેરણા ન હોત તો તું ધેર ધેર બરકતો, રખડો ભિખારી બની કમાતે મર્યા હોત.’ કદું આજે મનની એ વાત સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો. મન કદુંની વાત સ્વીકારવા તૈયાર નહતું. જગમગ ગજગદની આશંકા ઝેભી થઈ હતી. કોણ જીતશે? કોણ હારશે?

મેનાંના વૈરાગ્ય જેના કદુંમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રમળ વૈરાગ્યવૃત્તિએ માનસિક વસણ ઉપર વેર લેવાનાં નિર્ણય કર્યો. મનના અવાજને તાપી દેવાના નિર્ણય ઉપર આવેલા કદુંએ ઉપવાસ આદરવાનો નિર્ણય કર્યો. મોટા અને મહાન વૈરાગીઓ દ્વિવ્રતનિયત્ર માટે ઉપવાસને જરૂરી સાધન માને છે. એ વાત તો કદું બળજબત નહતો પણ તેવા લોકો ધણી વખત લાંબા ઉપવાસ ખેંચી કાઢે છે અને તેથી તેમના મનની શાન્તિમાં વધારો થાય છે એવું તો તેણે બાણેએ સાંભળેલું. માનસિક શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી વૈરાગ્ય પથે જીવાના નિર્ધારને અમલમાં લાવવા કદુંએ પ્રથમ પગલું ભરવાનો નિર્ણય કર્યો તે પગલું તે ઉપવાસ.

મોટી રાતે તે કડી પહોંચ્યો. દરવાજા બંધ થવાની તૈયારી હતી. તે કોઈ જગ્યાએ ન જતાં સીધો મેનાને ત્યાં જઈ આરામ લેવાના હેતુથી સૂઈ ગયો. દૈનિક આરામ ભોગવતા કદુંનો મન અને વૃત્તિઓ વચ્ચેનો આંતરિક વિચર શમ્યો નહતો. મોટી રાતે તેને ઉંઘ આવી ત્યારે ત્રીજે પહોર પૂરો થવાનાં સાંધડિયાં વાગતાં હતાં.

સવારે તે મોટો ઊઠ્યો. થાક અને અનિદ્રાને કારણે તેનું શરીર અસ્વસ્થ લાગતું હતું છતાં તે ઊઠ્યો. નિત્યકર્મથી પરવારી રાજગદીમાં

જવાની તેણે તૈયારી કરી. રસોઇ કરવાની તો આકત ગઇ હતી. ઉપ-
વાસથી દેહશુદ્ધિ અને માનસશુદ્ધિ કરવાની તેણે નેમ રાખી હતી.

કદું આવ્યાના ખબર મળ્યા એટલે રાજકીય વાતાવરણમાં ઝબ-
કાળાઇ ગએલા મહારાજાને નિરાંતનો શ્વાસ લીધો. રાજ્યની ચિંતાઓથી
અકળાએલું તેનું દિલ થોડોએક આરામ માગતું હતું. ત્યાં કદું આવ્યાના
સમાચાર મળતાં તે બહો.

દિવાનખંડના મુખ્ય આરણ્ય આગળ જ તેણે કદુને નતમસ્તકે
બોલેલો જોયો.

‘કેમ કદું! મેના આવી ગઇ?’ કદુને જોતાં જ મહારાજાને પૂછ્યું.

‘ના મહારાજ! મેના કડીમાં આવવાની ના પાડે છે.’ કદુએ કહ્યું.

મહારાજાને કદુનો અવાજ ‘અલાહ’ ગમેલો લાગ્યો.

‘કેમ?’

‘તેણે જીવનનો માર્ગ બદલ્યો છે.’ કદુએ ઉદાસ અંદરે કહ્યું.

‘એટલે?’

‘મેના સાધ્વી બની ગઇ છે મહારાજ!’

‘પણ મેના સાધ્વી બનતાં તું કેમ આમ દીલો બની ગય છે?’

કદુને રંગપર લાવવાના ઉદ્દેશથી મહારાજાને કહ્યું.

‘મહારાજ! મેના જીવનને વૈરાગ્ય આવ્યો અને હું...’

‘કેમ કાંઈ દારૂ પીને આવ્યો છે કે શું?’

‘મહારાજ! બાનમાં હું.’

‘મેના પાછળ તારે બાવા બનવું છે?’

‘મહારાજ! એટલી મનની પવિત્રતા આવે તો બીજું શું જોઈએ?’

‘કડીમાં બધાં મંદિર છે. એક મંદિરમાં એસાડી દઈ.’

‘ના મહારાજ! મંદિરમાં એસવાથી વૈરાગ્ય ન આવે.’

‘ત્યારે?’

‘મન લાવે તો વૈરાગ્ય આવે.’ કદુ બોલ્યો.

‘તને વૈરાગ્ય લાગ્યો?’

‘મહારાજ! આ મારે મને બનાવો છો? હું ગરીબ છું, પાપી છું અને અધમ છું.’

‘તો અહીં કેમ આવ્યો?’

‘મહારાજને મળી ખુલાસો કરવા.’

‘જાનો ખુલાસો?’

‘મહેં પાપ કર્યું છે—આપની સાથે પાપ રચ્યો છું.’

‘કર્યું પાપ?’

‘મેનાને કડીમાં બાવવાના લોભ ખાતર મહેં પ્રપંચ રચ્યો હતો.’

‘હું તે જાણું છું.’ રાજાએ કહ્યું.

‘મહારાજ! આપની કૃપા માગવા આવ્યો છું અને તેની શિક્ષા માગવા આવ્યો છું.’

‘શિક્ષા?’

‘હા મહારાજ! કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન થાય ત્યાં સુધી માનવીને તેનું પાપ છોડતું નથી.’

‘તમે કેટલાં પાપ કર્યાં છે તે તું જાણે છે?’

‘અણુગણુ પાપનો અધિકારી હું છું મહારાજ! નાખી નબર નથી પહોંચતી એટલા પાપના અંબાર સામે પડ્યા છે. તેટલાં પાપની ગણતરી શી રીતે થઈ શકે?’

‘તેટલાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યારે કરીશ?’

‘મહારાજ! દિલમાં એક જ આશાસન છે કે મેના જીવને દિલની શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ તો મને નહિ થાય?’

‘મેનાએ તેનાં બધાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું?’

‘મહારાજ! એટલી બધી લાંબી વાત તો હું ન જાણું પણ તેનું અન નિર્મળ શાન્તિ અનુભવતું મને લાગ્યું.’

‘એમ તો બધાંનાં મન દેખાય.’

‘મહારાજ! એ તો પરખાઈ આવે. મારું મન એટલી શાન્તિ એકાએક પછી મારે બીજી કોઈ અપેક્ષા નથી.’ નમ્ર અવાજે શામળ કદુ બોલ્યો.

‘તારા બધા મિત્રા જલમાં સડે છે તેમને છોડાવવા નથી ?’

‘મહારાજ ! મારા ગુન્હે અને સજા તેઓ ભોગવે એવો ઘાટ થયો છે.’

‘તારો પેલો ગણેશ ગોટલી તો કહેતો હતો કે તેને સાત સાત ઐરો અને સાત સાત ઘર ત્રેં અપાવ્યાં છે. વાત ખરી ?’

‘મહારાજ ! મારે માથે જેટલું પાપ નહિ તેટલું ઓછું.’

‘અને છતાં મનની નિરાંત જોઈએ છે ?’

‘છાશરેચ્છા મહારાજ !’ કહી ગણેશ રાજા સાથે જીભાગેડી કરવા માગતો ન હોય તેમ કંદુ શાન્ત રહ્યો.

રાજાને કંદુ બદલાઈ ગયેલો લાગ્યો.

સુમંત સાથે કંદુને તેના મિત્રોને મળવા મોકલી નિશાસ મહારાજ રાજ્યતંત્રના ગુંચવણભર્યા પ્રશ્નો ઉકેલવાની ગડમથલમાં ઉતરી પડ્યો.

શામળના મિત્રોએ શામળની બદલાયેલી વૃત્તિઓ પર શાપ વર-આવ્યા. તેમાં મુખ્યત્વે ગણેશ ગોટલી હતો. ગોટલીને હવે જ સમજ પડવા માંડી હતી કે સાત સાત ઐરીઓનું પોષણ કરવું એ તેની પોતાની શક્તિ બહારની વાત લોકોના ગણણમાં આવ્યા વિના નહિ રહે.

કંદુ ઘર તરફ વળ્યો અને તેના સાથીઓ ફરીથી જલના સળિયા પાછળ સંતાઈ ગયા.

અપોરે રાજાએ ઉદાર મન કંદુની મનોવેદના લક્ષમાં લઈ તેના ચારે મિત્રોને ધમકી આપી છોડી દીધા.

ચારે મિત્રો દારુની આશાએ તો નહિ પણ કંદુને મળવાની આશાએ મેનાને ધેર ગયા ત્યારે લીપેલી ભોંયપર આસન બિછાવી પદાસન લગાવી હાથમાં માળા અને બાલમાં તિલક ધારતો શામળ કંદુ મુખે રામ નામનું સ્મરણ કરતો અર્ધ મીઠાનાં નેત્રે મનોનિયંત્ર કરવાની એણે ફરી રહ્યો હતો. પાસે એક ભૂખી બિલાડી બાળુના દરમાં સંતાઈ ગયેલા ઉદરની તાકમાં ધ્યાનસ્થ બનીને બેઠેલી હતી. ચૂપચાપ ચારે મિત્રો મેનાનું ઘર ત્યજી ગયા.

વડોદરા સામેની લડવાડ રીતસર જાહેર મદ્ય ચૂકી હતી. એક આબુથી વડોદરા અને બીજી આબુથી કડી પોતપોતાની તૈયારીઓ કરવામાં અને નાની મોટી લડાઈઓ લડી લેવાની વેતરણમાં પડી ગયાં હતાં. એક વખત વડોદરાના નામથી ડરતો મલ્હારરાવ વડોદરા સામે વિગ્રહ જાહેર કરી બેઠો હતો. તે આંગે તેની ખાનગી વક્ષણ તો ગમે તે હોય પણ જાહેર રીતે તો તે જણાવી ચૂક્યો હતો કે કાનોડરાવના બસા ખાતર, તેના કુટુંબ પ્રત્યે ચલાવેલા નિર્દય વર્તનનો અહલો લેવા ખાતર અને ખીન ધણીઓના દુખાવેલા હૃદયો તાળ કરવા ખાતર તેણે વડોદરા સામે મોરચા માંડ્યા હતા.

રાવણના કહેવા મુજબ ચઢેલી ખંડણીની મલ્હારરાવ પાસે માગણી કરવામાં આવી ત્યારે તે માગણી તેને અકારી લાગી. એ ડાંખ હૃદયમાં રાખી કાનોડના અકાના પાછળ તેણે વડોદરા સામે મોરચો માંડ્યો હતો. અને પક્ષના અચાવોનો વિચાર કરતાં અંગ્રેજ સરકારને વળી ત્રીવું જ સાચું કે કોઈ પણ કિસ્સામે એ કબજો બંધવો ન જોઈએ. કારણ ગમે તે હોય તેનાં પરિણામ સારાં જ આવવાં જોઈએ. એ નીતિ સ્વીકારી મેજર વોકરની સરદારી નીચેની ફોજ વડોદરા આવી. ગાવિંદરાવનાં મરણ બદલ આશ્વાસનનો સંદેશો ગવર્નર મી. ડકને મોકલાવેલો તે તેણે આનંદ-રાવને કહ્યો. વડોદરાની ફોજ સુખી અને સંતોષી હતી કે કેમ, કોઈ તરફથી ફેરાનગતિ થતી હતી કે કેમ, એ અધા પ્રશ્નોના જવાબમાં આનંદરાવે સ્વયં જાહેર ક્યું કે મલ્હારરાવની બીજાં તેને દયાવી રહી હતી. ઉપરાંત વડોદરામાં એક એવી સત્તા હતી કે તે આનંદરાવને સ્વતંત્ર રીતે રહેવા પણ દેતી નહતી. તે સત્તા હતી આરબોની. આનંદરાવ અમબગ તેમનો શુક્ષ્મ ખની ગયો હતો. વડોદરા રાજ્ય દેવાદાર અને ચૌર્યહીણ ખની ગયું હતું. રાજ્યની ખખળી જોડેલી હમારત સાચવતો ઉદારમતવાદી રાવજી દિવાન બિચારો એટલો વહેમી ખની ગયો હતો કે

તેને તેના પડકારાની પણ ખીંક લાગવા માંડી હતી. તે સંયોગમાં અંગ્રેજોની સહાય ન હોત તો વડોદરાનું શું થયું હોત તે કહેવાની છતિ-હાસને કડવી દરજ બળવતી પડત.

યુદ્ધ આરંભીને મલ્હારરાવ મુઝાયો હતો. ગજરાખાખના કારભારીએ ગવર્નર મી. ડંકન સાથે ચલાવેલા સંદેશાઓ કંઈ પણ પરિણામ આપ્યા વિના ભાંગી પડ્યા હતા. અંગ્રેજોએ વડોદરાને કુમક આપવાનું નક્કી કર્યું હતું અને તે અંગે ફોજ પણ તૈયાર થઈ વડોદરા તરફ રવાના થઈ ચૂકી હતી. ઠાકરડા કોળીઓની ટોળીઓમાં ન મળે શિરત કે ન મળે કવાયત. તેવી ટોળીઓનાં બનાવેલાં લશ્કર અંગ્રેજોના શિસ્તબદ્ધ સૈનિકો સામે શી રીતે લડી શકશે? એ પ્રશ્ન મલ્હારરાવને દુભવતો હતો. હર-પળે તેને સ્વરક્ષણની ચિંતા મુંઝવતી હતી. યુદ્ધનું પરિણામ તો અંગ્રેજો વડોદરા સાથે બળ્યા ત્યારથી નિશ્ચિત જ હતું. કુટુંબકળીલાની શું વ્યવસ્થા કરવી, કોનો આશ્રય સોંપવો, કોની મદદ માગવી, કોને દૂર કરવા, ક્યા ક્યા લશ્કરી સિપાઈઓમાં વિશ્વાસ રાખવો, કોને બરતરફ કરવા એ બધી ચિન્તાઓ અનેક રીતે મલ્હારરાવનું ચિત્ત ચક્રોળે અટાવી રહી હતી.

હનુમન્તરાવ ક્લોલમાં જઈ બેઠો હતો. તેને બિચારાને પણ આપદા ઓછી નહતી. શાહી બાગમાં પડેલું સૈન્ય કંઈ ખડીએ કડી તરફ માટે માંડી આગળ વધે તે કંઈ સકાય તેમ ન હતું. એ સૈન્યને કડી જતું બાળવા હનુમન્તરાવ ખડી ચોડી કરતો ક્લોલમાં પડ્યો હતો.

યુદ્ધના સળગતા દાવાનળે મલ્હારરાવની રસિકતાને સૂકાવી દીધી હતી. અને રહી સહી રસિકતા રાણીના ચીડિયા સ્વભાવે બાળી દીધી હતી. યુદ્ધ આવ્યું ત્યારે રાણીને પોતાની શીકર થઈ પડી. યુદ્ધનું તો અમે તે પરિણામ આવે પણ રાણી પોતાને માટે સલામત સ્થળની શોધ કરવાની યાદ મલ્હારરાવને દરરોજ આપ્યા કરતી હતી. મલ્હારરાવને પણ એ ચિંતા ઓછી હતી નહતી. તે વિશ્વાસ માણસોની શોધમાં હતો. પણ તેવા માણસો રસ્તામાં પચ્યા નહતા.

દિવસો ગિચા અને આયમ્યા. યુદ્ધની ભયંકરતાનાં બહુમાં વધારે જોરથી ફુંકાયા કરતાં હતાં અને મહારાવના ચિત્ત ચઢકોળે ચિંતાની સરાણુ ધસાયા કરતી હતી.

કડીને યુદ્ધ સામગ્રીથી સમૃદ્ધ કરવાની તેની નેમ તેણે પાર પાડી હતી. લશ્કરનો મોટો ભાગ ક્વાયતીઓનો હોવો જોઈએ એ તેની ધારણા પાર પાડવા તેણે ભગીરથ કાર્ય હાથ પર લીધું હતું, છતાં સમય દૂંદો હતો અને તૈયારી વધારે કરવાની હતી. પહોંચી શકાય તેવાં ચિન્હો દેખાતાં નહતાં.

રાણીની ધીરજ ખુટતી જતી હતી. યુદ્ધ નજદીક આવ્યાના બહુ-કારા સાંભળી તે કંઈમાંથી જાગી જતી. કોઈ કોઈ વખત સ્વરક્ષણની ચિંતાના ભારથી સ્વપ્નાવસ્થામાં તે પડી પડતી. તેને આશાસન આપવાનું કાર્ય તેવે સમયે મહારાવ સિવાય કોણ કરે? તે જ પ્રસંગેએ રાણી મહારાવને તે જ કારણે કંઈનું કંઈ સંભળાવી જતી. હિંદાર દિલના મહારાવને રાણીના એ કડવા શબ્દો કુહાડીના ધા સમાન થઈ પડતા, પણ કિપાય ન હતો.

તેવામાં એક દિવસ મહારાવે સાંભળ્યું કે રાવજીએ ચારે પાસનો રંગ જોઈ ભૂપતસિંહને તેનું કાર્ય કરવા કેદમાંથી મુક્ત કર્યો છે. તેને કંઈક આશ્વા અંધાઈ; પણ ભૂપતસિંહ સાથે તેને સીધો સંબંધ ન હતો. જેની મારફત સીધો સંબંધ હતો તે નંદા જે આની જાય તો એક મોટી ચિંતાનો અંત આવે એમ મહારાવ માનતો હતો. ચિંતા દૂર કરવાની આશ્વામાં તેણે નંદાને તેડું મોકલ્યું. પણ જીવરામ ટેલભટ્ટ કાચી માયા નહતા. તેમણે કહેણુ લઈ આવનાર મારફત રાજાને કહેવડાવ્યું કે 'કોઈ પણ કાર્ય હોય, તમે જાતે અહીં આવી જાઓ. નંદા માટે રાજ-ગદનાં પગથિયાં ચઢવાનાં ન હોય.'

મહારાવ નંદાને જઈ મળવાનો નિર્ણય કરી બેઠો.

જીવરામ ટેલભટ્ટનું નાનકડું ઘર રાતનું મંત્રણા સ્થળ બનવાનું મહત્વ ધરાવત વખત પામ્યું. એ જ ઘરમાં મહારાવ નંદાને સમજાવવા એક વખત આવી ગયો હતો. ટેલભટ્ટને મન એ મહત્વની કિંમત નહતી પણ સહેર આપું એમાં જીવરામ ટેલભટ્ટના કિંદર્પનાં ચિન્હો જોતું હતું. રાજકીય મહત્વને જીવરામ ટેલભટ્ટના જીવનમાં કિંમત રચાત નહતું.

મહારાવે ટેલભટ્ટના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે નંદા એક પથારીમાં પડી પડી વિચાર કરી રહી હતી. તેની તન્દુરસ્તી છેલ્લા એકેક દિવસથી અસ્વસ્થ હતી. તેને પણ માનસિક વ્યાધિ લાગ્યાનાં ચિન્હો તેના મોં પરથી દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં.

મહારાવને આવતો જોઈ તે જાણી. ખાસમાં જાહેલા ટેલભટ્ટ રાખતો સત્કાર કર્યો.

‘પધારો મહારાજ!’

કામ કરતાં જીવજોર ભટ્ટાણી અટકી ગયાં અને રાતજીને એસવા યોગ્ય આસન મૂકવાની ખટખટમાં પડી ગયાં. આસન મૂકાયું અને મહારાવે તે પર સ્થાન લીધું.

‘કેમ છો ભટ્ટ?’ મહારાવે આસન પર એસતાં જ ભટ્ટજીને પ્રશ્ન કર્યો. ખાસમાં મહારાવને અડીખમ ચોકીદાર સુખેત જિંદો હતો.

‘મહારાજ! આપના પ્રતાપે સૌ સારાં વાનાં છે.’ ટેલભટ્ટે કહ્યું.

‘અને નંદા! તું કેમ અસ્વસ્થ લાગે છે?’

‘હું? મને તો કાંઈ થયું નથી.’ નંદાએ કહ્યું.

‘તારી આંખોમાં શીકાશ અને ચહેરા પર સુસ્તી દેખાય છે જતાં તને કાંઈ થયું નથી એ હું શી રીતે માનું?’ મહારાવે સ્મિત કરતાં કહ્યું.

‘એ તો મહારાજ! એ દિવસથી તેના શરીરમાં સુસ્તી બરાબર હોય તેમ લાગે છે.’ ટેલભટ્ટે રાખનાં અનુમાનતા સ્વીકાર કરતાં કહ્યું.

‘જુઓને ભટ્ટ! આજકાલનાં છોકરાં સાનું કહેતાં પણ શરમાય છે.’ મહારાવે નંદાને વાતની સપાટી પર લાવી મૂકવાના ઇરાદાથી કહ્યું.

‘મહારાજ! સાચી વાતમાં શરમ હોય? સત્ય પોતે જ નિર્લજ્જ છે.’ નંદા બોલી.

‘એમ છે તો પછી સાચી વાત કહેતાં તને શું થાય છે?’
‘ભટ્ટ કાકાએ સત્ય વાત કહી દીધી છે. હવે મારે કહેવાનું રહેતું નથી.’ નંદાએ ઉત્તર આપ્યો.

‘તારે હજી બાણું કહેવાનું બાકી છે.’

‘શું?’ નંદાએ પૂછ્યું.

‘ભૂપતસિંહ ક્યારે આવે છે?’ મહારાવે પ્રશ્ન કર્યો.

‘હું જાણતી નથી.’ નંદાએ કહ્યું. તેનું દિલ છેલ્લા એ દિવસથી અસ્વસ્થ હતું, એ અસ્વસ્થતા ભૂપતસિંહના આવવાના બણકારાએ ઉપ-સ્થિત કરી હતી. નંદાની હૃદયવ્યથા નંદા કોને કહે?

‘એવું ને હોય? જરૂર સંદેશો આવી ગયો હોવો જોઈએ.’

‘તમે પણ મહારાજ! મારામાં વિશ્વાસ નથી રાખતા? હજી તો તે જંગમાં છે. સંદેશો શું ને વાત શું?’

‘ત્યારે તો તું દંખ નથી જાણતી. ભૂપતસિંહને કેદમાંથી મુક્ત કરી કહી સામે મહારાવડું ખેડવામાં મદદ આપવાનું રાવજીએ વચન આપ્યું છે.’

‘અને નહિ મહારાજ!’ સ્પષ્ટ પ્રત્તિકાર કરતી નંદા બોલી.

‘મહેં તો માંભળ્યું છે.’ રાગને કહ્યું.

‘આપને કહેનારની ભૂલ થત હશે. કહી સામે થવાની વાત હવે તેમના દિલમાં ન હોય.’ દૃઢતાથી નંદા બોલી.

‘એ તો તું શું સમજે નંદા! બારેલો અગ્નિ ક્યારે ભભૂકી જાહે એ પ્રભુ સિવાય કોણ જાણે?’ મહારાવે કહ્યું.

‘મહારાજ! આપ બારેલા અગ્નિની વાત કરો છો, ત્યારે મારે કહેવું પડે છે કે તેમના દિલમાં મહારાજ વિશે જે આગ હતી તે રંગમહેલના ખેલા પ્રસંગની બાણ પછી સદંતર બૂઝાઈ ગઈ છે. હવે પછી તે ભભૂકી જાણવાનો આપનો ભય નિરાધાર છે.’

મહારાવ શરમાયો. નંદાએ રંગમહેલનો પ્રસંગ ભૂપતસિંહને કહ્યો હશે ત્યારે તેના દિલને શું શું થયું હશે? નંદાએ કેટલી સાવચેતીથી એ પ્રસંગ રજુ કર્યો હશે જોયો ભૂપતસિંહના દિલમાં વૈર વધવાને બદલે વૈર શન્યું હશે?

‘એ વાત જીવંતસિંહ સુધી પહોંચી ગઈ?’ શરમ સાથે આશ્ચર્યની ઝાગણી વ્યક્ત કરતાં મહારાવ બોલ્યો.

‘કેમ નહિ? એ પ્રસંગના રૂપરૂપીકરણથી તો તેમનું માનસ પરિવર્તન પામ્યું.’ નંદાએ દિલ ઓલીને વાત કરતાં કહ્યું.

‘વાહ! એ પણ અન્યથા થવા જેવું છે. જે પ્રસંગ જાણી વૈર વધે તે જ પ્રસંગ જાણી વૈર શમન થાય તેવું કરનાર તો મેં તને જ જોયું.’

‘મહારાજ! એ મારી કરામત નથી. મારી રાષ્ટ્રભક્તિએ-રાજ તરફની ભક્તિએ મને એ શીખવ્યું અને એ કહ્યું.’ નંદાએ પોતાની કુનેહની સર્વ સફળતા રાજભક્તિને આભારી હોવાની જાહેરાત કરતાં કહ્યું.

‘નંદા! તારા જેવી સ્ત્રીઓ કડીનું બાગ્ય બળવાન બનાવી શકે.’ મહારાવે નંદાના નિરાડબર માનસને વધાવતાં કહ્યું.

‘મહારાજ! મારી ન્યૂનતાઓ હું જાણું છું.’

‘ન્યૂનતા પૂરાઈ જતાં માનવી માનવી નથી રહેતું, દેવ બને છે.’ રાજાએ નંદાને માનવતાની આદર્શ કક્ષાએ પહોંચેલી કલ્પતાં કહ્યું.

‘નાનાં માણસોને વધારે ચઢાવવાથી તેમનામાં બધું બાગે અદ્ભૂત આવે છે.’ નંદાએ પોતાનામાં આરોપાએલા મહાન માનવતાના ગુણોનો અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું.

‘નંદા! તને નાની ગણવાનું દિલ ના પાડે છે. ભલે ઉંમરે નાની છે પણ તારું હૃદય ઉદાર દિલના સાધુ કરતાં પણ વિશેષ ઉદાર છે.’

‘મહારાજ! આપ મારામાં વિશેષતા જોઈને મને વધારે પામર બનાવી રહ્યા છો.’ નંદાએ કહ્યું.

‘કેમ?’

‘જે વિશેષતા મારામાં રાજધર્મને કારણે આવી છે તેનો યશ રાજાને-આપને શોભે, મને નહિ. આપના હક્કનો યશ આપ મને આપી મારામાં પામરતાનો પ્રવેશ પામવાની શક્યતા ઊભી કરો છો.’ નંદા બોલી.

‘નંદા! તું આટલી હદે પહોંચેલી હશે, તેનો મને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો. તું મહાન છે.’

‘મહારાજ! આપના પગની રજ છું.’ કહી નમન કરી મહારાવ બેઠો હતો તો તરફ હાથ લંબાવી પાછો ખેંચી પોતાને મસ્તકે રજ

ચડાવ્યાનો અભિનય કર્યો. રાજનો નંદાની રાજભક્તિ વિશેનો ખ્યાલ એકાએક વધી ગયો. તેણે નંદામાં ફીટીની રાજભક્તિ સદેહે જોઈ. હૃદયના કંડાણથી તેણે નંદામાં જગૃત થએલી એ રાજભક્તિને પ્રણામ કર્યો.

ત્યાં બહાર કોઈ સવાર આવતો હોય તેમ થોડાના ડાબલા સંભળાયા. 'કોણ છે?' ની પૃચ્છા મલ્હારરાવ કરે તે પહેલાં તો ભૂપતસિંહનું અમભયું મુખ બારણામાંથી દેખાયું.

'ઓહો! ભૂપતસિંહ ઠાકોર? આવો.' પહેલો સત્કાર જીવરામ ટેલબદે કર્યો.

ભૂપતસિંહે મલ્હારરાવને આમ એકાએક જોવાની આશ્ચર્ય રાખી નહતી.

મલ્હારરાવ મારે પશુ આ પળ અણચિંતવી હતી.

બંનેમાંથી એકેને શું બોલયું તે સ્પષ્ટ નહતું. નંદા મારે તો મૌન અનિવાર્ય હતું.

પરિસ્થિતિથી વાકેફ જીવરામ ટેલબદે આવી પડેલી અણચિંતવી પળને સામાન્ય બનાવી દેવાનો શ્રમ કરતાં મલ્હારરાવને કંઈ.

'મહારાજ! આપ જેમની રાહ જોતા હતા તે ઠાકોર યાદ કરતાં જ આવી પહોંચ્યા છ. હવે નંદાને વિનવણી કરવાની નહિ રહે.'

મલ્હારરાવે એક છૂપી દૃષ્ટિ ભૂપતસિંહ તરફ ફેંકી. ભૂપતસિંહની છૂપી દૃષ્ટિએ એ દૃષ્ટિને પકડી પાડી. બંનેના મુખપર એક સાથે રિમત રેલાયું. જાણે વર્ષોજૂના મિત્રો હોય તેવી ઓળખાણ એ બંનેના નયનોમાં રમી રહી.

'મહારાજ!' ભૂપતસિંહે મલ્હારરાવને સંબોધન કર્યું.

'ઠાકોર!' મલ્હારરાવે મૃદુભાવથી ઉચ્ચાર કર્યો.

'ઠાકોર નહિ, મહારાજ! એક અદનો સેવક ગણજો.' મલ્હારરાવને નમન કરવા જતાં ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

'ના, ના, ઠાકોર! મારી એ લાયકાત નથી.' મલ્હારરાવે કહ્યું.

'માણસ પોતાની લાયકાત પોતાને મોટે કહેતો નથી. એ તો આપ એજ વરતાઈ આવે.' ભૂપતસિંહે કહ્યું અને નંદા તરફ જોયું. નંદાની

આંખો ભૂપતસિંહને કહી રહી હતી કે તેણે જે ક્યું હતું તે થોડા જ ક્યું હતું.

‘હાકાર! તમારો મહે અક્ષમ્ય અપરાધ કર્યો છે.’

‘તે અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપે નંદાને નિષ્કલંક રાખી કરી બતાવ્યું છે.’ હાકારે કહ્યું.

‘એ તો નંદાની વીરતાનું પરિણામ છે. હું તો પામર હતો.’ મહારાવે યોગ્યવટ કરી.

‘હતાં આપની ઉદારતાનું એ પરિણામ છે.’ ઉપકાર માનસો હાથ તેમ ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

ઉપકાર અને આભારની લેવડદેવડ ચૂકવતા બન્ને રાજવીઓ ક્યારે આટકરો તેની નંદા અને ટેલભટ્ટને શીકર થઈ પડી.

‘તમારું વડોદરાનું કેમ ચાલે છે?’ ટેલભટ્ટે વચ્ચે પૂછ્યું.

‘વડોદરાનો રંગ પલટાઈ ગયો છે.’

‘એટલે?’ મહારાવે પૂછ્યું.

‘અંગ્રેજો ઉપર રાજસત્તા નિર્ભર છે. આનંદરાવ દમ વિનાંતો છે અને રાવજી કાંઈ કરી શકે તેમ નથી. આરબો માથે ચઢી વાગ્યા છે. આ અંગ્રેજો ન આવ્યા હોત તો આનંદરાવને ભારે પડી ગત. તમે પણ જબરું પકડી બેઠા છો. કાનોજરાવ બિચારો ક્યાંય સડે છે અને તેના નામથી તમે બળવો જગાવી બેઠા છો.’ ભૂપતસિંહે મહારાવને કહ્યું.

‘મેં આ કામ ન કિપાડ્યું હોત તો વડોદરાની સાન ઠંકાણે ન આવત.’ ભૂપતસિંહને પડખે ઊભેલો જોશ હિંમત આવતાં મહારાવ બોલ્યો.

‘પણ મહારાજ! વડોદરાને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે.’ ભૂપતસિંહે અનુભવી વાણી ઉચ્ચારી.

‘એ તો જોયું’ જશે પણ તમે આવ્યા એટલે મારી અડવી ચિંતક બોધી થઈ.’ મહારાવે કહ્યું.

નંદા, ટેલભટ્ટ અને ભૂપતસિંહ રાજની એ ચિંતાનો વિચાર કરતાં મહારાવ સામે જોઈ રહ્યાં.

સુખાસન પર આરૂઢ થએલા મલ્હારરાવે ભૂપતસિંહ મળવા આવ્યાના સમાચાર જાણી હર્ષનો અનુભવ કર્યો.

‘સુમંત! એ તો મારો પુરાણો દોસ્ત છે. તેને અટકાવાય નહિ.’ ભૂપતસિંહને અંદર મોકલવાની સૂચના દેતાં તેણે કહ્યું.

ભૂપતસિંહ આવ્યો હસતો અને હસાવતો. તેના સુખપરથી શ્રમનાં સર્વ ચિન્હો ચાલ્યાં ગયાં હતાં. અત્યારે તો તે તન્દુરસ્ત, સશક્ત અને સ્વરૂપવાન લાગતો હતો. મલ્હારરાવને પણ ધડીભર અદેખાઈ થઈ આવે એવું તેનું રૂપ હતું.

‘પ્રણામ મહારાજ! મઝામાં ને?’ આવતાં જ દિશાઓ ભરી દેતું મુક્ત હાસ્ય કરતાં ભૂપતસિંહ બોલ્યો. મલ્હારરાવ તે સ્વાગત માટે સુખાસનેથી ઊઠ્યો અને વર્ષોજૂના બન્ને વેરી મિત્રો બનીને એક બીજાને ખાસીમાં જ ભેટી પડ્યા.

‘દોસ્ત! મજાની વાત તો પછી, અત્યારે તો એ પણ ભેટી લેવા દે.’ મલ્હારરાવે કહ્યું અને બન્ને મિત્રો વિશેષ બળ ફરી ભેટી પડ્યા.

છૂટા પડતાં મલ્હારરાવે ભૂપતસિંહનો હાથ પકડી સુખાસન પર ચોતાની બાજુમાં જ બેસાડી દીધો.

‘મહારાજ! મને એ માન ન શોભે.’ સંકોચ પામતાં ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘તારે માટે તો જે ફરી છૂટું તે ઓછું છે. ભૂપતસિંહ! હજી બંકોડા ફરીથી વસાવી આપવાનું છે.’

‘એ ચિંતા હવે તમારે ન હોય. સેવક હુકમનો અમલ કરવા હવે પૂરેપૂરો ટેવાઈ ગયો છે.’ ભૂપતસિંહે બંકોડાની જવાબદારી વહેરી લેતાં કહ્યું.

‘તારા પર જીલમ કરવામાં મેં બાકી રાખ્યું નથી.’

‘માટે જ મૈત્રી બાંધવામાં પણ કંઈ બાકી નહિ રાખ્યો.’

‘મેનાને હદખાર ફરી, બંકોડા ભાંગ્યું, નંદા પર અત્યાચાર આદરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો,...’ આગળ બોલવા જતા મલ્હારરાવને અટકાવતાં ભૂપતસિંહે કહ્યું.

‘મહારાજ ! એથી તો મારું અહિત નહિ પણ હિત થયું છે. મેનાના જવાથી નંદાને શુદ્ધ વાતાવરણ મળ્યું. નંદા પર અત્યાચાર આદરવાના આપના પ્રયત્ને આપને પવિત્રતા તરફ દોર્યા અને ભંકોડા ભાંગી ભંકોડાના ઠાકોરનું ભાંગેલું દિલ આજે આપે સખળ બનાવ્યું.’

‘એ તો મન મનાવવાની વાતો કહેવાય. ભૂપતસિંહ તારું અહિત કરવામાં મેં પાછું વળીને જોયું નથી.’

‘હું એ જ આશા રાખું છું કે હવે આપણી મૈત્રીની ગાંઠ મજબૂત કરવામાં પાછું વાળીને જોશે નહિ.’

‘તું ઉદારદિલ છે.’

‘મહારાજ જેટલો નહિ.’

‘મારા જેવો સંકુચિત દિલનો આદમી મને લાગે છે કોઈ શોધ્યો ન જડે.’

‘એ તો મહારાજની માન્યતા છે.’

‘હું સત્ય કહું છું ભૂપતસિંહ !’

‘હું અસત્ય નથી કહેતો મહારાજ !’

‘જો, કાનોજરાવના નામે વડોદરા સામે પાચ બીડવામાં મારી એ સંકુચિત મનોદશાએ જોર ક્યું છે.’ મહારાજે સ્પષ્ટ બનવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું.

‘શી રીતે ?’

‘કાનોજરાવ સાથે મારે વળી કયા દિવસનો સંબંધ ? તું જાણે જ છે કે કડી ક્યંજે કરવા કાનોજએ તને બોલાવી લીધેલો. પછી તું જ કહેને કે કાનોજના કારણે મેં આ જંગ વહોર્યો હશે ?’

‘એ તો હું પણ મહારાજને કહું છું કે કાનોજરાવનું તો ફક્ત બહાનું જ છે.’ ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘અને તેની પાછળ કડીનું સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનાવવાની મારી મહત્વાકાંક્ષાનો ઉગમ છે.’ મહારાજે કહ્યું.

પણ મહારાજ ! જ્યાં સુધી મેજર વોલર વડોદરા આવ્યો નહતો ત્યાં સુધીનો વડોદરાનો રંગ તો જુદો જ હતો. રાવજી મનમાં ધ્રુજતો હતો છતાં આનંદરાવને કહી શકતો ન હતો કે કડી લેવું એ લોહાનક

અણા આવવા જેવું છે. આનંદરાવ અજાણ્યો રહે એ તો બને જ કેમ ? તેને પણ રાવજીની ખીકના બણકારા આગળથી સંભળાયા હતા, એટલે ફરીથી પદબ્રષ્ટ થવાની ખીકમાં ને ખીકમાં તેની બિચારાની ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. બહાદુર હતો રાવજીનો બાઈ વડોદરાનો સેનાપતિ, તેની નજરે તો કડીના બળની ઊંડાઈ મપાઈ ગઈ હતી. એ તો શાહીબાગ બેઠો વારં-વાર સંદેશા મોકલતો કે “જરા પણ ગભરાશો નહિ. કડીની શું જાણેશ આપણને ટપી જાય તેમ નથી.”

‘ત્યારે અંગ્રેજોની મદદ કેમ માગી ?’ મલ્હારરાવે પૂછ્યું.

‘એ જ મહત્વની વાત છે. પ્રધાન શંકાશીલ હોય તો રાજ્યનું કદિ ઠેકાણું ન પડે. રાવજી બિચારો વહેમનું ઝાડ. કોઈનામાં તો શું પણ પોતાનામાં પણ વિશ્વાસ ન રાખનારો, ખીજું શું કરે ? અંગ્રેજો એટલા સારા કે ગોવિંદરાવ સાથેના કરારો મુજબનો પ્રદેશ પોતાને હવાલે કરીને બદલામાં મદદ આપવા આવ્યા છે પણ આ પળે તેમણે અડધું રાજ્ય માગ્યું હોત તો પણ રાવજી તે આપતાં પાછી પાની ન કરત. પછી આનંદરાવ અને તેના છોકરાનું તો જે થવાનું હોય તે થાય.’

‘કેટલા માણસો સાથે મેજર વોક્સ આવ્યો છે ?’

‘ચારસો માણસની ટુકડી લઈને આવ્યાની ખબર છે. તેમાં પણ રાવજીનો વિશ્વાસ જુઓ. મેજર વોક્સ આવ્યો, સૈન્ય લાવ્યો, મદદ કરવાનું વચન આપ્યું છતાં રાવજીનું દિલ નિરાંત ન પામ્યું. હું જેલમાં સડતો હતો. ત્યાંથી છોડી મૂકી મને કડી સામે બહારવટું ખેડવા અહીં મોકલ્યો.’

‘ત્યારે રાવજી તો એમ જ માનતો હશે કે તું કડી સામે બહારવટું લઈ મને હંકારીશ.’

‘ખીજું શું માને ?’

‘વાહરે રાવજી પ્રધાન બાહ ! તારું પ્રધાનવડું વડોદરાનાં મૂળ ન હોયેડી નાખે તો સારું !’

‘એ પણ ઉખડી જાત, જે અંગ્રેજો ન આવ્યા હોત અને...’
અપતસિંહ આગળ ખોલતાં અટકી ગયો.

‘અને ભૂપતસિંહને મુક્ત કરવામાં આવ્યો હોત.’ મલ્હારરાવે પૂરું કરતાં કહ્યું.

‘એટલું બધું મારું ગળું નહિ મહારાજ ! છતાં વડોદરાને બતાવી દેવામાં બાકી ન રાખત.’

‘અને હવે ?’

‘હવે તો અંગ્રેજો આવ્યા છે. તેમના ક્વાયતી ભસ્કર સામે ટકી રહેવાનું આપણે માટે મુશ્કેલ છે.’

‘એમ નિરાશામાં કેમ બોલે છે ? ભૂપતસિંહ ! મલ્હારરાવનું સૈન્ય પણ તાલીમ પામેલું છે.’

‘મહારાજ ! મેજર વોક્સની દુકડી જેવું નહિ.’

‘એ તો રણમાં ખપ્પર.’ કહી મલ્હારરાવે ભૂપતસિંહ સામે જોયું. ભૂપતસિંહનું મુખ તેને ઉતરેલું લાગ્યું.

‘કેમ મોહું બગાડ્યું ?’

‘મહારાજ ! કંઈ નહિ.’

‘વગર કારણે ?’

‘કારણ તો મહારાજ ! રાજખટપટ સિવાય બીજું શું હોય ? આનંદરાવને જાંડે જાંડે પણ તમારા પ્રત્યે લાગણી છે. તેણે રાવજી આગળ તમારી સામે યુધ્ધે ન ચઢવાની ગાંડીધેલી માગણી કરેલી, એવી વાત મારા સાંભળવામાં આવી હતી.’

‘એમાં ઉદાસ થવાનું કારણ ?’

‘કારણ તો એ જ કે રાજ જીતીને હુકમ કરે તેને પ્રધાન અવગણે તે રાજની લાગણીનો રાજવહીવટમાં ઉપયોગ શો ?’

‘મને નથી સમજતું.’

‘મહારાજ ! આનંદરાવ વિરુદ્ધ જઈ રાવજીએ કડી સામેના જંગને બધાવી લીધો છે. આનંદરાવ હજી પણ તમને બાઈ ગણી બાઈ જોવો સંબંધ રાખવા ખુશી છે.’

મલ્હારરાવ સ્તબ્ધ બન્યો. રાવજીની કિનાબોસીએ રાજની કમ્પાને ઠોકરે મારી હજારો માણસોનો વિનાશ વહોરી લીધો હતો.

‘ભૂપતસિંહ! સૈન્ય, સાધનો અને સત્તાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ઘોડરા આપણને ટપી જાય તેમ છે. જાહેર કરાએલો વિગ્રહ હવે વગર કારણે બંધ કરવામાં આપણું નાક કપાવાનો પૂરો સંભવ છે. આમ યુદ્ધ જીતવાની આશા નથી છતાં યુદ્ધને રોકી શકાય તેમ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં શું કરવું તે મને સ્પષ્ટ નથી. હતુમન્તરાવ કલોલમાં છાવણી નાખી પડ્યો છે તે તો બરાબર ક્યું છે. ક્કી સંભાળવાની જરૂર પણ ખરી. એટલે મારી હાજરી ક્કીમાં હોય તો પ્રજાને ધીરજ રહે એ વિચારે ક્કી ન છોડવાનો મારો નિર્ણય છે.’

‘મહારાજ! આપે જે ક્યું છે તે યોગ્ય જ ક્યું છે. એક કુશળ ચોદાને જાણે તેવી રીતની તમારી યુદ્ધ અંગેની ગોઠવણ દેખાય છે. હું પણ મારાથી બનતો સધલો ફાળો આપીશ. એક રાજસેવક પાસેથી મહારાજ જેટલી આશા રાખી શકે તેટલી બધકે તેથી પણ વિશેષ સેવા આપવા આ સેવક તૈયાર છે.’

‘ભૂપતસિંહ! તું રાજસેવક નહિ પણ મારો સાથી છે. મારા સુખે દુઃખે તારે મારો સાથ છોડવાનો નથી.’

‘જે સેવા મહારાજ સોંપશે તે કરવાને આ સેવક વચનથી બંધાય છે.’

‘સેવક નહિ ભૂપતસિંહ! સખા કહે.’

‘આપ માનો તે મહારાજ!’ નમ્ર બનતાં ભૂપતસિંહ બોલ્યો.

‘આજ્ઞાતની પળો હવે આવશે. રાણીને તેના જીવની પડી છે. વારંવાર ક્કી છોડી કોઈ સલામત જગાએ ચાલ્યા જવાની તે હઠ લઈ બેસે છે. હું તે યુદ્ધમાં જઈ કે રાણીને સાચવું?’

‘મહારાજ! આપ ગુસ્સે ન ચાઓ તો એક રસ્તો છે.’

‘શું?’

‘રાવજી જાણે છે કે હું આપની સામે બહારવટે નીકળવાનો છું. જો તે એમ જાણશે કે ભૂપતસિંહ ક્કીમાં રહી ગયો તો મારામાંથી તેનો વિશ્વાસ ઊઠી જશે. સુખદુઃખમાં સાથી બની રહેવાના સોગંદ લઈને હું આપને વિનંતિ કરું છું કે મને ક્કીથી દૂર મારી ઠંઠરાતમાં રહેવા દો.

રાણીબાને ત્યાં મોકલો. હું તેમનું મારી માતાની જેમ જતન કરીશ.' ભૂપતસિંહે નમ્ર બનતાં કહ્યું.

મલ્હારરાવ વિચારી રહ્યો. ભૂપતસિંહનું સૂચન વિચારવા જેવું, અરે વધાવી લેવા જેવું હતું તેમ તેને લાગ્યું. જેની જરૂર હતી તે તેને મળી ગયું હોય તેમ લાગ્યું. રાણીનું રક્ષણ કરનાર અને પોતાની પીઠ થાપનાર તેને ભૂપતસિંહમાં મળી રહેતો હતો. ભૂપતસિંહ જેવા ભડવીરને દુશ્મનમાંથી મિત્ર બનાવી આપવા બદલ મલ્હારરાવે મનમાં ને મનમાં નંદાનો હળ્મરવાર આભાર માન્યો.

X X X X X

ખીજ સવારે રાણીનો રસાલો ભૂપતસિંહની આગેવાની નીચે બંકોડા તરફ ચાલી નીકળ્યો. રાણીની સાથે તેની નાની બેન જેવી લાગતી નવ-પરિણીતા નંદા રથમાં બેઠેલી હતી. રસાલાને પાદર સુધી વળાવવા મલ્હારરાવ અને તેના વિશ્વાસુ સૈનિકો ગયા હતા. મલ્હારરાવની સાથે જીવરામ ટેલબટ્ટ પણ નજરે પડતા હતા. રસાલો આગળ વધ્યો અને વળાવવા જનાર પાછા વળ્યા ત્યારે મલ્હારરાવ અને જીવરામ ટેલબટ્ટની આંખમાં આંસુ હતાં. બટ્ટાણી પણ રડતાં રડતાં સૈની પાછળ ચાલી રહ્યાં હતાં.

આડ્યા જતા રથને રોકાવી એક સાધુ જેવા લાગતા ઠીંગણા કદરૂપા માણસે નંદાના હાથમાં એક ચાવી આપતાં કહ્યું.

‘બહેન! મેનાબાના ઘરની આ ચાવી લે.’ શ્વામળ કુટુંબો દેખાવ અને મુખબાવ જોઈ, ટેલબટ્ટ અને તેમની સ્ત્રીના વિયોગથી રડી રહેલું નંદાનું દિલ, આંસુરૂપે આંખમાંથી વહી રહ્યું.

કોઈની પણ રાહ ન જોનાર સૂર્યદેવે અરુણ સારથિને પોતાના તેજસ્વી રથને જોડેલાં પ્રતાપી અશ્વો દોડાવી મૂકવાની આજ્ઞા આપી.

નાકમાંથી લોહી વહેતું હતું...

* હું ઘણા વર્ષોથી રેશી અને પરેશી ધણી ભતના તેલો માયાને માટે ઉપયોગ કરતો આવું છું. એક દિવસ મારા એક પરમ મિત્રે (શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ મુંબઈ ૪ તું) 'રામતીર્થ' બ્રાહ્મી તેલ' (સ્પેશલ નં. ૧) વાપરવા માટે ખાસ લેલામણ કરી, તે પ્રમાણે હાલ કેટલાક સમયથી વાપરું છું. તેનાથી મને મહાન ફાયદો થયા- આંખની દૃષ્ટિ બધી ગઈ, ચાદશક્તિમાં અનહદ ફેરફાર થયો, ગાંઠ નિદ્રા આવે છે, મગજ સાત રહે છે, માયાનો કુખાવો હંમેશાને માટે બંધ થઈ ગયો. નાકમાંથી કોઈક વખત જે રક્ત પડતું હતું તે પણ બંધ થઈ ગયું છે. વાળ કાળા થવા લાગ્યા છે. અર્થાત જે જે ઘણા વરસની મારી ફરિયાદો હતી તે બધી આ તેલ વાપરવાથી હંમેશાને માટે દૂર થઈ ગઈ છે.

મંગળકાંઠી : (સહી) દલે મણીલાલ હરિનારાયણ, બી.એ. B. A.
(ઓનર્સ) વડોદરા.

સ્વપ્ને સતાવતા હતા...

* મને ઘણા વર્ષોથી હાથ પ્લડ પ્રેશરનો ત્રાસ હતો. આને લીધે માથું કંપતું હતું, ચક્કર આવતા હતા, આંખોમાં મોતીઆ પણ આવ્યા, જો કે આ મોતીઆ ઘણા વખતથી ન હતા. જરા જરા વાતમાં માફ મગજ ગરમ થઈ જતું હતું. વાળની ફરિયાદ (નાની હમરમાં જ વાળ ઘોળા થવા, ખરી પડવા, ટુંકા રહેવા વગેરે) હતી. પાછલી રાતે મને સ્વપ્નને લીધે હંધ આવતી નહતી. આ સિવાય બીજી અગત્યની ફરિયાદ મગજ અને વાળની હતી. તે બધી ફરિયાદ (શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ મુંબઈ ૪ તું) 'રામતીર્થ' બ્રાહ્મી તેલ' (સ્પેશલ નં. ૧) નો ઉપયોગ કરવાથી દૂર થયેલ છે. હું પહેલાં પરેશી તેલો પર વધુ મોહ રાખતી હતી પરંતુ મેં આ તેલ વાપરીને સચોટ અનુભવ લીધો પછીજ મારો પ્રેમ રેશી તેલો ઉપર અત્યંત વધ્યો છે. આ તેલ વાપરવાથી ઘણા ફાયદો થયા છે તે મારે ખાતરીથી કહેવું પડશે.

લી० કુ. પ્રેમલતા હર્ષદકુમાર દિવાન મદ્રાસ.

ગોળવાલા કલાસમાં નોડાવું એટલે કે મેટ્રીકમાં ઝટપસાર થઈ જવું-

આજ ૩૯ વર્ષ થયાં મને એવા નબળાઓ પણ સ્કૂલ કરતાં જલદી
કલાસો ચઢીને મેટ્રીકમાં પસાર થઈ જવાના પૂરાવાઓ મોજુદ છે.
એક વર્ષમાં બે કલાસો ચઢવાનો મોટો લાભ. ટાઇમ ૧૧ થી ૫.
બધી બાબતો નહીં શીખે તેઓ કામળેશું ઈંગ્રેજી, ઉપરાંત
હીસાબ, વેપારી જ્ઞાન માત્ર એકજ સાલમાં મેળવી શકે છે.

બહારગામવાસીઓ માટે ખાસ હોસ્ટેલ છે.

જોઈએ મુમુક્ષુઓ બીહારી, હોર્બી રોક, કોલ, પુનઘ.

(ટે. નં. ૩૧૫૮૨)

જન્મ પછીની બીજી પળે
સ્વાદિષ્ટ મુખવાસો અને
શુદ્ધ ખોરલી સોપારી

ખરીદવાનું મુખર્ષમાં મરાહુર સ્થળ

એમ. નાનાલાલ સોપારીવાલા

બુલેથર, કચુતરખાના, હાઉસની બલીની સામે. ટે. નં. ૨૦૭૨૪.

તા. ૬. બકામ તથા પીસાના રોકા અમારે ત્યાં હંમેશાં તાજાં રહેશે.

સામાજિક નવલકથાઓ

	ક્ર.સા.
કોમ. એ. બતા કે ક્યાં ખેડી મીઠી ખસતી હી ? ...	૨-૦
કલિંગ કાંસાર અથવા કાંધુ કે કલ્યાણ ...	૩-૦
કુરુક્ષેત્રો વસી કામ પહેલો ...	૩-૦
કુરુક્ષેત્રો વસી કામ પીએ ...	૩-૦
નવો કમાલો, અમૃત કે ઝેર ? ...	૪-૦
વિક્રમની ૨૦ મી કાઠી અથવા આજકાલના કાલકલ્યાણ ...	૫-૦
અપભ્રંશ અથવા મરીખતું નરસીમ મરીમ ...	૬-૦
આવકદાર : કલેબ કે કાપ ? ...	૬-૦
પાનકી પાનમાં કે કોટી કોટી પાનમાં ...	૬-૦
મરત કમીલવા હાથ પ્રસંગો ...	૬-૦
કારત લોકકથા કા. ૧ અથવા કારત પીર વિલાસ કા. ૧ ...	૧-૮
કારત લોકકથા કા. ૨ .. કારત પીર વિલાસ કા. ૨ ...	૧-૮
કારત લોકકથા કા. ૩ .. અંમાળની જુની વાર્તાઓ કા. ૧. ૧-૮	૧-૮
કારત લોકકથા કા. ૪ .. અંમાળની જુની વાર્તાઓ કા. ૨. ૧-૮	૧-૮
કારત લોકકથા કા. ૫ ..	
કોમલ માખર અથવા રૂંધેલ અકાલમમાં રતિતાલિય કા. ૧. ૧-૮	૧-૮
કારત લોકકથા કા. ૬ ..	
કોમલ માખર અથવા રૂંધેલ અકાલમમાં રતિતાલિય કા. ૨. ૧-૮	૧-૮
કારત લોકકથા કા. ૭ .. અંમાળની જુની વાર્તાઓ કા. ૨. ૧-૮	૧-૮
કારત લોકકથા કા. ૮ .. અંમાળની જુની વાર્તાઓ કા. ૪. ૧-૮	૧-૮
કારત લોકકથા કા. ૯ .. અંમાળની જુની વાર્તાઓ કા. ૫. ૧-૮	૧-૮
કારત લોકકથા કા. ૧૦ .. અંમાળની જુની વાર્તાઓ કા. ૬. ૧-૮	૧-૮

“કુરુક્ષેત્રી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

આશુતોષ ત્રિવેદી, રીઝર્વ બેંકની પામળ, બાલરજેત ૨૪૬૮૬૬ દક્ષિણ કોટ,
કે.સી.-૬૮૦ ૪૬૦૬, પો.સ. મું.અર્ધ ૧

સીનું
પરમ સૌંદર્યધન
તેના કંઠા ઉ

[illegible]

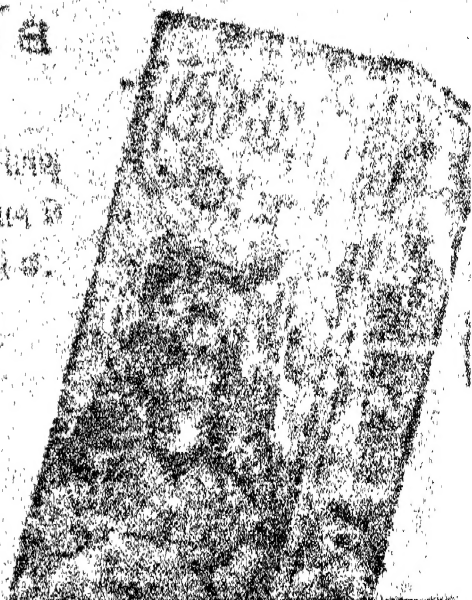
श्री मीनी का आर्धन
(१९५५)

1. The first part of the report is a general statement of the purpose and scope of the study. It states that the purpose of the study is to determine the effect of the new curriculum on the learning of mathematics in the primary schools of the district. The scope of the study is limited to the primary schools of the district.

Figure 1

SECRET

21-11-20

THE ANGLO INDIAN DRUG AND CHEMICAL CO.

